Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 2

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2016

ISSN 2519-2035
Umans'ka starovina
УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
У52

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 21635-11535Р
видано Міністерством юстиції України
від 13.10.2015 року

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 34

Тел.: (04744) 3-40-44,
(067) 459-02-18
(093) 811-99-09

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net

Рекомендовано до друку:
рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 4 від 04.12.2015)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:
Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, заступник головного редактора
Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, відповідальний секретар редколегії

Редакційна колегія:
Борисенко Володимир Йосипович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова;
Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, Директор наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;
Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, профессор, завідувач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії культури та методик навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
Салата Оксана Олексіївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка;
Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
Сокирська Владилена Володимирівна – кандидат історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, проректор з науково-педагогічної роботи;
Тадеуш Епштейн – доктор хабілітований, професор Інституту історії Польської Академії Наук (Варшава);
Шевчук Василь Петрович – доктор історичних наук, професор Національної Академії Збройних сил України.

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. – Вип. 2. – 156 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

© УДПУ ім. Павла Тичини, 2016
© Автори статей, 2016

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Будзар Марина Михайлівна
ЗАМІСЬКІ МАЄТКИ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ТЕРЕНАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ……5

Діденко Катерина Володимирівна
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО БУДИНКУ ВЧЕНИХ У 20-ті Р. ХХ СТ……11

Киридон Алла Миколаївна
РУХ ЗА ЦЕРКОВНЕ ОНОВЛЕННЯ: УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ПАРАФІЙ (1917-1921 РР.)……17

Морозов Анатолій Георгійович, Компанієць Олексій Вікторович
ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ТОВАРНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У 1920-Х РР…… 29

Романюк Іван Миронович
ЗНАЧЕННЯ СЕЛА СЕСТРИНІВКИ В ЖИТТІ «ДІЙСНОГО БАТЬКА НАШОЇ ІСТОРІЇ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО……35

Срібняк Ігор Володимирович
«ЛЮДИ С НЕРУССКОЙ ДУШОЙ…»: РЕАКЦІЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ НА ВІДВІДИНИ АЛЕКСАНДРОЮ РОМАНОВОЮ ТАБОРУ ФРАЙШТАДТ НА ПОЧАТКУ 1916 Р……41

Устенко Альона Анатоліївна
ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА НАГНІТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ В УРСР У 1930-х РР…… 48

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрєєв Віталій Миколайович, Андрєєва Світлана Серафимівна
СОЦІАЛІСТИЧНІ ТЕЧІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НОВОГО ЧАСУ В РЕЦЕПЦІЇ В. ПЕТРОВА: МАРКСИСТСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСОБИСТЕ БАЧЕННЯ (ЛЕВЕЛЕРИ, ГРАКХ БАБЕФ)…… 53

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Барвінок Ольга Володимирівна
МУЗЕЙНА СПРАВА НА УМАНЩИНІ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ (60-80-ті РР. ХХ ст.)……59

Горохівський Петро Іванович
СЛОВ'ЯНСЬКІ ТА ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ V–IX СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ УМАНЩИНИ……65

Дудник Олена Володимирівна
СТАТИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УМАНЩИНИ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)……70

Захарченко Роман Сергійович
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ: ДОКУМЕНТ ПРО ЙОГО ЗНИЩЕННЯ 1941 РОКУ ТА ОБСЯГ ВТРАТ……74

Кривошея Ігор Іванович, Якименко Людмила Миколаївна
НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УМАНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ СПОГАДІВ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ)…… 79

Кузнець Тетяна Володимирівна, Янчук Михайло Михайлович
ПОЧАТКОВА ОСВІТА В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ…… 86

Нікітін Юрій Олександрович
ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)…… 91

Тацієнко Віталій Сергійович
СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ…… 96

Ярцун Юлія Олександрівна
ДОЗВІЛЛЯ УМАНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ХІХ СТ…… 101

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гордієнко В'ячеслав Володимирович, Гордієнко Галина Миколаївна
ПРОБЛЕМА ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКІЙ ДІЙСНОСТІ: ТИПИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ…… 108

Зеркаль Микола Миколайович
УСНІ ТА ПИСЬМОВІ СВІДЧЕННЯ ТОТАЛЬНОГО ЗНИЩЕННЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА МИКОЛАЇВЩИНІ…… 113

Kryvosheia Iryna Ivanivna
DETAILED MATERIALS OF KOZELETSK ACT BOOK (1664 – 1765) …… 120

Лісовська Ольга Василівна
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ…… 125

Потильчак Олександр Валентинович
ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ У ПРАЦЯХ В. Й. БОРИСЕНКА: ВИТОКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ…… 130

Священко Зінаїда Василівна
ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРЕСИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)…… 135

Скус Ольга Володимирівна
ІСТОРІЯ КОНФЕСІЙНИХ ОСЕРЕДКІВ УМАНЩИНИ В 1793-1917 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ (ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)…… 141

Троян Сергій Станіславович
НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: БАЗОВІ МІЖНАРОДНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ…… 148

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 930.85(477) «18»

М.М. Будзар

ЗАМІСЬКІ МАЄТКИ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ТЕРЕНАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано ознаки життєдіяльності сільських маєтків українських інтелектуалів на теренах Лівобережної України у другій половині XIX ст. Автор доводить, що представники розумової еліти адаптували традиційну форму панської приватновласницької садиби під свої потреби. Передусім, садиби інтелектуалів функціонували як центри продукування національно визначених продуктів культури. Наголошено, що з середини до другої половини XIX ст. форма маєткового утворення, зберігаючи традиційні ознаки, дещо модифікувалася у життєвому досвіді українських інтелектуалів.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, приватновласницький маєток, друга половина XIX ст., українська еліта козацько-старшинського походження, П. Куліш, М. Максимович, О. Лазаревський, культурний осередок.*

Феномен приватновласницького маєтку та садиби, облаштованої у його межах для проживання родини господаря, хазяйнування, творчої роботи власника тощо, в останні роки все більше привертає увагу дослідників, хоча ще й не посів належного місця в історичних, історико-мистецтвознавчих та соціокультурних розвідках [2; 20; 22; 23]. Водночас у сучасній науковій традиції вже сформувалося розуміння заміського панського маєтку в українських землях, зокрема в реаліях XIX ст., як багатокомпонентного комплексу, що виконував господарчі, соціально-адміністративні, побутові та культурні функції за умов розвитку у відповідних історичних і культурних умовах [4, с. 146].

Актуальним є аналіз функціонування власницького маєтку передусім як суб'єкту культуротворчого процесу за умов трансформації його традиційної форми, утвореної під час оформлення значних земельних володінь доби пізнього феодалізму, у новій історичній ситуації розпаду феодально-кріпосницької системи середини XIX століття. Вважаємо продуктивним обрати для розгляду кілька садиб, які перебували у власності осіб з певної соціальної групи та розташовувалися у регіоні, що впродовж XIX ст. був одним із осередків розгортання націєтворчих процесів, – Лівобережній Україні.

Метою статті є аналіз загальних ознак функціонування заміських маєтків (садиб), що належали окремим особам з кола українських інтелектуалів, а саме – П. О. Кулішу, М. О. Максимовичу, О. М Лазаревському – як осередків духовно-розумової праці у той період, коли цей культурний феномен видозмінювався. Вибір маєтків, що належали саме цим особам, пояснюється кількома причинами: по-перше, власники цих садиб були нащадками козацької старшини середнього та нижнього рангів та в історичному просторі XIX ст. презентували дрібнопомісне імперське дворянство (рідним П. О. Куліша, як відомо, взагалі не вдалося підтвердити своє право на спадковий дворянський титул), по-друге, садиби утворювалися або у межах старовинних земельних володінь роду, або за усталеною в минулому традицією, по-третє, ці помешкання використовувалися, передусім, як осередки розумово-творчої праці осіб, котрі були помітними представниками інтелектуальної спільноти XIX ст.

Типовим прикладом використання особистостями з кола української розумової еліти маєткового способу життя для реалізації творчих планів є, на наш погляд, історія приватновласницької садиби на хуторі Мотронівка (Борзнянський пов. Чернігівської губ. – зараз у складі с. Оленівка, Борзнянський р-н Чернігівської обл.), розбудованої М. В. Білозерським, вихідцем з козацько-старшинського роду, повітовим маршалком Борзни,

на родових землях дружини Мотрони Василівни з роду Риб і Силевичів [14, с.4]. За спостереженням Н. С. Барабаш, вже до середини XIX ст. ця садиба увійшла до родинно-сусідської мережі, ставши «частиною […] територіально-локалізованого співтовариства […] Борзнянський край Чернігівщини…» [1, с. 94].

Історія сімейного помешкання у Мотронівці визначається двома факторами: з першої третини XIX ст. воно слугувало «родовим гніздом» представників української інтелектуальної спільноти (тут народилися В. М., М. М. Білозерські, О. М. Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок), а в останній третині століття стало місцем постійного проживання П. О. Куліша. Гідним уваги є факт зміни назви цього маєткового володіння, що презентує окремі етапи його історії: з моменту заснування до середини 1880-х років – «Мотронівка», після 1885-го р. – «Ганнина пустинь», після 1893р. – «Кулішівка».

Безумовно, провідним чинником набуття садибою у Мотронівці ознак культуротворчого осередку був сталий інтерес до національних культурно-художніх форм, що відмітив ще В. І. Шенрок, котрий, умотивовуючи входження П. О. Куліша на початку 1840-х років до родини Білозерських, писав, що їх об'єднували спільні зацікавлення, зокрема, непереборний потяг до української літератури, етнографії, археології [27, с. 167]. Символічний складник у життєдіяльності садиби, пов'язаний з історико-культурною спадщиною українського народу, був актуальним до кінця XIX ст., підтвердженням чого є рядки з листа О. М. Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) до В. В. Тарновського (мол.): «… Ище є у мене моєї матері перешедшіі од її матері дві з капюшонами старинні юпки, ставини гарно уписані і гаптована лиштва з плаття по білому крепу каміннєм і шовками Полуботчихи нашої родички…» [17, с. 58].

Безперечно, значну долю уявлень про Мотронівку як «культурне гніздо» склали факти перебування тут Т. Г. Шевченка, зокрема, його присутність на весіллі П. О. Куліша та О. М. Білозерської весною 1847 р., що сам П. О. Куліш розглядав як подію, сповнену символічного сенсу: «Я старался оказывать ему всевозможное уважение, чтобы показать малороссийским панам, что не чины и богатства, а личные достоинства я ценю…» [8, с. 147]. Демократизм культурного простору садиби Білозерських забезпечив, на думку О. П. Оглобліна, зв'язок між двома періодами діяльності Т. Г. Шевченка (до арешту та після солдатчини) [18, с. 79].

Особливих культурних прикмет садиба у Мотронівці набула з другої половини 1870-х років, ставши місцем проживання подружжя Кулішів, коли, після кількох спроб 1850-х–1860-х років, реалізувалося багаторічне бажання письменника облаштувати власне господарство [26, с. 359]. Спочатку це був хутір Заріг Лубенського повіту Полтавської губернії, щодо придбання якого він писав В. М. Бодянському: «Верно, вы интересуетесь знать, что за хутор: 80 десятин земли пахотной и 40 под усадьбою, под низменным сенокосом и лесом. Все в одном отрубном куске…» [12]. Спомини про Заріг знаходимо й у Л. М. Жемчужникова: «Жили мы вполне казаками; жена Кулиша хозяйничала и нас кормила; П. А. писал; я бродил и рисовал…» [7, с. 219].

Ще одним кроком до того, щоб «осісти на землі», стало для родини Кулішів будівництво наприкінці 1860-х рр. будинку неподалік від Мотронівки, який був названий «Піддубень», бо там «з одного кореня виросло три дуба громадних і розхилились розкішно…» [14, с. 5], де письменник намагавсь зайнятись господарством. Але вже з 1872-го року П. О. Куліш розпочав спроби викупити ті долі маєтності у Мотронівці, які не належали за спадщиною О. М. Куліш-Білозерській, та стати власником хутору. Швидше за все, його приваблювало володіння садибою, яка мала вже власну історію та культурне коріння.

Вже у цей час «життя на хуторі» розглядалося П. О. Кулішем як варіант усамітнення: «заберусь в хуторскую свою конуру, чтобы умереть по-запорожски, то есть вдали от шума…» [11, арк. 8]. Як бачимо, письменник ставився до життя у маєтку (до життя на хуторі) як до єдиної можливої форми незалежного існування творчої особистості, у його світогляді міфологема садибного світу зазнала трансформації, увібравши уявлення про вільне існування козаків на лоні природи та ідею протиставлення національного способу

буття українського села урбаністичному впливу імперії. Такі переконання декларувалися у кількох літературних працях П. О. Куліша, передусім у «Листах з хутора».

Після 1874-го року садиба у Мотронівці остаточно перейшла у власність подружжя Кулішів [14, с. 6] та стала простором для активної творчої діяльності письменника, котрий вів жваве листування, зустрічав відвідувачів, опікувався виданням своїх творів. Тут, зокрема, були написані тритомна праця «История отпадения Малороссии от Польши» (1889–1890), збірки «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893), «Позичена кобза» (1897), здійснено переклади західноєвропейських класиків. Серед постійних респондентів П. О. Куліша був В. В. Тарновський (мол.), підтримувалися зв'язки з М. П. Драгомановим, котрий сприяв закордонній публікації «Позиченої кобзи».

Спосіб життя Кулішів у Мотронівці був гранично простим. До середини 1880-х років у садибі зберігався старовинний будинок з десяти кімнат, споруджений ще батьками О. М. Білозерської-Куліш. Письменник багато часу приділяв господарській діяльності, не цураючись, за свідченням дружини, фізичної праці: «був він ремісник, […] ще і лісовод, і пахар, і маляр [21, с. 59]», особливо опікувався посадкою дерев («… березовые рощи сам сеял и воспитал, уже большие деревья [14, с. 8]»).

Після пожежі другої половини 1880-х років, унаслідок якої загинули майже вся бібліотека П. О. Куліша та більша частина рукописів, була зведена оселя, за формою цілком схожа на селянське житло. Скромний будинок з чотирьох кімнат з двома ґанками під солом'яною стріхою серед зеленого двору мав вихід до саду через терасу з тилу [26, с. 361]. Останні два роки, захоплений українським перекладом Біблії, П. О. Куліш усамітнився у садибі: «Як сказав, з світом попрощавсь – так ніколи нікуди і не поїхав і до себе не приймав…», – писала Ганна Барвінок [21, с. 58]. Саме тоді символічне наповнення культурного простору садиби підтвердилося зміною її назви – «Ганнина пустинь».

Після смерті П. О. Куліша садиба у Мотронівці набула пам'ятних ознак вже до кінця XIX ст. завдяки О. М. Куліш-Білозерській, тоді коштом В. В. Тарновського (мол.) було зроблено перше впорядкування могили письменника (встановлення хреста й огорожі) [9, с. 45].

На нашу думку, історія садиби у Мотронівці за часів постійного проживання П. О. Куліша та О. М. Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) репрезентує варіювання світоглядного змісту маєткового життя залежно від особистісної моделі поведінки мистця-інтелектуала. Трагічний конфлікт П. О. Куліша з оточенням, прагнення докорінно змінити форми життєдіяльності сприяли утворенню атмосфери самотності, ізольованості садибного побутування» Мотронівки – «Ганниної пустині».

Принцип замкненості маєткового способу життя, реалізований у культурному просторі Мотронівки, актуалізувався тоді, коли йшлося про улаштування садиби як місця перебування вченого-інтелектуала, у певний спосіб відстороненого від активного публічного життя. Унаочненням цього твердження є культурна біографія садиби Михайлова Гора поблизу села Прохорівки (Золотоніський пов. Полтавської губ., зараз – Канівський р-н Черкаської обл.), що належала ученому-природознавцю, історику, філологу, етнографу Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804–1873).

Маєток дворянської родини Максимовичів, що з нього була виділена спадкова ділянка, на якій 1837-го року розпочалося будівництво центральної споруди садиби, належав до групи дрібнопомісних: у 1861-го році у Прохорівці та сусідніх селах й хуторах налічувалося лише 129 мешканців [25, арк. 1]. За спостереженням Н. І. Бойко, помешкання вченого, поступово улаштоване впродовж 1840–1850 років, мало вигляд «звичайної селянської хати з господарчими приміщеннями: клуня, кошара, льох, стайня, парник, хатина для прислуги, […] улюблене приміщення – флігель, збудований 1859-го року (зберігалася бібліотека)…» [30, с. 65]. Сам М. О. Максимович підкреслював це в «Автобіографії», коли писав, як перші два роки після виходу у відставку прожив у садибі «не читающим и не пишущим селянином-отшельником…» [150, с. 403]. Але змістовна наповненість культурного простору Михайлової Гори зумовлювалася її основною функцією – слугувати місцем для наукових занять вченого – і неодмінним інтересом до садиби з боку провідних представників

української та російської наукової еліти (О. М. Бодянського, П. А. Вяземського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, П. Г. Лебединцева, В. П. Науменка, М. П. Погодіна, С. І. Пономарьова, С. П. Шевирьова, Т. Г. Шевченка). Знову ж таки особливе місце в культурній біографії садиби посіло відвідування домівки подружжя Максимовичів Т. Г. Шевченком у червні 1859 р. та драматичні обставини його арешту пізніше у межах садибного саду [8, с. 365].

Садиба Михайлова Гора цікава ще тим символічним змістом, що його вона набула у свідомості суспільства, коли розглядалася чи то як затишний куточок для наполегливої наукової праці, чи то як місце примусового вигнання вченого, унаочнення світоглядного конфлікту між М. О. Максимовичем та офіційними колами Російської імперії, як у статті О. С. Грушевського «З останніх років М. О. Максимовича (з приводу листування з Пономарьовим)», де створено образ «бувшого професора і ректора, котрий […] без праці, без розуміння сучасників жив на глухім хуторі…» [24 , арк. 39].

Насправді, тривале проживання у садибі з початку 1840-х років самим М. О. Максимовичем сприймалося як вимушене (іноді дуже обтяжливе) відсторонення від буття офіційного соціуму, що засвідчують хоча б рядки з вірша «Старому товарищу», надісланого М. П. Погодіну 14 березня (ст. ст.) 1866-го року: «…Воспоминанием богатый, О мире я забыл, И в тишине убогой хаты Творца благословил [16, с. 226]». Але це не виключало активної участі вченого у суспільному житті української провінції, про що він неодноразово сповіщав своїх респондентів, зокрема, у листі до П. Г. Лебединцева від 26 (ст. ст.) червня 1865 року читаємо: « … с 15 августа у нас в Золотоноше начинается уже земское собрание, в котором деятельно участвовать вменяю себе в обязанность» [16, с. 148]. За свідченням Н. І. Бойко, з середини 1860-х років М. О. Максимович був «членом повітових земських зборів, […] особливої комісії з улаштування земських шкіл у повіті, […] комітету для складання топографічного опису польових і транспортних доріг та гребель…» [3, с. 82]. З іншого боку, приватність садибного побутування на Михайловій Горі озивалася сімейними радощами, коли, наприклад, описуючи у листі до С. І. Пономарьова від 17-го січня 1872-го року святкування Нового Року у садибі, М. О. Максимович згадував танці, життєрадісні різдвяні забави, прогулянки «горою та низом» під музику й співи [16, с. 255].

До кола лівобережних садиб, які можуть бути класифіковані як осередки культурницької діяльності української демократичної інтелігенції середини – другої половини XIX ст., віднесемо також помешкання, розбудовані представниками роду Лазаревських, – у хуторі на околиці села Гирявка (Конотопський пов. Чернігівської губ., зараз – село Шевченкове, Конотопський р-н Сумської обл.) та у селі Підлипному (Конотопський пов. Чернігівської губ., зараз – Конотопський р-н Сумської обл.).

Садиба у Гирявці була улаштована на початку 1820-х років Матвієм Іллічем Лазаревським та Афанасією Олексіївною Лазаревською (з роду Лащинських) на землях, що частково перейшли у спадок, частково були викуплені у Лащинських, котрі володіли земельними ділянками у Конотопському повіті вже у XVIII ст. [13, с. 61]. Скромний садибний будинок стояв серед великого парку з «столітніми тополями, дубами й “єкатерининською” вербою…» [19, с. 105]. Уже у першій третині XIX ст. сімейство Лазаревських, що мало давнє козацьке коріння, належало до найменш забезпечених з дворянських родин Конотопського повіту (за «Родоводом», складеним М. І. Лазаревським у травні 1835-го року, у власності родини було менш ніж п’ятдесят кріпаків чоловічої статі [10, арк. 2]), але М. І. Лазаревський, котрий був непересічною особою, захоплювався українською старовиною, питаннями генеалогії, усвідомлював необхідність отримання освіти для своїх нащадків, тому, як засвідчує Н. О. Герасименко, кожного року майже чверть прибутків від маєтку виділяв на освіту дітей [6, с. 92]. Завдяки цьому Гирявка стала «родовим гніздом» для діячів української науки та культури XIX – початку XX ст., передусім, В. М. Лазаревського (1817–1890) – письменника, перекладача, автора рукопису «Повного малоросійського словника», О. М. Лазаревського (1834–1902) – видатного українського історика, архівіста.

Вагомим складником уявлення про Гирявку як «культурне гніздо» є перебування тут Т. Г. Шевченка, передусім у 1859-му році, перед примусовим поверненням до Петербургу [8, с. 380]. На відміну від багатьох з тих володінь, що належали заможним лівобережним

дідичам, особам з кіл владної еліти, де побував мистець упродовж першої половини 1840-х років, гостини поета у Гирявці засвідчили його повернення до кола співвітчизників-однодумців, для яких його доля була уособленням драматичного історичного шляху українського народу.

Історія Гирявки продовжилася в останній чверті XIX ст. в оригінальний спосіб: за заповітом М. М. Лазаревського (1818–1867) та за погодженістю з іншими членами родини О. М. Лазаревський віддав садибу із головним будинком для облаштування сільського народного училища, котре, за свідченням Т. Ф. Осадчого, було відкрите 1879-го року та підтримувалося вченим і його нащадками до подій 1917-го року [19, с. 105].

У порівнянні з «родинним гніздом» Лазаревських у Гирявці садиба у селі Підлипне, за десять верст від Гирявки, утворена О. М. Лазаревським на вільній землі, придбаній 1869-го року, облаштовувалася у нових соціокультурних умовах, поєднавши риси маєткових володінь минулого та прикмети «дачного помешкання» пореформеної доби. М. П. Василенко висловився про садибу у Підлипному так: «Це була цілком “трудова садиба”, бо в неї вкладено Олександром Матвійовичем багато власної праці…» [6, с. 49].

Садиба у Підлипному облаштовувалася О. М. Лазаревським, людиною демократичних переконань, з метою забезпечення літнього відпочинку для сім’ї, але в основу її була покладена вже апробована історико-культурна модель дворянського сільського помешкання, тому у перетворенні природного середовища, декоруванні інтер’єрів садибного будинку застосовувалися традиційні прийоми: була наслідувана усталена композиція садибного простору – дім, сад, ставок, у передпокої будинку, за спогадами Г. О. Лазаревського, висіли «зовсім потемнілий козак Мамай, старовинна козацька зброя – мисюрка, панцир, рушниці, шаблі», зі стін дивилися образи давніх портретів – Дуніни-Борковські, Полуботки, Чарниші, «… горбоносий красень Гонта у червоному одязі…»[13, с. 119]. Як бачимо, у культурній інтерпретації садибного простору у Підлипному виявилася така риса садиб межі XIX–XX ст., як обов’язкова приналежність історії, але у цьому конкретному випадку історичні атрибути давньої «селитьби» були відтворені задля реконструкції національно визначених культурних форм.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що з середини до другої половини XIX ст. форма маєткового утворення як культуротворчого осередку, зберігаючи традиційні ознаки, дещо модифікувалася у життєвому досвіді українських інтелектуалів. Передусім, бачимо, що інтелектуальне життя зосередилося у садибах, що існували у межах дрібнопомісних володінь чи господарств «середньої руки». Саме з цією групою маєтків, які були у власності нащадків козацької старшини, була пов’язана діяльність демократично налаштованої інтелігенції 2-ї половини XIX ст. Зокрема, активізація інтересу до національно визначених форм сприяла розвитку маєтків як «робочих кабінетів», що трансформувалися у наукові філії з вивчення регіональних особливостей української історії та культури. Разом з цим, така традиційна функція садиби, як господарча, для цих утворень поступово стала другорядною.

Не менш важливою типологічною ознакою, що об’єднує заміські садибні помешкання українських інтелектуалів, є певна відстороненість від «великого світу» за межами маєтку, хоча ступінь вияву цієї риси залежав від світоглядних переконань та особливостей приватного життя власника.

Тобто, функціонування маєткових утворень, що належали особам з кола української інтелектуальної еліти, як культуротворчих осередків визначалося як збереженням певних традиційних ознак приватновласницької садиби на теренах «підросійської України», сформованих ще на межі XVIII–XIX ст., так і модифікацією їх відповідно до нових потреб духовного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Н.С. Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX ст. / Н. О. Барабаш. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – 264с.

2. Бірьова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. Ю. Бірьова. – Харків, 2009. – 20 с.

3. Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм / Н. І. Бойко. – Черкаси: Брама, 2004. – 248 с.

4. Будзар М.М. Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження / Будзар М. М. // Вісник ДАККіМ. – 2011. – № 2. – С. 145–149.

5. Василенко М. П. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): (матеріали до його біографії) / М. П. Василенко // Україна. – К., 1927. – Кн. 4 (23). – С. 18–82.

6. Герасименко Н. О. Подвижник історичної думки О. М. Лазаревський / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2004. – № 4 (458). – С. 90–102; 2005. – №5 (457). – С. 16–35.

7. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Л. М. Жемчужников. – Л.: Искусство. Ленинградское отделение, 1971. – 448 с.

8. Жур П. В. Труди и дні Кобзаря: літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.

9. Зеленська Л. І. Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей: (за листами письменниці, що зберігаються в літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського) / Л. І. Зеленська // Скарбниця української культури. – 2002. – Вип. 3. – С. 45–47.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. І, оп. 1, од. зб. 68407, 4 арк.

11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 8, оп. 1, од. зб. 18401, 18 арк.

12. Куліш П. О. – В. М. Бодянському. Лист від 26.06.1853// Киевская старина. – 1897. – №. 11 (ноябрь). – С.275.

13. Лазаревський О. О. З оточення пророка: Тарас Шевченко та родина Лазаревських / О. О. Лазаревський. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2009. – 164 с.

14. Лужанський А. Історія одного хутора / А. Лужанський // Записки Одеського наукового товариства при У.А.Н. – Одеса, 1929. – С. 3–21.

15. Максимович М. О. Киевъ явился градом великимъ … / М. О. Максимович. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

16. Максимович М. Листи; [упоряд. і вступ. ст. В. Короткого]. / М Максимович. – К.: Либідь, 2004. – 312 с.

17. Населевець Н. Д. Листи Ганни Барвінок до Василя Васильовича Тарновського (молодшого) з фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Н. Д. Населевець // Скарбниця української культури. – 2002. – Вип. 2. – С. 50–67.

18. Оглоблин О. П. Проблема українських зв'язків Шевченка / О. П. Оглоблин // Студії з історії України / ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 64–79.

19. Осадчий Т. Про діяльність О. М. Лазаревського в останні часи на Конотопщині / Т. Осадчий // Україна. – К., 1927. – Кн. 4 (23). – С. 105–106.

20. Папакін Г. Націокультурний простір родини Скоропадських // Ейдос. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України, 2012. – С. 288–299.

21. Похила Л. С. П. Куліш очима його дружини: (за листами Г. Барвінок до М. Комарова) / Л. Похила // Пантелеймон Куліш і українське національне відродження. – Харків, 1995. – С. 58–61.

22. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.

23. Товстоляк Н. М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди : зб. наук. праць. – Харків: Майдан, 2008. – Вип. 29–30. – С. 194–197.

24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 13, од. зб. 1087, арк. 38–43.

25. ЦДІАК України, ф. 2038, оп. 1, од. зб. 409, 22 арк.

26. Ш[угу]ров Н. У могилы П. А. Кулиша и В. М. Белозерского / Н. Шугуров // Киевская старина. – 1899. – Т. 66, № 9. – С. 356–376.

27. Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк / В. Шенрок // Киевская старина. – 1901. – Т. 72, № 2. – С. 153–179.

Будзар М.М. Загородные имения украинских интеллектуалов на территории Левобережной Украины во второй половине XIX века.

В статье проанализированы особенности жизнедеятельности сельских имений украинских интеллектуалов на землях Левобережной Украины во второй половине XIX в. Автор доказывает, что представители интеллектуальной элиты адаптировали традиционную форму частновладельческой усадьбы под свои потребности. Прежде всего, усадьбы интеллектуалов функционировали как центры создания национально ориентированных продуктов культуры. Отмечено, что с середины до второй половины XIX в. форма поместного образования, сохраняя традиционные признаки, несколько модифицировалась в жизненном опыте украинских интеллектуалов.

Ключевые слова: *Левобережная Украина, частновладельческое имение, П. Кулиш, М. Максимович, А. Лазаревский, культурный центр*

Budzar M.M. Country estates Ukrainian intellectuals in the territory of left-bank Ukraine in the second half of the XIX century.

The article analyzes the peculiarities of life of rural estates of Ukrainian intellectuals in the lands of the Left-Bank Ukraine in the second half of XIX century. The author argues that the representatives of the intellectual elite adapted the traditional form of privately owned estates to fit your needs. First, the manor functioned as intellectual centers creation nationally oriented cultural products. Emphasized that from the middle of the second half of the XIX century. mayetkovoho form creation, maintaining traditional features, slightly modified in the life experience of Ukrainian intellectuals.

Key words**:** *Left Bank Ukraine Region, privately manorial estate, the second half of 19th century, the Ukrainian elite of Cossack Hetman origin, P. Kulish, M. Maksimovich, A. Lazarevsky, a cultural center.*

УДК (001:061.1)(477.54)(09)

К.В. Діденко

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО БУДИНКУ ВЧЕНИХ У 20-ті р. ХХ СТ.

Досліджується історія заснування та перші роки діяльності Харківського Будинку вчених. Метою створення Будинку вчених у Харкові - об'єднання всіх наукових сил м. Харкова і створення сприятливих умов для їх наукових звершень у важкі дні них час. Харківський Будинок вчених офіційно відкрився 25 листопада 1925 р. З моменту створення Будинку вчених було розроблено і затверджено статут, де зазначалися основні напрямки роботи. До складу Харківського Будинку вчених входили відомі науковці Харкова А.А. Алов, П.Г. Риттер, О.М. Покровський та інші.

Ключові слова: *Всеукраїнський Комітет Сприяння Ученим, Будинок вчених, Секція Наукових співробітників, Харківський Будинок вчених, Правління Будинку вчених, комісії, Е.І. Якобсон.*

У процесі культурної революції й соціального будівництва держави одне з перших місць належить науковим співробітникам. Керманичі держави займаються політичним вихованням наукових співробітників, піднесенням їхньої громадсько-політичної свідомість на видний

щабель, широко залучають їх у громадську та політичну роботу, пропагують серед наукових співробітників різне світосприйняття й методи діалектичного матеріалізму в усіх галузях науки. Створюється спеціальна комісія для поліпшення побуту вченим (ЦЕКУБУ) яка пропагує програму розвитку держави через Секцію наукових співробітників і Будинок вчених.

Історія заснування і діяльності Харківського Будинку вчених не досліджена фахівцями. Є лише поодинока інформація про існування Будинку вчених в Харкові, в контексті загального огляду історії міста Харкова або не систематизовані спогади членів клубу Будинку вчених, вміщені лише короткі історичні довідки про напрями їхньої діяльності та керівний склад.

На початку 20-х рр. ХХ ст. нагайною необхідністю стало у створенні Будинку вчених в місті Харкові, тодішній столиці України. Приводом до підняття даного питання сприяло дві причини: перша – такі заклади вже були відкриті і здійснювали свою діяльність на теренах Росії в Москві та Ленінграді, а на теренах України лише в Одесі, а друга – це постанова Бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим за участю А. Халатова, який впродовж 1921 – 1928 рр. очолював Комісію з поліпшення побуту вчених при Раднаркомі РСФРР, Владимирського, В. Затонського і Я. Ряппо, а також постанова РНК УСРР від 30 листопада 1923 року [8, арк.5].

Бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим та Всеукраїнське Центральне Бюро Секції наукових співробітників констатували, що культурно-освітня робота Секції наукових співробітників міста Харкова проводиться розпорошено та неорганізовано і визнали, що науковці міста Харкова відстали від політичного життя країни в порівнянні з Москвою. Для об'єднання науковців по проведенню культурно-освітньої роботи, а також для підвищення політичного рівня, для зближення наукових співробітників з масами шляхом читанням доповідей і проведенням дискусій, наукових лекцій, для організації інтернату для науковців у відрядженнях, необхідно в терміновому порядку було знайти приміщення для Будинку вчених. Вирішити дане завдання було проблематично через житлову кризу і відсутності приміщення для такого закладу. Протягом короткого терміну часу постійно здійснювалося листування та особиста участь у переговорах членів Бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим з Житловою комісією з питання одержання відповідного приміщення в м. Харкові дала свій результат. Приміщення було виділено, що автоматично призвело до відкриття Будинку вчених у Харкові.

Офіційне відкриття Харківського Будинку вчених відбулося 25 листопада 1925 р. за адресую м. Харків, вул. Пушкінська 62 [6, арк.54]. На відкритті Будинку вчених були присутні представники ЦЕКУБУ та ВУКСУ, які у своїх виступах окреслили мету створення даного закладу і встановили завдання перед його членами.

Харківський Будинок вчених покликаний був служити не тільки взаємному зближенню працівників науки, але й тісному єднанню наукових сил з широкими массами трудящих. З моменту створення Будинку вчених було розроблено і затверджено статут Будинку вчених і обрано Правління. Правління складалося із 15 осіб, із яких 6 осіб були виборними: Всеукраїнський комітет сприяння вченим обирало 2 особи, Центральне Бюро Секції наукових співробітників (1 особу) і Бюро Харківської Секції Наукових співробітників (3 особи), а 9 осіб обиралося загальними зборами членів Будинку Вчених [2, арк.28].

Правління обиралося на один рік і звітувалося перед загальним зборами членів Будинку Вчених, об'єднаними засіданням Бюро ВУКСУ, ЦБ СНР і Бюро Харківської СНР. Загальні збори членів Будинку Вчених відбувалися 2 рази на рік для обговорення плану діяльності Будинку Вчених, заслуховування доповідей Правління і переобрання членів Правління у зв'язку із закінчення терміну їх повноважень.

Перші члени Правління були обрані шляхом відкритого голосування всіх членів Будинку вчених. Із 34 осіб які подали заяву було обрано лише 15. А саме: Супруненко – 153 голоси, Рохкин – 108, Левін – 125, Луценко – 131, Мірза-Акак'янц, Ксенофонтів – 125, Залужний – 107, Волобуїв – 105, Слункін – 105, Баштан – 122, Бойко – 110, Цебенко – 106, Мазуренко С. – 106, Полоцький – 123, Дерід – 97, Шарківна – 98, Білик – 89, Довженко – 93, Лівшина – 88,

Піскарьов – самовідвід, Савронь – 55, Марчевський – 42, Кухорська – 7, Рейзельман – самовідвід [3,арк.53].

За результатами підрахунку офіційно було обрано Супруненко, Левін, Луценко, Мірза-Акак'янц, Ксенофонтів, Залужний, Волобуїв, Слуцкін, Баштан, Бойко, Рохкин, Цебенко, Мазуренко С., Полоцький, Шарківна і 4 кандидати - Дерід, Білик, Довженко, Лівшина [6, арк.128].

На засіданні Правління у 1927 р. було поставлено питання про призначення голови, замісника голови та секретаря для ведення справ в Будинку вчених. Першим Головою Харківського Будинку вчених було обрано професора Левіна, заступника голови - проф. Мірзо-Авакянц і секретаря – Боднара.

При Правлінні було організовано технічний апарат в складі Завідуючого Будинку Вчених і необхідного числа працівників. Першим завідувачем Харківського Будинку вчених став Е.І. Якобсон, його заступником П.І. Уманський. До складу Харківського Будинку вчених входили відомі науковці Харкова А.А. Алов, П.Г. Риттер, О.М. Покровський та інші [5,арк.4].

У 1928 р. були проведені другі вибори Завідуючого Будинку вчених. Президією Правління були розроблені і встановлені вимоги на заміщення даної посади: знання і досвід культроботи в таких розмірах щоб він міг її проводити серед наукових співробітників, знання і вільне володіння українською мовою, орієнтир в музичній і літературній середі, господарчо-адміністративний досвід, бажано в клубній формі. За місяць до президії надійшло 21 заява, їх у встановлений порядок розглянули і задовольнили лише 3 – тов. Мамаєнка, Робіна і Деріда. Комісія у складі проф. Левіна як Голови Правління, заступника голови проф. Мірзо-Авакянц, секретаря – Боднара і Крахт-Паліїва детально ознайомилася з поданими заявами і прийняла одноголосне рішення, що посаду завідувача Будинку вчених посів Деріда [6, арк.125].

Відповідно до положення статуту до складу Будинку вчених могли входити особи, що зареєстровані у Всеукраїнському комітеті сприяння вченим чи Харківській Секції Наукових Співробітників. Виключення з членів Будинку вчених відбувається у випадку протиправно-громадського вчинку, невиконання вимог статуту, не сплативши протягом 3-х місяців членських внесків без поважних причин. Питання про виключення з членів Будинку вчених вирішується на загальних зборах більшістю 2/3 голосів.

Будинок вчених для вчених є закритою установою і гості приймаються лише за письмовими рекомендаціями двох членів Будинку. Існували випадки коли на пленумах Правління розглядалися питання про надання права пропускати в Будинок Вчених в окремих випадках і осіб, які не надавали установчих рекомендацій.

Члени Будинку Вчених відповідно до прийнятого статуту сплачували членські внески в розміри 6-ти рублів в рік по четвертям року. До складу Будинку вчених за національним визначенням входило: росіян в 1928 р. нараховувалося 61 особа, на кінець 1928 р. – 121 особа, на 1.02.1929 р. 168 чол., українців на 1928 р. – 17 осіб, на кінець 1928 р. 80 осіб, на 1.02.1929 р. 124 особи, євреїв на початку 1928 р. налічувалося 12 осіб, в кінці 1928 р. – 41 особа, на 1. 02. 1929 р . - 73 особи, інші національності на початок 1928 р. – 3 особи, в кінці 1928 р. - 8 осіб, на 1.02.1929 р. - 11 осіб [8,арк. 14].

За науковими категоріями: професора на 1928 р. – 14 осіб, на 1929 р. 93 особи, викладачів на початок 1928 – 83 особи, а вже у 1929 р. налічувалося 142 особи, аспірантів у 1928 р. – 58 осіб, за даними 1929 р. нараховувалося 93 особи, інших працівників на 1928 р. – 46 осіб, на 1929 р. – 48 осіб [8, арк.22].

За партійною ознакою: членів Кп/б/ на 1928 р. нараховувалося 29 осіб, на 1929 р. – 43 особи, позапартійні на початок 1928 р. складало 232 особи, а вже у 1929 р. 333 особи.

Загальна кількість членів Будинку вчених на січень 1926 р. становила 234 особи, але дані не остаточні, так як кожного дня кількість членів збільшувалася. Для наукових спів робітників і членів їх сімей організовувалися доповіді, лекції, співбесіди, дискусії, які були присвячені новим досягненням науки, техніки, сучасному мистецтву і загальнополітичним питанням, концерти, літературно-художні вечора, вечора художнього читання та інші.

Для широких мас працюючих читалися лекції за різними спрямуванням науки і мистецтва, проводили консультації з різних питань, ставилися вистави та художні вечора. При Харківському Будинку вчених були створені комісії, секції і гуртки, на чолі з видатними особами свого часу. Культурну комісію очолював проф. Мінзо-Авак'янц, до її складу входило 13 осіб, вона визначала план культроботи Будинку Вчених. За перший офіційний рік роботи комісія провела 20 засідань. Свою роботу Культкомісія проводила в гуртках і Секціях [3,арк.28].

Драматичний гурток у своєму складі налічував 14 чоловіків і 12 жінок, з них 3 професори, 7 наукових співробітників і 4 аспіранта. Гурток швидкими темпами розпочав свою роботу з проведення сімейних вечорів, п'єс, вистав, концертів. Вистави відбувалися двічі на місяць [3,арк.31].

Музичний гурток налічував 32 особи – 12 жінок і 20 чоловіків, з них 3 професора. Очолювали гурток - Богатирев, Брон (опера), Кощицький, Риттер. До кінця 1928 р. влаштовували низку закритих концертів - Чайковського, Східної пісні, Глієра тощо.

Літературний гурток у своєму складі з моменту створення нараховував 9 осіб з них 7 чоловіків і 2 жінки. Відбувалися літературні вечори, де учасники декламували не тільки твори відомих авторів, а й свої власні.

Гурток вивчення іноземних мов (англійська і німецька) розпочав свою роботу з жовтня 1928 року і нараховував 7 осіб - 6 чоловіків і 1 жінку. Заняття відбувалися кожного тижня по 3 години в день через один день. Учасники гуртка згодом почали декламувати вірші іноземною мовою [3, арк.38].

Гурток діалектичного матеріалізму нараховував 6 осіб. На початку заснування гуртка було розроблено і затверджено план роботи. Було проведено цілий ряд лекцій із курсу суспільствознавства які читалися не тільки в межах гуртка, а й серед наукових співробітників членів Будинку вчених і Секції наукових співробітників. Перша проведена лекція була професора С.Семковського [3, арк.43].

Гурток наукової методології розпочав свою діяльність ще задовго до офіційного відкриття Будинку вчених. До його складу увійшли 4 професори - Бузескула, Сінцова, Дунаєвського й Рудаєва, а також інші відомі наукові співробітники [3, арк.54].

Гурток туризму розпочав свою роботу з березня 1928 року і нараховував 5 осіб (2 жінок і 3 чоловіка). На меті його діяльності - організація подорожей, екскурсій, мандрівок. У Вищі навчальні заклади, де працювали наукові співробітники було розіслано інформаційну дидактичну літературу про діяльність туристичного гуртка. На початку своєї роботи члени гуртка організували 3 екскурсії, здобули пільги для проїздів (17 квитків), прочитали 2 лекції – про мандрівки на Кавказ.

При Будинку вчених були створені гуртки спортивних захоплень наукових співробітників. Заняття з волейболу на кінець 1928 р. відвідувало 41 особа – 36 чоловіків і 5 жінок, з них 2 професори, 14 викладачів, 18 аспірантів та інші наукові співробітники. Проводилися змагання з іншими командами. В зимовий період року, з листопада – квітень, тренування відбувалося в Центральному Будинку Фізкультури, а влітку - на майданчику Будинку Вчених.

Тенісний клуб відвідувало 27 осіб - 19 чоловіків, 8 жінок, з них 3 професори, 5 викладачів, 16 аспірантів. Протягом 1928 р. відбулося 65 занять. Проводилася виключно навчальна гра, тому змагань не відбувалося. Середня статистика відвідування гуртка влітку – 7 – 8 осіб щодня [3, арк.64].

Гурток зимового виду спорту нараховував 20 осіб – 18 чоловіків, 2 жінки, з них 1 професор, 5 викладачів, 7 аспірантів. Теоретичну частину заняття проводили восени, а вже в взимку проводили практичні заняття. Члени гуртка влаштовували походи на лижах на вихідні дні, каталися на ковзанах, брали участь у змаганнях. Гурток з Пін-понгу працював лише в зимовий період. Ігри відбувалися щодня за участю 6-8 осіб.

Стрілецький гурток провів всього 12 занять зі стрільби за участю 3-7 осіб. В березня 1928 р. гурток виступав на спільних стрільбищах. Однак, відсутність тиру не дала змоги гуртку продовжити свою роботу [3, арк.66].

Також при Будинку вчених було створено допоміжний орган Правління – Господарча комісія. До її складу увійшли 3 особи, а головою обрано проф. Крахт-Палаєв. Головним завданням комісії: по-перше утримання в належному стані будівлі, двір, буфет, їдальню, проведення ремонтних робіт, по-друге здобути просторіший будинок, зручніший для поширення клубної роботи Будинку Вчених. Потягом 1928 року відбулося 8 засідань, де розглядалися зазначені завдання. І вже в кінці грудні 1928 р. в результаті плідної роботи Правління Будинку вчених і всіх членів Будинку вчених, Секретаріату Секції Правління Спілки «Робос» Харківський Будинок вчених отримує нове, більш просторе, приміщення за адресую м. Харків, вул. Раднаркомівська 8 для реалізації всі задумів і планів поставлених на момент створення. На початкові ремонтні роботи і облаштування нового приміщення з кошторису було витрачено в січні 1929 р. - 22626 крб. 74 коп., а саме на ремонт – 2544 крб., на придбання меблів - 745 крб. [2, арк.121].

Була створена ревізійна комісія яка налічувала у своєму складі 3 особи. Протягом 1928 рік вона провела 2 ґрунтовних засідань. До складу лекційної комісії увійшли видатні вчені - С.Ю. Семковський, Д.І. Багалій, А.І. Белецький, Дашківський та інші наукові співробітники. Члени комісії розробляли лекції різних спрямувань науки і читали їх у ВНЗ.

Бібліотечну комісію очолювали О.І. Попов, Б.О. Борович, О.М. Покровський. Бібліотека працювала 4 дні на тиждень по 2 години. Статистика свідчить, що відвідували бібліотеку 10-15 осіб за день. Читальний зал з періодичною пресою працював щодня з 18-21 год. В кошторису Будинку вчених були закладені кошти на виписку книг та періодичної преси [6, арк.254].

В бібліотеці нараховувалося 2268 томів виключно фелетристики. Зі 100 % всіх книг 81% книг написані російською мовою і лише 19% - українською мовою. За 1929 рік бібліотечний фонд книг зріс на 1331 томів, а це понад 140%, з них російською мовою – 115 томів, тобто 84%, а українською мовою – 206 томів – це лише 16%.

Періодична преса у 1929 рік збільшилася на 68 журналів, з них 42 російських, 18 українських та 8 закордонних. Було виписано додаткових 17 газет, з яких 3 російськомовних, 4 україномовних і 10 закордонних. Облік інтересів читача за 1928 р. бібліотека не проводила за відсутністю спеціалізованого співробітника даної галузі. Проте, з видачі книг було видно, що попит був спрямований переважно на книги перекладені російською мовою.

За підрахунками комісії з січня 1928 р. – січень 1929 р. на бібліотеку було витрачено 2239 крб. 61 коп., а за кошторисом повинні були витратити 4440 крб. Невикористання повнотою коштів призначених на бібліотеку, як інші хиби бібліотечної роботи пояснювалося тимчасовими труднощами в цій галузі роботи Будинку Вчених у зв'язку із звільненням попереднього завідувача бібліотеки професора Покровського, що було зроблено 15 жовтня 1928 року. Всі хиби бібліотечної роботи культкомісія своєчасно відзначила, про що свідчать записи у протоколах які велися при засіданнях членів Будинку вчених. Зокрема, було звернено увагу на пасивність бібліотеки в справі пропаганди наукової радянської книги, з російської та української літератури. Українську літературу потрібно було поновити бібліотеці до 30%.

Окрім властивої роботи Будинку Вчених при Будинку Вчених працювали ще й різні наукові організації такі як Кафедра Історії Української Культури ім. Багалія, аспірантські засідання Секції Наукового Товариства товариша Медичва, товариство Сучасної Архітектури України «ОСАУ» та інших. В приміщенні Будинку вчених відбувалися різні з'їзди СНР, культ наради, засідання, збори, влаштовувалися ювілеї, зустрічі закордонних гостей, урочисті громадські свята.

Вся масова культурна робота проводилася за календарним планом. Дані свідчать, що концертів з лютого 1928 р. – січень 1929 р. проведено 33, вечірок з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 17, дитячих ранків з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 6, лекцій з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 11, бенкетів з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 6, ювілейних свят з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 4, гурткова праця з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 47, зборів з

лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 98, засідань з лютого 1928 р. – січень 1929 р. – 397. Всього було проведено 619 різних заходів в Будинку вчених [7, арк.78].

Крім даних про кількість проведених заходів за певний період, є ще дані про відвідуваність членів Будинку вчених і гостей різних подій: концертів з травня 1928 р. – січень 1929 р. відвідало 2083 особи, вечірок з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 1030 особи, дитячих ранків з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 114 особи, лекцій з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 755 осіб, бенкетів з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 445 особи, ювілеїв з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 35 осіб, гурткових праць з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 1187 особи, зборів з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 1158 особи, засідань з травня 1928 р. – січень 1929 р. – 3077 особи. Всього за 1928 – 1929 р. 9884 особи відвідало масові заходи, але це без врахування даних за лютий-квітень, так як облік відвідування заходів не зберігся [7, арк.98].

При Будинку вчених функціонував дитячий садочок для малечі. На початок створення закладу у 4 групах нараховувалося 10 дітей, які були розділені за віковим цензом. Було побудовано майданчик для прогулянки і відпочинку дітей. Головою дитячого садочка було обрано професора Супруненко [4, арк.178].

Харківський Будинок вчених надавав житло на час відрядження всім науковим співробітникам які приїздили з різних куточків Радянського Союзу. За для цієї місії було виділено з кошторису кошти на будування і облаштування гуртожитку. У 1928 р. стаціонарних ліжок у гуртожиткові при Будинку Вчених налічувалося лише 10, а вже з 1 січня 1929 року, у зв'язку з переходом до більшого приміщення за адресую вул. Раднаркомівська 8, Будинок Вчених мав у своєму розпорядженні гуртожиток на 15 ліжок. За рік з 1 лютого 1928 р. – 1 лютого 1929 р. Будинок Вчених дав притулок 744 науковим співробітникам [4, арк.195].

Отже, Харківський Будинок вчених на початку 20-тих років XX століття був закладом який в непростий час, закінчення Першої світової війни, часта зміна влади або існування декількох одночасно, бажання прогресу, прагнення в реконструкції старого ладу і будівництва нового для українських вчених, зумів їх не тільки об'єднати, а сприяв покращенню їхньому життю. Організовувалися численні концерти, лекції, родинні вечірки, постійно функціонують культкіно, бібліотека, їдальня, працювала низка комісій, гуртків, студій, влаштовувалися екскурсії, був побудований дитячий садок. Залучалися до наукової роботи науковці з інших міст УССР та РСФСР. Керівництво Будинку вчених з усіх сил прагнуло створити сприятливі умови для наукового розвитку наукових співробітників. Харківський Будинок вчених який розпочав свою діяльність у 1925 р., продовжує її і до сьогодні, об'єднуючи кращі наукові сили міста і регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 4. – 8 арк.
2. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 159. – 59 арк.
3. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 195. – 123 арк.
4. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 237. – 255 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 301. – 251 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 335. – 189 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп.1. – Спр. 347. – 215 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1585. – 32 арк.

Диденко К.В. Создание и деятельность Харьковского Дома ученых в 20-е г. XX в.

Исследуется история основания и первые годы деятельности Харьковского Дома ученых. Целью создания Дома ученых в Харькове - объединение всех научных сил г. Харькова и создание благоприятных условий для их научных свершений в тяжелые время. Харьковский Дом ученых официально открылся 25 ноября 1925. С момента создания Дома ученых был разработан и утвержден устав, где указывались основные направления работы. В состав Харьковского Дома ученых входили известные ученые Харькова А.А. Алов, П. Риттер, А.Н. Покровский и другие.

Ключевые слова: *Всеукраинский Комитет Содействие Ученым, Дом ученых, Секция научных сотрудников, Харьковский Дом ученых, Правление Дома ученых, комиссии, Е.И. Якобсон.*

Didenko K.V. Establishment and activity of Kharkiv House of Scientists in 20`s the XX century.

It is investigated the history of establishment and the first years of Kharkiv House of Scientists activity. It is emphasized that the purpose of Kharkov House of Scientists establishment is association of all scientific forces of Kharkiv City and the creation of favorable conditions for their scientific achievements in difficult time for them. Kharkiv House of Scientists was officially opened on 25 th of November in 1925. Since the moment of House of Scientists establishment it has been elaborated and confirmed its statute, where the main trends of activities are mentioned. Attached to the House of Scientists various committees, societies and sections have been created. Kharkov well-known researchers such as A.A Alov, P.G Ritter, O.M. Pokrovsky and others became part of Kharkov House of Scientists staff.

Key words: *Ukrainian Scientists Assistance Committee, House of Scientists, section of scientific researchers, Kharkiv House of Scientists, the Board of the House of Scientists, committee, E.I. Jacobson.*

УДК 94(477)

А.М. Киридон

РУХ ЗА ЦЕРКОВНЕ ОНОВЛЕННЯ: УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ПАРАФІЙ (1917-1921)

Революційні події 1917 року стали могутнім каталізатором багатьох складових суспільства, прискорили розвиток демократичних процесів у різноманітних сферах життя Російської імперії. В Україні мали місце як демократичний рух за церковне оновлення, відродження парафіяльного життя й обмеження самовладності єпископату та консисторій, так і боротьба за відродження українських православних традицій. Одним із проявів цього руху постає рух за автокефалію української церкви. Вагомим чинником реалізації ідеї автокефалії була українізація православних парафій.

Ключові слова: *церква, Українська автокефальна православна церква, українізація, парафія, національно-визвольні змагання.*

Революційні події 1917 року прискорили розвиток демократичних процесів у багатьох сферах життя Російської імперії. Зокрема, було дано могутній імпульс рухові за реформування офіційної Російської православної церкви, криза якої стала доконаним фактом. Водночас демократично-визвольні тенденції в суспільстві розкрили глибокі внутрішні суперечності в середовищі самого духовенства, що з особливою гостротою виявилося в розвитку подій 1920-х років. Так, поряд із ортодоксальними прихильниками єдиної Російської православної церкви пожвавилися народно-демократична й обновленська течії.

В Україні мали місце як демократичний рух за церковне оновлення, відродження парафіяльного життя й обмеження самовладності єпископату та консисторій, так і боротьба за відродження українських православних традицій. Остання мала, «внутрішню динаміку: національно-культурні вимоги швидко переросли у вимоги організаційного оформлення Української православної церкви» [7, с.148].

Метою пропонованої наукової розвідки є окреслення розмаїття настроїв та тенденцій руху за українізацію церковних парафій у буремні роки революційно-визвольних змагань. До

окремих характеристик порушеного дискурсу зверталися В. Біднов, Б. Боцюрків, І. Власовський, А. Зінченко, О. Ігнатуша, А. Киридон, І. Преловська, В. Ульяновський та ін.

Протягом квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В. Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебрали ліберальні групи священиків та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [21, с.90]. Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3-6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священиків; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [2, с. 8-10].

Зауважимо на розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В. Біднов зазначав: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви» [1, с. 13]. Суголосною є думка Ю. Самойловича: «Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію – *А.К.*] і після з'їздів активно діяла лише меншість його» [18, с. 222]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священиків-«українців» [20]. «Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилося тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні», – зауважував Ю.Самойлович [18, с. 223].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В. Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917-1918 років автор стверджує: «Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення» [21, с. 99]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [21, с. 97]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А. Зінченко, зазначаючи, що єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни-літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували [7, с. 157]. Акценти в бік автокефалії, на думку О. Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року[8, с. 48].

Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Крім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку).

За таких обставин 23 листопада (6 грудня) 1917 року на спільному зібранні ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського церковного собору, відповідної спеціальної комісії Київської єпархіальної церковної Ради та «Братства Воскресіння Христа» (організувалося в Києві в травні 1917 року за участі протоієрея В. Липківського) було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). На останню покладалися підготовка і скликання Всеукраїнського церковного православного собору. У складі Ради, що налічувала близько 60 осіб, були священнодіячі-українці й ліберально налаштована інтелігенція [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14-14 зв.].

Проголошення ВПЦР вищою владою православної церкви в Україні до скликання Всеукраїнського собору спричинило різке несприйняття новоствореного органу консервативними церковними колами, особливо ієрархами. «Такий крок був прямим перенесенням на церковне життя методів революційної боротьби політичних партій та дзеркальним відображенням тогочасних змін у світському житті», – підкреслює В. Ульяновський [21, с. 141]. З точки зору суто церковних законів, цю акцію виправдати й пояснити аж ніяк не можна. На думку автора, лише розгубленість ієрархії, відсутність твердої волі Київського митрополита спричинили те, що Рада існувала в церкві як нормальна структура.

У спеціальному зверненні «До українського народу» в грудні 1917 року Рада заманіфестувала свою мету: проголошення автокефалії Української православної церкви та її загальна українізація. Таким чином, відкинувши шлях компромісу, незважаючи на реальну ситуацію й настрої в церкві, ВПЦР «намагалася форсувати події та внести кардинальні зміни в найбільш консервативну інституцію й орган суспільства, де загалом мали діяти (чітко зафіксовані письмово) закони», – зауважує В.Ульяновський. Історик вважає, що діяльність Ради не була послідовною: «Вона постійно намагалася підкріпити свої вчинки схваленням єпископату й навіть самого патріарха» [21, с. 141-142], усвідомлюючи реальне підпорядкування української церкви російській церковній владі.

23 грудня 1917 року ВПЦР за допомогою військових розпустила стару Київську духовну консисторію, призначивши нових членів на чолі з комісаром священиком Павлом Пащевським. Одночасно було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади – свою «Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу – Всеукраїнську Церковну Раду та українське військо» [11; 17]. Таким чином, фактично встановилося церковне двовладдя, суголосне загальному політичному розвиткові подій (два центри влади в Україні наприкінці 1917 року). 23 грудня 1917 року ВПЦР звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Раду в боротьбі проти російських більшовиків. Це було перше оприлюднене вираження ставлення прихильників автокефальної течії до більшовицького режиму.

З перших кроків свого існування ВПЦР, виступаючи за реалізацію ідеї автокефалії Української церкви, була змушена рахуватися з кількома чинниками: по-перше, визначення взаємин із традиційною РПЦ; по-друге, врахування настроїв церковного люду в Україні (зокрема, наявність течії автономістського спрямування); по-третє, адаптація до нових політичних умов (співіснування з новими політичними режимами).

Несподіваним чином майже збіглися в часі формування ВПЦР, котра обстоювала гасло автокефалії, і перше утвердження більшовицької влади в Україні. Починалося співжиття цих двох структур із протистояння. Однак, так само неочікувано другий прихід більшовиків до влади в Україні (січень, 1919 року) кардинально змінив ситуацію у взаєминах більшовицької держави і створеної у квітні того ж року другої Всеукраїнської православної церковної ради. На той час обидві структури пройшли суттєвий, насичений подіями шлях до визначення власних позицій. Політика радянської влади щодо церкви була декларована урядовим актом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Результатом автокефальних змагань став оголошений урядом УНР Закон про автокефалію Української церкви від 1 січня 1919 року.

Однак, через погану поінформованість і напруженість політичної боротьби акт про церковну автокефалію не набув широкого розголосу. Згадуючи ті події, міністр культів

І. Огієнко писав, що, хоча акт мав бути оголошений у всіх церквах, насправді «в церкві ніхто про цей акт величезного значення й слова не сказав, бо ніхто в цій справі не звертався до церкви» [22, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

Як не парадоксально, відновлення більшовицької влади на переважній частині України на початку 1919 року і заманіфестовані принципи радянської держави щодо церкви створили до певної міри сприятливу ситуацію для українських автокефалістів. Згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави храми і церковне майно переходили у власність останньої і передавалися в користування релігійних громад на договірних умовах (у разі реєстрації статутів конкретних релігійних організацій владними структурами). Таким чином, прихильники українського автокефального руху отримували можливість нарівні з іншими релігійними угрупованнями створювати власні об'єднання, одержувати в користування храми і культове майно, які ще донедавна були монопольною власністю Російської православної церкви.

У березні 1919 року почалася організація українських православних парафій [18, с. 262; 19, с.83]. У Києві та його околицях церковний рух одразу набрав організованих форм: людність почала засновувати на кшталт стародавніх братств українські парафії, які потім об'єдналися в спілку. Остання для керування церковними справами утворила ВПЦР, котра й інформувала про це українських православних [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31; 16, с. 66]. Головою другої Ради, створеної 17 квітня 1919 року, було обрано земського діяча з Київщини Михайла Мороза, заступником (товаришем голови) – протоієрея В. Липківського, секретарем – І. Тарасенка [4, с. 73]. До речі, в документах ВПЦР знаходимо як посилання на традиції, так і заперечення спадкоємності «нової» Ради щодо попередньої [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12; спр. 6, арк. 9]. Митрополит В. Липківський, вбачаючи спадковість посталої структури, зазначав, що різниця між першим і другим складом ВПЦР полягала в тому, що раніше створена Рада «почала визволення Української Церкви зверху скликанням Всеукраїнського Церковного Собору, а Всеукраїнська Церковна Рада нового скликання почала визволення знизу заснуванням українських парафій» [15, с. 23]. «Були, правда, розмови про те, чому ця рада назвала себе всеукраїнською, коли її не вся Україна обирала, а хіба лише Київ», – зауважував митрополит. Проте далі він пояснював, що така назва визначалася кінцевою метою – «відродження української Церкви по всій Україні» [14, с. 25].

ВПЦР вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до скликання Всеукраїнського церковного собору з представників українських парафій. Однак, за твердженням В. Липківського, перші кроки цієї організації були доволі скромними, оскільки вона не бажала поривати традиційних зв'язків із єпископатом. На Великдень ВПЦР звернулася до єпископа Назарія, який тоді правив Київською єпархією, за дозволом відправи служби Божої в Софіївському соборі, «з читанням Євангелій українською мовою» [15, с. 23]. Після відмови єпископа Рада склала свій статут і звернулася до більшовицької влади з проханням його реєстрації і передачі у користування храму [14, с. 23-24].

Дещо порушуючи хронологію викладу, принагідно зауважимо, що «коливання» представників автокефального руху (перш за все, діячів ВПЦР) з огляду на складність процесів національно-церковного руху на початку 1919 року ще можна пояснити. Але ці «коливання» і постійний намір заручитися підтримкою від патріархальної церкви будуть тривати і далі, принаймні до подій 1921 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6]. З іншого боку, пошук порозуміння з владою (більшовицькою) теж не видається випадковістю. Про це свідчить позиція автокефалістів упродовж усього періоду національно-визвольних змагань: прагнення легалізувати церкву за умов панування будь-якого режиму. Тому, на нашу думку, з позиції прихильників Української автокефальної церкви всі подальші кроки щодо налагодження свого існування в умовах радянської влади в Україні виглядали цілком закономірними. Проблема полягала в лінії держави, яка визначила вектор богоборчого, антицерковного і антирелігійного курсу.

Особливість розвитку подій в Україні полягала ще й у тому, що УАПЦ мусила постійно координувати власні дії з огляду на її взаємини з РПЦ, причому не лише в канонічно-

догматичному сенсі, а й з огляду на симпатії релігійної спільноти. Новостворений керівний орган направив «Меморандум уповноважених парафій УАПЦ у м. Києві» до голови РНК УСРР Х. Раковського, в якому висловлювалися привітання з нагоди відокремлення церкви від держави і готовність взяти порядкування справами у свої руки, закладаючи на підставі закону перші парафії.

З цього часу розгортається активна робота нової ВПЦР. Перш за все, Рада дбала про організацію українських парафій. Після реєстрації статутів у травні-липні 1919 року Київський губвиконком задовольнив клопотання парафіян про передачу храмів і культового майна новоствореним українським громадам [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 13, арк. 1, 2]. Крім того, ВПЦР убачала своїм завданням «всяку допомогу і благовісницьку і інструкторську всім, що бажали ... утворити укр[аїнську] парафію, керівництво уже відкритими парафіями, придбання українського духівництва і переклад служб Божих на рідну мову» [14, с. 25]. Однак, В. Липківський зауважив, що на той час ВПЦР усе ще не прагне до розриву зв'язку з єпископатом [14, с. 23]. Одержавши від влади в користування Миколаївський собор на Печерську (фактично заручившись фактом «легітимізації» з боку державної влади), делегація від ВПЦР «йде-таки до єпископа Назарія просити благословення на першу відправу Богослужіння в українській парафії в храмове свято собору 9 (22) травня 1919 року» [4, с. 74].

Знову, як це не парадоксально, поблажливе ставлення більшовицької влади до українських парафій своєрідним чином спричинило «порозуміння» ВПЦР і керуючого Київською єпархією єпископа. Попри обурення і гнів на українців («що вони без його благословення взяли Микільський собор, що хоч за сучасними законами це є державне майно, але за церковними законами православні без благословенства свого єпископа не повинні робити нічого» [14, с. 25]), саме тому, що влада уже віддала українцям храм, «Назарій скрипя серце мусів благословити відправу, але з тим, щоб поминали московського патріарха Тихона і щоб уся служба проводилася слав`янською мовою». Українською дозволялося прочитати лише Євангелію. Однак «ВПЦР зробила вже до цього благословенства свою поправку», і 9 (22) травня 1919 року відбулася перша урочиста служба першої української парафії, яка викликала «надзвичайне зацікавлення» [4, с. 26].

Передача Андріївського та Софіївського соборів автокефалістам викликала обурення єпископа Назарія, котрий вимагав від більшовицького радянського уряду переглянути справу про передачу храмів, уважаючи рішення незаконними [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 58, арк. 31].

Але, попри реєстрацію статутів і вирішення майнових питань на користь прихильників автокефалії, більшовицька влада активно використовувала засоби «червоного терору» щодо церковнодіячів. «Страшний кривавий бенкет комуністичного молоха прокотився тієї весни по Україні, – зазначав протопресвітер Д.Бурко. – Він особливо був лютий на Київщині та Поділлі» [3, с. 64].У Богодухові на Харківщині червоноармійці розстріляли священика М. Ткаченка; у Чернігові замучили протоієрея В. Єфимовського; на станції Боярка на Київщині розстріляли священика О. Тихорського. 21 березня 1919 року під час кривавої розправи над українською інтелігенцією розстріляли двох священиків у Вінниці, 23 березня – священика містечка Красне на Поділлі [3, с. 62-63]. Тоді розправи над священнослужителями здійснювалися скоріше за соціальною належністю жертв, ніж за конфесійним забарвленням, що відповідало загальному більшовицькому курсові на досягнення стратегічної мети – знищення церкви та її служителів. Власне й у самому церковно-релігійному середовищі ще тільки зароджувалося усвідомлення національно-орієнтованої конфесійної належності.

Але політичні обставини змінилися – наприкінці серпня 1919 року до Києва вступили війська Директорії. Змінилася й «орієнтація» ВПЦР, яка в ті дні звернулася з відозвою до українців, де зокрема говорилося: «Коли Ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні твоєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі...» [3, с. 227].

Невдовзі Київ захопив генерал Денікін, разом із яким прибув до міста митрополит Київський Антоній (Храповицький), відомий консервативними антиукраїнськими поглядами.

Серед перших заходів керованої ним єпархіальної влади було припинення всіх новацій у православній церкві, які сталися за часів Директорії й радянської влади. Духовною консисторією було розіслано до благочинних указівку про неприпустимість проведення богослужінь з українською вимовою. Приписувалося повернутися до церковного листування російською мовою, вимагалося, аби на всіх службах поминали «Богохранимую Державу Российскую» [8, с. 88-89]. Було навіть створено спеціальну слідчу комісію для розгляду справ автокефального духовенства, котре звинувачувалося в «протизаконних діяннях» [24, ф. 182, оп. 2 (1919), спр. 52, арк. 1]. Самі парафії, що були засновані навесні-влітку 1919 року на засадах національно реформованої церкви, ліквідовувалися. На 13 київських священиків (клір Спілки українських православних парафій) накладалася заборона у священнослужінні, а відсутнього на той час у Києві протоієрея В. Липківського митрополит Антоній віддав під суд. Серед віруючих і духовенства були проведені арешти [4, с. 82].

«Під час денікінської навали, – писав В.Липківський, – деякі з українських церковних діячів мусили вийти з Києва і прибули до Кам'янця- Подільського, де ще трималась українська влада (Директорія). Туди разом з нею виїхала і президія Кирило-Мефодіївського братства, що вся була з урядовців» [14, с. 30]. Хоча реальна влада Директорії обмежувалася Поділлям, протягом осені 1919 року в Міністерстві віросповідань було підготовлено цілу низку законопроектів та постанов, які мали на меті завершити створення автокефальної церкви в Україні. Про характер роботи відомства свідчать «Протоколи засідань Ради Міністра ісповідань УНР» [22, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, 81 арк.].

Звернемо увагу на важливу деталь: обмірковуючи питання про утворення вищої церковної влади, учасники засідання (митрополит І. Огієнко, протоієреї Є. Сіцинський, В. Липківський, священики М. Крамаренко, П. Погорілко, професор Біднов, В. Чехівський, О. Неселовський, П. Мороз, Г. Левицький) підтримали ідею І. Огієнка про створення Синоду, підкресливши: «При умовах теперішнього часу акт про утворення Вищої церковної влади повинен виходити від Вищої Державної влади» [22, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

Цей сюжет становить інтерес у контексті дослідження з огляду на певну суперечливість декларування церковної самостійності-автокефалії та прагнення до одержавлення церкви (хоча, зрозуміло, це був до певної міри вимушений крок з огляду на розвиток національно-визвольного і національно-церковного руху). З іншого боку, навіть після зміни політичної ситуації – повернення більшовицької влади наприкінці 1919 року, попри декларації церкви про відокремлення від держави, вона прагнула порозумітися з державою.

Тим часом на всій території «звільненої Росії» денікінський та врангелівський режими вимагали відновлення унітарної в межах колишньої Російської імперії православної структури. У «Відозві» Тимчасового Вищого церковного управління на Південному заході Росії, за яким визнавалася вся повнота церковної влади [9, с. 16-18; 9, с. 47-59], до православного населення (1919 рік), за підписами єпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитрія, архієпископа Полтавського та Переяславського Теофіла та єпископа Севастопольського, керівника військово-морського духовенства Щавельського, йшлося про «боговідступництво багатьох, послаблення духу ревності до віри православної», поширення «духу бунтарської сваволі», «засліплення брехливим ученням синів темряви», «братоненависть», «злобливу партійність», закликалося до повернення «Богом утвореної» монархічної влади і «єдиної батьківщини» [10, с. 31-32].

Такий перебіг подій 1919 року не лише свідчить про складність суспільно-політичної ситуації, процесів політичної боротьби, але й наводить на думку про неоднозначність подій, котрі відбувалися в «розшматованому», «розтерзаному», «розбурханому» суспільстві. Життя вимагало ідентифікації не тільки національно-політичної, але й суспільно-світоглядної, релігійно-конфесійної, персонального позиціювання від кожного.

Зважимо й на те, що надзвичайно швидка калейдоскопічна зміна урядів із відповідним національно-політичним забарвленням розхитувала маятник коливань і в самій церкві (як структурі і соціальному організмові). Наміри і дії більшовицької влади щодо усунення (в подальшому – знищення) церкви лише посилили на початку 1920-х років конфліктогенний чинник у церковному середовищі.

У грудні 1919 року більшовицькі війська витіснили білогвардійців із Києва. «Разом з денікінцями з Києва зник і митрополит Антоній, не встигши перевести суду над українським духівництвом, ні навіть зняти з нього заборону служби Божої»,з – писав В. Липківський [14, с. 30]. Останній факт важливий з огляду на те, що згідно з церковними канонами заборону мав право зняти тільки той єпископ, який її наклав. Таким чином, «українські панотці опинилися під офіційною забороною і фактичним благословенством єпископа Назарія» [14, с. 31], який знову став керуючим Київською єпархією.

Уже в грудні українським парафіям більшовицькою владою було повернуто церкви, що перебували в їхньому користуванні перед наїздом денікінців. Незабаром українським громадам було передано владою нові храми – Іллінську, Петропавловську на Подолі, Троїцьку при Кирилівській лікарні церкви. Перші українські церковні осередки стали виникати і на периферії [7, с. 178]. Поширення громад на теренах України викликало необхідність перетворити Спілку українських парафій, керівним центром якої була ВПЦР, на всеукраїнську організацію. 5 січня 1920 року статут Всеукраїнської спілки православних парафій було зареєстровано Київським губревкомом [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24-25 зв.] (27липня того ж року реєстрацію статуту було поновлено [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 5] з поверненням більшовицької влади в Київ після радянсько-польської війни). «Так українська православна церква здобула собі легальний стан існування в українській радянській державі», – констатував В. Липківський [14, с. 31].

Всеукраїнська спілка православних парафій, зазначалося в Статуті, засновувалася «з метою об'єднання, координування і спільного підтримання праці українських парафій у справі задоволення ними бажання української людності повсякчасно і в Божих храмах молитися Господу Богу і навчатися справжньому християнському життю, згідно з заповітами Христа Спасителя і наказами старої православної апостольської церкви як старою церковнослов'янською мовою з українською вимовою, так і живою українською мовою, з відновленням у церковно-релігійному вжитку стародавніх звичаїв, обрядів, автокефалії, соборноправності вільної української православної церкви». При цьому передбачалася організація «нового устрою життя православної християнської церкви в дусі першого і Божого слова», а також «згідно з новими ознаками загального життя і закону про відокремлення церкви від держави» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24].

За твердженням членів самої ВПЦР, «поза межі м. Києва він [український рух – *А.К.*] вийшов лише весною 1920 року» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв.]. Так, у березні Полтавський губернський революційний комітет зареєстрував статути Першої Полтавської української парафії, заснованої при Воскресенській церкві [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 12-17; 6, ф.р.3872, оп. 1, спр. 705, арк. 70-70д], та Другої Полтавської української парафії при Покровському храмі [5, ф.р.1875, оп. 1, спр. 102, арк. 1-4]. У цих документах визначалося мету діяльності – «відродження традицій і звичаїв Української Церкви, щоб таким чином всебічно задовольнити релігійні потреби своїх парафіян на зрозумілій, рідній, українській мові, а також підтримати їх духовно і, по можливості, матеріально» [6, ф.р. 3872, оп. 1, спр. 705, арк. 71а; 5, ф.р. 1875, оп. 1, спр.102, арк. 2].

За подібними типовими статутами в 1920 році були засновані українські парафії в Камянці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Катеринославі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1зв.]. Водночас мав місце і такий факт: парафії українізувалися, навіть реєстрували відповідні документи, але з різних причин виявлялися дуже часто недієвими [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 7, 11; спр. 170; арк. 2-2зв.; оп. 3, спр. 102, арк. 86 зв.].

Поряд із парафіями виникали українські духовні братства. Так, на Полтавщині, за свідченням К. Кротевича, Українське церковне братство постало вже наприкінці 1919 року [23, ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 1] (за іншими даними – у березні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 7-8]). Його статут було зареєстровано Полтавським губвиконкомом 3 травня 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 5-6 зв.]

3 лютого того ж року влада зареєструвала статут кооперативного товариства «Церква Жива» (у ряді публікацій воно помилково ототожнюється з першими обновленськими

групами «Живої церкви»). Про характер діяльності українського кооперативного товариства «Церква Жива» свідчать протоколи його засідань [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 2, 25 арк.].

Організуючи українське національно-церковне життя на засадах окремого статуту Спілки українських церковних парафій, ВПЦР усе ж «не хотіла поривати зв'язків й з російським єпископатом на Україні», – зауважує В. Липківський [14, с. 32]. Це яскраво продемонструвала ситуація навколо Софіївського собору і відправи служби Божої напередодні Великодніх свят, що призвела до конфлікту між прихильниками автокефалії і єпископатом [4, с. 83-84; 14, с. 32-34]. Залучена до розв'язання суперечки за володіння храмом більшовицька влада стала на бік автокефалістів, наказавши голові ВПЦР «негайно перевести українську парафію в великий Собор». Однак, навіть після цього ВПЦР не вдалася до рішучих кроків; навпаки перед службою на Благовіщення представники ради «все ж пішли до Назарія за благословенством», але він їх не прийняв. Відправа в соборі відбулася, але українські священики так і не знали, чи єпископ Назарій здійснив погрозу заборонити їх у службі Божій, чи ні. «На другий день Великодня після служби представники парафій і ВПЦР з народним хором пішли вітати єпископів з святом, - пише В. Липківський, - і прохати їх, щоб ради свята відклали свій гнів на українців, вони ж нічим не винуваті, лише свого добиваються» [14, с. 33].

На таку нерішучість і невизначеність позиції ВПЦР указував згодом і архієпископ Антонін (Грановський) [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6-6 зв.]. Аналіз подій і позиції ВПЦР дає підстави погодитися з оцінкою представників самої ради, які, опинившись без власного єпископату, в пошуках виходу із ситуації, у січні 1921 року визнавали: «Не наша вина, що сучасний Київський єпископат повернув нашу працю на шлях революційний» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 9]. Цим справді революційним рішенням стала ухвала пленуму ВПЦР 5 травня 1920 року про автокефалію Української православної церкви [16, с. 64-69], прийнята як відповідь на розпорядження керуючого Київською єпархією єпископа Назарія (30 квітня 1920 року) про заборону українському духівництву відправляти служби Божі [16, с. 56, 1006]. Документ ВПЦР однозначно проголошував: «Вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборно правною». Православну людність діячі автокефалії закликали «поставитись з належною свідомістю до всього, що подіялось, і підтримувати Всеукраїнську Православну церковну Раду, як в її боротьбі з ворогами Церкви, так і в великій роботі по відбудуванню всього церковного устрою»; «ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причти не повинні виконувати і ні в які стосунки з ним не входити». Для вирішення всіх справ українським парафіям належало звертатися винятково до ВПЦР [16, с. 68-69].

І. Власовський цілком слушно порушив питання: чому церковні діячі, згуртовані в другій ВПЦР, вдалися до проголошення автокефалії Української церкви 5 травня 1920 року, а не оперлися на вже проголошену автокефалію законом державного уряду УНР від 1 січня 1919 року? «Адже з погляду церковно-правового, - розмірковує автор, - державний закон УНР ..., а також і заходи після цього державної влади про визнання цієї автокефалії, найперше Царгородською патріархією, мають куди більше значення, ніж проголошення автокефалії Української Православної Церкви ВПЦРадою 5.05.1920 року». На думку автора, одна з причин лежить у площині політичної безпеки: «більшовицька влада в Україні могла відразу закинути ВПЦРаді контрреволюційність в користанні з закону УНР, тим більше, що закон 1.01.1919 не стояв на засаді відокремлення Церкви від держави». [4, с. 87-88]. Полемізуючи з приводу оцінки акту 5 травня 1920 року, А. Зінченко зауважує, що І. Власовський не враховує потужного чинника – популярності серед українського православного люду ідеї автокефалії. До того ж не слід забувати, що влада УНР на початку 1919 року охоплювала лише частину Поділля. А. Зінченко робить припущення, що скептична оцінка І. Власовським акту 5 травня 1920 року найімовірніше відображала погляд повоєнного керівництва УПЦ в США, яке недооцінювало досвід і реформаторське значення УАПЦ 1920-х років [7, с. 182]. Солідаризуючись з істориком, скажемо, що проголошення цього акту 1920 року було в ряду діянь, наслідком яких стало створення УАПЦ.

Після виголошення вищезгаданого листа про автокефалію Української церкви (6 травня 1920 року в Софіївському соборі) 7 травня Київ зайняли війська УНР і союзної Польщі [16, с. 1006]. Ю. Самойлович пише, що 23 травня з нагоди дня народження С. Петлюри «по всіх церквах правили врочисті служби та молебні», цей день Українською церквою було проголошено національним святом, а в Софіївському соборі «правив увесь цвіт українського духівництва на чолі з В. Липківським, що в палкій промові вітав С. Петлюру й воскресіння України» [18, с. 275]. Автор посилається на видання «Україна» від 29 травня 1920 року (№ 104). Але, на нашу думку, це питання досі потребує подальшого вивчення, оскільки нами віднайдено документ, датований 17 травня того ж року за підписом голови ВПЦР і секретаря. У ньому, зокрема, йдеться (цитуємо в оригіналі): «До пана Комісара м. Київа. ВПЦР в суботу 22/9 травня б.р. на Миколу улаштовує урочистий церковний хід до Собору св. Миколая на Печерську з усіх Українських храмів м. Київа, згідно з постановою ВПЦР вважати день Св. Миколая Всеукраїнським національним святом з урочистою відправою Божої служби в пам'ять роковин першої української відправи у Миколаївському Соборові. Повідомляючи про це, Церковна Рада прохає повідомити її, чи не мається яких перешкод до улаштування зазначеного церковного ходу, з Вашого боку» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 25].

Якщо до оповіщеного було внесено певні зміни, то нам принагідно про це не відомо. Цікаво, що саме В. Липківський доволі непевно згадує про цей період або навіть оминає його. Документ від 13 травня 1920 року свідчить про пропозицію ВПЦР Київському губерніальному комісарові «направити на посаду Комісара по релігійних справах д. Івана Сергійовича Приймака-Приймачевського, яко віддану Церковній Раді людину досвідчену у місцевих церковних справах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 24].

30 травня 1920 року в Києві відбувся з'їзд усіх українських парафій Києва і суміжних місцевостей, на якому близько 200 делегатів схвалили акт проголошення автокефалії Української православної церкви від 5 травня [16, с. 1006].

Однак несподівано доля послала новий виклик ВПЦР. 12 червня 1920 року Червоні війська знову здобули Київ, як виявилося, на постійно. На нашу думку, доволі колоритним є документ Ради, датований наступним днем – 13 червня, а саме – заява ВПЦР до Київського губревкому, котра містить кілька сюжетних ліній. По-перше, восхваляється більшовицька влада з перерахуванням усіх благ, дарованих останньою Українській церкві. «Історія української православної церкви на віки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення тільки під час Радянської Влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу», – проголошував документ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31].

Друга складова – виправдання своєї діяльності за нетривалий час відсутності більшовиків у Києві. Зазначалося, що «Польсько-Петлюрівська влада, яка прийшла на початку травня б.р. на Вкраїну, намагалась взяти в свої руки й церковні справи, поставившись гостро вороже до ВПЦР і напрямку її діяльності». Окрім того, «передбачаючи з боку деяких впливових кіл чорносотенного духівництва і реакційно-буржуазних елементів київського громадянства негативне відношення до праці київської губерніальної церковної ради в справі ліквідації старорежимних церковних установ і утворення революційним шляхом нових», саме тому ВПЦР «намагалась аби губерніальним комісаром справ релігійних було призначено її представника» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

Третя складова – сподівання на доброзичливе ставлення і підтримку радянською владою діяльності ВПЦР, «православного органа революційної української православної церкви [підкреслення наше – *А.К.]* в справі знищення старорежимних церковних установ» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

28 червня 1920 року Рада пропонує конкретний план революційних дій: «На гадку ВПЦР, необхідно, аби Губерніальним Революційним Комітетам було видано наказа: 1) про скасування всіх старорежимних релігійно-громадських і церковних організацій, заснованих при царському режимові і інших буржуазних владах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 33].

Наголос на революційності свого утворення і його характеру, вочевидь, з точки зору Ради, мав додати дивідендів її існуванню з боку (такої ж революційної) влади. Намагаючись пояснити лінію поведінки ВПЦР, її мімікрування в умовах зміни політичних режимів, можна припустити, що, не маючи власної ієрархічної структури, певного статусу і канонічного ствердження, діячі Української церкви не могли ігнорувати політичний спектр розвитку подій. Адже, окрім необхідності структуруватися, залишалася ще глобальна проблема поширення ідеї і розгортання руху за автокефалію церкви.

Перш за все, поставала задача створення власного єпископату. ВПЦР покладала особливі надії на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький). Останній співчував українському церковному рухові й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905-1907 років [12; 13]. Після інтенсивного листування з Парфенієм («аби архієпископ взяв Українську автокефальну церкву під своє духовне керівництво») і безпосередніх переговорів із ним у Полтаві делегації ВПЦР на чолі з М. Морозом у серпні владика погодився очолити українські парафії, що входили до складу заснованої в Києві Спілки православних парафій [14, с. 37-38]. Попри вагання, певні сумніви, нерішучість, а почасти – і непослідовність архієпископа [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3 зв.; оп. 3, спр. 40, арк.. 19, 20.28.29], все ж, за оцінкою В.Липківського, головна мета була досягнута: «Українська автокефальна православна церква здобула собі єпископа, який у той скрутний час висвятив більше 30 священиків» [14,с. 38-39].

Звістка про те, що Парфеній очолив УАПЦ (його стали поминати на богослужіннях в українських парафіях як „всеукраїнського" архієпископа), сприяла поширенню українського церковного руху. Почали відкриватися українські парафії в містах – Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, і по багатьох селах, особливо на Київщині. Розгорнулося видавництво україномовних богослужбових книг («Часословець», «Требник», «Молитовник», «Літургія Іоанна Золотоустого») [4, с. 90]. Причому, зауважує І.Власовський, богослужбові книги пощастило видати в націоналізованих радянською владою друкарнях. У той же час влада відхилила подане ще на початку 1920 року прохання ВПЦР про друк двотижневого часопису «Українська церква», який би мав інформувати українські православні парафії про стан церковних справ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 3-3 зв., 16].

Активізація національно-церковного руху спричинила необхідність рефлексії українського суспільства, вихованого здебільшого на традиційно-консервативних релігійних уподобаннях. Тому динаміка розвитку автокефального руху в різних регіонах була не однаковою. З іншого боку, було доволі складно зробити однозначний вибір на користь прихильників нової релігійної течії, хоча, можливо, і суголосної революційному часові.

Виявляючи розгубленість і втрату традиціоналістського світоглядного простору, парафіяни констатували: «Ми... не знаємо, кому тепер вірити» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Хоча загалом релігійна проблема для пересічних громадян у буремні роки національно-визвольних змагань не стала пріоритетною. Навіть серед священнослужителів процеси реформування в церкві були не до кінця зрозумілими. Якщо в подальшому на визначення позиції чи лінії поведінки духівництва впливало державне нормування відносин із церквою, то до кінця 1920 року в Україні це корелювання з боку більшовицької влади.

Інструктори ВПЦР з українізації православних парафій констатували доволі характерне сприйняття процесу на місцях. Так, у селі Дідівщина Сквирського повіту на Київщині священик (згідно зі звітом інструктора) «щиро співчуває справі організації ... української православної парафії, але якби, – каже, – був якийсь офіційний наказ про це від вищої духовної влади, себто від українського єпископату, то зараз же він служив би в церкві на українській мові». Далі уповноважений пояснює: «Боїться він дуже ще й того, щоб його не усунуто було з посади при нашій владі» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Доволі виразним, на наш погляд, є таке свідчення документа: «Пан-отці взагалі не знають, що їм робити, кого слухати: або зріктись Єпископа Назара і через це у майбутньому при якійсь іншій владі залишитись без посади пан-отця, або зріктись пропозиції прийняти посаду пан-отця в українській парафії і через це залишитись посади пан-отця при існуванні

Всеукраїнського Єпископату» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2]. Така невизначеність позиції духовенства була досить типовим явищем [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 36 зв., 38 зв.; спр. 92, арк. 8, 13 та ін.]. Революційний час став непростим випробуванням для багатьох представників духовенства. Тому утворення в 1920-х роках значної кількості релігійних організацій було закономірною «відповіддю» на «виклик» революційного часу.

Ставлення селян до українізації теж було не однозначним. Так, документ фіксує, що у селі Дідівщина «більш-менш освічених знайдеться осіб 30, які прихильно ставляться до організації українських парафій, але вони бояться, що останнє населення може й зовсім не допустити п[ан] о[тця] до відправи Божої служби». Були й такі, що бажали, аби промову в церкві виголошували українською, а службу Божу правили слов'янською мовою. Подекуди лунали й такі твердження від населення: «Ми не можемо молитись на тій мові, на котрій звикли лаятись». Інші стверджували, що «в цій справі ми зробимо так, як скаже нам наш батюшка» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 4]. «Учительство, хоч і співчуває церковному рухові, але воно взагалі дуже залякане й ініціативної участі не хоче брати», – свідчив вище цитований доповідач, правда, наводячи й інші твердження [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Не випадково ВПЦР у грудні 1920 року констатувала: «Значний контингент священиків...чи то через брак свідомості, чи то через нерозуміння дійсного стану речей, ще й досі стоїть осторонь, ніби чогось вичікуючи» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. Іноді священики відмовлялися українізувати парафії всупереч бажанню парафіян, не визнаючи канонічним сучасне становище церкви (наприклад, у селі Веприк на Київщині, в грудні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 9, арк. 12]). Нерідко вони вагалися приймати рішення, боячись взяти особисту відповідальність, а й втратити посаду [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

З іншого боку, доволі показовим є розгляд проблем українізації церкви представниками громадських та державних установ, які прагнули «революціонізувати» не лише суспільно-політичний лад, але й церковний устрій. Так, у «Резолюції по справі релігійній» Київського повітового з'їзду комнезамів (30 серпня 1920 року) констатувалося (з огляду на колорит документів подаємо текст повністю): «Визнаючи необхідним повне відокремлення церкви від держави і повну волю віри, з'їзд вважає, що для цілковитого знищення серед нашої людності різних перешкод, котрі стоять на шляху соціалістичної свідомості населення і тримають його в духовній темряві, потрібно, аби всі старі попи, які виховані в умовах капіталістичного і чорносотенного ладу і в цей час значно перешкоджають напрямку радянської влади і провоціюють її серед населення, були негайно замінені людьми, котрі, обслуговуючи духовні потреби населення, не провоціювали би радянської влади, при чому з'їзд вважає також потрібним, аби служба Божа по всіх церквах повіту провадилась на українській мові, як найбільш зрозумілій для населення» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 10]. Логіка міркувань представників з'їзду доволі зрозуміла: раз знищено стару владу, старий режим і стару імперію, значить, треба служити новій владі, для чого потрібні зміни в духовній сфері: церква повинна стати радянською, такі ж потрібні священнослужителі. Їх новою характеристикою, своєрідним ідентифікаційним кодом має слугувати українська мова богослужіння. Нагадаємо принагідно, що саме в цей час на сторінках центральної більшовицької періодики точилася дискусія: чи потрібна «радянська церква»?

29 листопада 1920 року на з'їзді сільських комнезамів Пустовойтівського повіту Київщини прийнято ухвалу (правопис збережено): «Зважаючи на те, що по деяких селах сидять на посадах отці й дяки ставленики ще царської влади, котрі сіють ворожнечу й темряву серед люду, ... ставляться вороже до народнього духу і українізації церков, чим підривають закріплення народної влади, - подбати, щоб такі люде були негайно усунені зі своїх посад і на їх місця обрані особи, відповідаючі свойому призначенню, і котрі були б дійсними духовними учителями своїх парафіян». Пропонувалося звернутися до повіткомів з проханням про скликання з'їзду комнезамів, щоб обговорити питання про українізацію церкви в Канівському повіті [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12].

Досить показовим є ще одне тогочасне повідомлення: «21-23 листопада [1920 року – *А.К.*] відбувся з'їзд представників 15 церковних парафій Канівщини і суміжних повітів і 5 різних громадських та державних установ... Ухвалили послати привітання Українському

Радянському Уряду та Всеукраїнській Православній Церковній раді» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12].У липні того ж року повітовий з'їзд учителів Чигиринського повіту Київщини ухвалив звернутися до повітових ревкому та відділу народної освіти з проханням не чинити перешкод у справі українізації церков, а, в разі необхідності, надавати допомогу в цій справі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 4]. Рішення про українізацію парафій виносилися на ряді повітових зібрань вчителів. Проте були й зворотні випадки [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Поступово рух за українізацію православних парафій здобував усе більше прихильників. За даними керівного українського автокефального центру, на початку 1921 року Всеукраїнська спілка православних парафій об'єднувала 42 окремі утворення Київщини, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини та інших губерній України і чотири благочинства в повному складі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1 зв.]. До квітня українські парафії заснувалися в Херсоні і Харкові [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 2].

Відтак, кількісне зростання релігійних осередків вимагало організації їх управління, узгодження богослужбової та обрядної практики, створення ієрархії тощо. Рух за українізацію православних парафій, попри складність динаміки та неоднозначність сприйняття, став вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії української церкви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тарнів: [Б.в.], 1921. – 47 с.

2. [Булдовський Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3-8 травня 1917 р. – Лубни: [Б.в.], 1917. – 12 с.

3. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н.Дж., США: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. – 392 с.

4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтвор. вид. 1961 р. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 1. – 368 с.

5. Державний архів Полтавської області. – ф.р. 1875. – оп. 1, спр. 102, арк. 1-4.

6. Державний архів Полтавської області. – ф.р. 3872. – оп. 1, спр. 705, арк. 71а.

7. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Вид-во «Дніпро», 1997. – 423 с.

8. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 1993. – 255 с.

9. Кандидов Б. Денікін і церква. – Харків: Вид-во „Пролетар", 1931. – С. 16-18;.

10. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). – М.: Изд-во «Безбожник», 1931. – С. 47-59.

11. Киевлянин. – 1917. – №271.

12. Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української православної церкви // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 77-79. – К.: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2005. – С. 79-82.

13. Киридон А.М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження) // Полтавські єпархіальні відомості. – 2003. – Ч. 9. – С. 94-115.

14. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка». З друкарні ОО Василіан, 1959. – 335 с.

15. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу // Церква й Життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 12-28.

16. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т.1: Українська Православна Церква: Док., матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во „Смолоскип" імені В. Симоненка, 1987. – 1207 с.

17. Нова Рада. – 1917. – №203.

18. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція і релігія. Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. Книга друга. – Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – Кн. 2. – С. 198-302.

19. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. – М.: ГАИЗ, 1932. – 124 с.

20. Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. – 1917. – 10 травня.

21. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО. – ф. 1072).

23. ЦДАВО. – ф. 3984.

24. Центральний державний історичний архів м. Києва. – ф. 182, оп. 2 (1919), спр. 52, арк. 1.

Киридон А.М. Движение за церковное обновление: украинизация православных приходов (1917-1921).

Революционные события 1917 года стали мощным катализатором многих составляющих общества, ускорили развитие демократических процессов в различных сферах жизни Российской империи. В Украине имели место как демократическое движение за церковное обновление, возрождение приходской жизни и ограничение самоуправства епископата и консисторий, так и борьба за возрождение украинских православных традиций. Одним из проявлений этого движения выступает движение за автокефалию Украинской церкви. Весомым фактором реализации идеи автокефалии была украинизация православных приходов.

Ключевые слова: *церковь, Украинская автокефальная православная церковь, украинизация, приход, национально-освободительное движение.*

Kyrydon A.M. Church movement for renovate: the ukrainization of orthodox parishes (1917-1921).

The revolutionary events of 1917 were a powerful catalyst of many components of society, hastened development of democratic processes in various spheres of the Russian Empire. In Ukraine took place as a democratic movement for church renewal, revival of parish life and limit arbitrariness bishops and consistories and the struggle for the revival of Ukrainian Orthodox traditions. One of the manifestations of this movement there is a movement for Ukrainian autocephalous church. A significant factor in the realization of the idea of autocephaly was ukrainization of Orthodox parishes.

Keywords: *Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, ukrainization, the parish, the national liberation movement.*

УДК 94 (477.51)

А.Г. Морозов, О.В. Компанієць

ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ТОВАРНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У 1920-Х РР.

Досліджуються У статті розглядаються зміст та особливості впро-вадження системи контрактації у сільському господарстві Української СРР у 1920-х рр. Вказано, що одним із головних організаторів цієї роботи стала кредитна сільськогосподарська кооперація.

Показано роль контрактаційних авансів та кооперативних кредитів у процесі переходу від грошового кредитування до значно кориснішого для селянського господарства матеріалізованого кредитування товарами виробничого призначення. Проаналізовано процес налагодження широкого агрокультурного обслуговування селянства на фоні контрактації сільського господарства.

Ключові слова: *сільське господарство, 1920-ті рр., контрактація, кредитування, кооперація, Цукротрест.*

Важливим засобом економічної розбудови сільського господарства стала контрактація – широкий комплекс збуто-постачальницьких і виробничих договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами. Одним із головних організаторів цієї роботи стала кредитна сільськогосподарська кооперація.

Контрактація була відома і в дореволюційний час. Однак, в ту пору практично весь її об'єм носив суто комерційний характер. Контрактація організовувалася приватними посередниками, інтереси яких, як правило, не йшли далі власного збагачення.

Переважно суто торгівельний характер мала контрактація і на початку відбудовного періоду. В першу чергу вона вирішувала проблему забезпечення стабільності сировинної бази переробної промисловості, ліквідації елементів випадковості в організації поставок сільськогосподарської продукції. Складаючи контрактаційну угоду, господар брав на себе зобов'язання в наперед визначені строки, по обумовленій ціні, здати частину врожаю із законтрактованої площі. В рахунок оплати майбутньої поставки йому надавався грошовий кредит, що гарантував проведення основних виробничих процесів. Це давало можливість господарству впроваджувати ту чи іншу культуру навіть в тому випадку, коли раніше воно її не вирощувало. В цьому разі контрактація використовувалась і як засіб розширення площ, зайнятих потрібною культурою, залучення до її вирощування нових виробників.

Основна робота по контрактації була в цей час направлена на забезпечення сировиною цукрової промисловості. Організаторами контрактації спочатку виступали самі цукрові заводи. Селянське господарство заключало угоду про поставку буряків безпосередньо з цукровим заводом. Умови контрактації також вироблялись безпосередньо на місцях. Як правило, в них майже не приділялось уваги організації виробничої та агрокультурної роботи.

Сільськогосподарські кооперативні товариства включались в проведення контрактації в перший же рік своєї роботи. На відміну від контрактаційних угод, що вироблялись адміністрацією цукрових заводів, контрактаційна робота кооперації вже з перших кроків передбачала немало виробничих і агрокультурних елементів. Їх належний розвиток стримувався обмеженими економічними можливостями універсальних сільськогосподарських товариств, в яких першопочатково концентрувалася ця робота. Для організації виробничих і агрокультурних елементів контрактації економічно ще досить слабкі на той час універсальні сільськогосподарські товариства повинні були витрачати лише власні, ще дуже обмежені кошти.

У кінці 1923 року «Сільським господарем» та Цукротрестом була вироблена угода про основні принципи та умови участі універсальних сільськогосподарських товариств і їх спілок в контрактації цукрової сировини. Основними організаторами контрактації почали виступати спілки сільськогосподарських кооперативних товариств. Вони складали угоди з цукровими заводами про об'єми і господарчі деталі контрактації, розподіляли серед кооперативних товариств грошові аванси. Використовуючи грошові аванси цукрових заводів та залучаючи кредитні кошти кредитної сільськогосподарської кооперації, сільгоспспілки організовували постачання селянства посівним матеріалом, сільгоспінвентарем, мінеральними добривами, надавали агрономічну допомогу. Взявши на себе основні об'єми кредитної роботи, фінансове забезпечення та організацію постачання селянства товарами виробничого призначення, кредитна сільськогосподарська кооперація надала можливість низовим сільськогосподарським товариствам сконцентрувати свою увагу безпосередньо на підвищенні ефективності виробничої роботи селянських господарств. Все більш значне місце в їх

діяльності стало займати виробниче обслуговування селянських господарств, організація їх виробничої взаємодії, без чого переважна частина незаможних господарств просто не в змозі була прилучитись до високодохідної галузі цукробуряківництва. Взаємодія ж з кредитною сільськогосподарською кооперацією, яка за рахунок контрактаційних авансів та власних кредитів організувала широку оптову торгівлю товарами виробничого призначення, дозволила сільськогосподарським товариствам все ширше переходити від грошового кредитування до значно кориснішого для селянського господарства вже матеріалізованим кредитуванням товарами виробничого призначення.

Укладаючи з сільськогосподарським товариством договір про контрактацію, селянин брав на себе зобов'язання виконати цілий ряд заходів, націлених на підвищення врожайності та якості продукції: якісно обробити землю, застосовувати добрива і сортове насіння, догляд за посівами проводити згідно вимог агротехніки. Кооперативні організації, спираючись на кошти системи сільськогосподарського кредиту, створювали йому для цього необхідні передумови: постачали сільгоспмашини, інвентар, насіння, мінеральні добрива, створювали прокатні пункти складних дорогих машин, організовували агрономічне обслуговування.

Для організації контрактаційної роботи, Цукротрест відраховував сільськогосподарській кооперації 6 % вартості зданої нею цукросировини: товариства отримували 3 %, спілки – 2,75 %, «Сільський господар», а потім «Бурякоспілка» – спеціальна сільськогосподарська кооперативна система, що організовувала селянську роботу в галузі цукробуряківництва, – 0,25 % [12, арк. 105].

Тісна співпраця кредитної сільськогосподарської кооперації та спеціальної системи цукробуряківничої кооперації дозволила значно підвищити економічну зацікавленість селянства.

Економічні умови контрактації покращувались і надалі. Видача жому авансувалась до 5 пудів за берківець. Швидше здійснювалось авансування. Після посіву цукрових буряків господар мав на руках вже 75 % авансу [13, арк 3]. В травні 1925 року сума авансу складала 25 крб. за десятину, але з допомогою кредитної сільськогосподарської кооперації на середину року була доведена вже до 30 крб [5, с. 18; 6, с. 79].

Здійснювався також ще цілий ряд менш значних організаційно-економічних заходів. Покращення фінансових і організаційних можливостей системи буряківничої кооперації дозволили їй значно розширити сітку кооперативного обслуговування селянських господарств. Кількість агрономів мережі «Бурякоспілки» з 50 чоловік у 1922 році збільшилась на середину 1926 року до 441 чоловік [11, с. 1]. Сукупність всіх цих факторів дозволила вже в 1923/24 році збільшити площу контрактованого сільськогосподарською кооперацією засіву цукрових буряків з 30 до 120 тис. десятин [9, с. 3].

Вдало знайдені форми раціонального поєднання фінансових ресурсів, авансованих переробною промисловістю, та коштів кредитної сільськогосподарської кооперації, добре поставлена організаційно-економічна робота в галузі контрактації селянського цукробуряківництва стимулювали контрактацію ряду інших важливих технічних культур: соняшника, тютюну, картоплі, хмелю. Розширення обсягів їх контрактації забезпечувало безперебійну роботу цілого ряду галузей переробної промисловості.

До кінця відбудовного періоду сільськогосподарська кооперація за активною участю кредитної мережі розгорнула контрактаційну роботу в самих різних галузях сільського господарства. Вона сконцентрувала у себе практично весь її обсяг. Замість великої кількості різних організацій сільськогосподарська кооперація стала системою, яка сконцентрувала практично всю контрактаційну роботу.

Ліквідація економічно недоцільної в цій сфері конкуренції, яка мало сприяла швидкому вирішенню пекучих проблем як в промисловості, так і в сільському господарстві, дозволила в стислі строки покращити постачання переробної промисловості сировиною. Так, на 1925 рік передбачалося законтрактувати 10 тис. пудів хмелю. На 1 серпня було законтрактовано вже 15 тис. пудів і малися перспективи для контрактації ще 5 тис. пудів. Таким чином контрактаційні угоди охоплювали 80 % товарного виробництва хмелю [6, с. 76]. У наступному 1926 році сільськогосподарською кооперацією було законтрактовано вже понад

30 тис. пудів хмелю [7, с. 69]. Не гірше розгорталася контрактаційна робота і в спиртовиробництві. У 1926 році було законтрактовано майже 70 % картоплі, необхідної для забезпечення виробничих потужностей заводів Укрспиртотресту [8, с. 77].

Завдяки цим заходам були повністю завантажені для ритмічної роботи введені тут нові великі потужності по виробництву олії та значно покращене постачання нею міст та промислових центрів.

Велике значення для поліпшення контрактаційної роботи мало рішення Раднаркому України від 27 квітня 1927 року по створенню спеціального фонду для агрономічного обслуговування вирощування сировини та експортних культур [1, с. 84].

Значення та необхідність самої широкої агрокультурної роботи в тогочасному сільському господарстві важко переоцінити. В цілому ряді випадків виробничі процеси велися значною частиною селянства досить примітивно. Не слід забувати також, що в післяжовтневий період в Україні виникло більше, ніж мільйон нових селянських дворів. Зрозуміло, що їх господарі не мали достатніх навичок ведення інтенсивного товарного виробництва. У рівній мірі це стосувалося і більшості незаможних господарств. З допомогою виробничих кредитів, контрактаційного авансування, вони втягувалися в сферу вирощування недоступних їм раніше цінних товарних культур.

Велике зростання грошового і товарно-виробничого кредитування в ході контрактації безумовно мало велике позитивне значення. Але не можна забувати про те, що в умовах дрібнотоварного виробництва неефективне використання цих коштів могло привести господарство до тяжких економічних наслідків. Тому одним із компонентів контрактаційної роботи стало налагодження широкого агрокультурного обслуговування селянства. Господарство, що законтрактувало посів тієї чи іншої культури, отримувало постійну кваліфіковану агроорганізаційну допомогу. На 1 липня 1927 року цю роботу вели вже 1018 агрономів сільськогосподарської кооперації [10, с. 7]. За винятком агрономів системи «Бурякоспілка», які в 1927 році працювали при 23 округових чи районних спілках бурякових товариств, вони, як правило, утримувались за кошти великих сіткових кредитних сільськогосподарських товариств. Обов'язкові рекомендації висококваліфікованих, старанних, добре оплачуваних кооперативних агрономів, підкріплені наданими згідно контракту засобами для їх здійснення, дозволяли селянам підвищувати врожайність, забезпечувати високу якість вирощеної продукції, що в кінцевому результаті втілювалось у високі грошові доходи.

В 1926/27 році селянство уклало з буряковими та кредитними сільськогосподарськими товариствами договори на контрактацію 525,7 тис. га основних технічних та зернових культур [1, с. 79]. По мірі розвитку та зміцнення кредитної сільськогосподарської кооперації умови контрактації ставали все більш вигідними для селянства. Так, із 54 млн. крб., виплачених в 1927 році буряківничою кооперацією, 14 млн. було видано авансом за 5 місяців до початку копання цукрових буряків [3, с. 32]. Завдяки цьому вже з 1925 року кооперативна контрактація охоплює практично всі площі цієї найважливішої в Україні технічної культури [4, с. 5, 72].

Постійне зростання фінансових можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації, накопичення організаційно-господарського досвіду в цій галузі всіма ланками широко розгалуженої кооперативної системи на селі дозволили швидко розвивати загальні обсяги цього ефективного методу реконструкції аграрного сектора народного господарства України. Про інтенсивність зростання темпів і обсягів цієї роботи, починаючи з кінця відбудовного періоду, яскраво свідчить вже той факт, що за 1926–1928 роки об'єми контрактації продукції рослинництва зросли в 4 рази [10, с. 36].

Добре налагоджена кооперативна система контрактації дозволяла оперативно реагувати на швидку зміну економічної ситуації. У переліку передбачуваних нею заходів в залежності від конкретного стану речей першорядного значення набували ті чи інші аспекти роботи. Так, враховуючи загострення в 1927/28 році становища : заготовками хлібопродуктів, об'єм контрактації зернових та зернобобових культур за один рік був збільшений в декілька разів. На наступний 1928/29 рік лише озимі культури було законтрактовано на площі біля

3,4 млн. га. Загалом же завдяки цілеспрямованим фінансово-економічним заходам системи сільськогосподарського кредиту загальний обсяг контрактації зернових культур 1928/28 року досяг 5,3 млн. га, перевищивши показник попереднього року у 2,5 рази [2, с. 9].

Не можна однак не вказати на ті негативні моменти, які гальмували розвиток контрактаційної роботи. Особливо різко позначались вони на стані справ в основній галузі сільського господарства – зерновиробництві, починаючи з другої половини 20-х років. В основі наростання негативних явищ лежали очевидні викривлення державної заготівельної політики, в основу якої, як вже зазначалось, було покладене штучне заниження заготівельних цін, вперше введене в 1923/24 році. В період, коли грошова одиниця була відносно стабільною, різниця між вільною, ринковою ціною і конвенційними (фіксованими) державними цінами заготівельних організацій ще якось сприймалась селянством. Однак в міру наростання інфляційних тенденцій вона ставала все більш неприйнятною, особливо в зерновиробництві, яке на відміну від буряківництва не мало таких усталених торгівельно-збутових відносин, які традиційно існували між селянами-бурякосіячами та цукровими заводами.

Прагнучи забезпечити шляхом контрактації надходження стабільних обсягів зерна від селянства, планові державні та кооперативні заготівельні організації були однак скуті в своїх діях неможливістю вказати своїм контрагентам – селянським господарствам кінцеву розрахункову ціну на контрактовані зернопродукти. Спостерігаючи очевидне наростання темпів інфляції, селянство, починаючи з весни 1927 року, почало із зрозумілих причин уникати того, щоб пов'язувати себе зобов'язаннями перед державою за умов застосування нею фіксованих заготівельних цін на зерно. Контрактаційні угоди на озимі культури, наприклад, укладались ще з осені. Розмір контрактаційних авансів визначався у відсотках, виходячи із цін нинішнього заготівельного сезону, які були відомі селянам, на основі чого вони могли судити про прийнятність чи неприйнятність для них суми авансу. Та кінцевий розрахунок, який проводився вже після здачі зерна, мав відбуватись по цінам, які не визначались в контрактаційній угоді. Вони мали бути визначені лише при затвердженні конвенційних цін на нову заготівельну кампанію. На неприйнятність для селянства таких умов контрактації відверто вказувалось на Всеукраїнській нараді завідуючих окрземвідділами в середині лютого 1928 року, коли державні заготівельні ціни на зерно урожаю 1928 року все ще були не визначені. У прийнятій нею резолюції прямо зазначалось: «Шляхом контрактації суттєво впливати на масове сільське господарство» (малось на увазі зерновиробництво – прим. авт.) в найближчий час неможливо. Цей вплив повинен відбутись шляхом попереднього оголошення цін на потрібні види сільськогосподарської продукції та надвишок до них... в поточному році з оголошенням цін запізнились і тому домагатись, аби зазначене оголошення було проведене негайно [14, арк. 7].

З другої половини 20-х років контрактація стала все більш важливим фактором економічного та соціального піднесення українського села. Заключаючи договір з кредитним сільськогосподарським товариством, селянин не лише отримував від нього грошовий аванс, високоякісний посівний матеріал, добрива та агрономічну допомогу. Одночасно він приймав на себе зобов'язання використати все це з максимальним економічним ефектом, поставивши продукцію високої якості, в обумовлених об'ємах і у встановлені строки.

Підвищення рівня рільництва чи тваринництва потребувало, як правило, застосування більш продуктивних сільськогосподарських машин та устаткування. Зрозуміло, що вони були дорожчі тих, що застосовувалися раніше, не кажучи вже про те, що незаможному чи й середняцькому господарству придбати сівалку чи механічний сепаратор було не лише фінансово непосильно, але й просто безглуздо з економічної точки зору. Коштовна високопродуктивна машина ніяк не могла окупити себе в обмежених масштабах дрібнотоварного незаможно-середняцького господарства. У той же час застосування високопродуктивної техніки могло помітно збільшити доходи господарства.

Саме з такої очевидної економічної доцільності перед селянським господарством наочно поставало питання про необхідність більш активної його участі в роботі тих чи інших сільськогосподарських кооперативних осередків. Економічно доцільне поєднання тих чи

інших виробничих зусиль чи грошових коштів дозволяло підняти незаможне чи середняцьке господарство на більш високий рівень. Саме на цій основі за активною підтримкою кредитних сільськогосподарських товариств виникали машинні товариства, члени яких спільно купували і володіли трактором, молотаркою чи іншими подібними машинами, прокатні й зерноочисні пункти, маслобойні, сушарки.

Таким чином контрактація всебічно активізувала підприємницьку діяльність найширших кіл селян-виробників, сприяла економічному піднесенню аграрного сектора народного господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Два роки роботи уряду УСРР, 1926/27–1927/28. – 227 с.
2. Кооперована громада. – 1929. – № 20. – С. 9.
3. Кооперованe село. – 1928. – № 3. – С. 32.
4. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – 89 с.
5. Сільський господар. – 1925. – № 11/12. – С. 18.
6. Сільський господар. – 1925. – № 15/16. – С. 76 – 79.
7. Сільський господар. – 1926. – № 17/18. – С. 69.
8. Сільський господар. – 1928. – № 22/23. – С. 77.
9. Сільський господар. Звіт за ІІІ операційний рік. – Х., 1925. – 132 с.
10. Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік. – 75 с.
11. Український агроном. – 1926. – № 10. – С. 11.
12. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 19. – 144 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 882. – 53 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2749. – 68 арк.

Морозов А. Г., Компаниец А. В. Значение системы сельскохозяйственного кредита для повышения товарности крестьянских хозяйств Украины в 1920-х гг.

В статье рассматриваются содержание и особенности внедрения системы контрактации в сельском хозяйстве Украинской ССР в 1920-х гг. Указано, что одним из главных организаторов этой работы стала кредитная сельскохозяйственная кооперация.

Показана роль контрактационных авансов и кооперативных кредитов в процессе перехода от денежного кредитования к более полезному для крестьянского хозяйства материализованному кредитованию товарами производственного назначения. Проанализирован процесс налаживания широкого агрокультурного обслуживания крестьянства на фоне контрактации сельского хозяйства.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, 1920-е гг., контрактация, кредитование, кооперация, Цукротрест (Сахаротрест).*

Morozov A.G., Kompaniyets O.V. The meaning of agricultural credit system to improving the marketability of peasant farms in Ukraine in the 1920-s.

The article deals with the content and features of the contracting system implementation in agriculture of the Ukrainian SSR in the 1920-s. Indicated that one of the main organizers of this work was the agricultural credit cooperatives.

Authors shows the role of contracting advances and cooperative loans during the transition from cash credit to, more useful for the peasant economy, lending of products for production purposes. Analyzed the process of establishing a broad agrokultural service of peasantry against the backdrop of contracting service of agriculture.

Key words: *agriculture, 1920, contracting, financing, cooperation, Tsukrotrest (Sugar-Trust).*

УДК 94(477.44):929

І.М. Романюк

ЗНАЧЕННЯ СЕЛА СЕСТРИНІВКИ В ЖИТТІ «ДІЙСНОГО БАТЬКА НАШОЇ ІСТОРІЇ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті аналізується роль і місце родинного гнізда Михайла Грушевського, дорогої його серцю Сестринівки. Велику увагу приділено вивченню подільського краю, зокрема Вінниччини, в працях видатного історика. Особлива увага приділена його першим науковим пошукам, історії Барського староства, а також зібраним на Східному Поділлі джерелам, які дали можливість батьку української історії (за висловом В. Дорошенка) підготувати і видати ряд праць по дослідженню історії Східного і західного Поділля.

Ключові слова: *Сестринівка, Поділля, село, Вінниччина, історія, джерела, наука, М.Грушевський.*

150 років відділяє нас від народження Михайла Сергійовича Грушевського. З його ім'ям пов'язані знаменні події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є видатним діячам українського відродження ХХ ст. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича створили цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку нової України і орієнтують нас у майбутнє.

Своїм гігантським інтелектом, подвижницькою працею він залишив нам таку духовну спадщину, під освятою якої ми сьогодні відзначаємо чверть століття нашої незалежності.

Важливим аспектом історичної науки є глибоке вивчення економічних, політичних та соціальних процесів, які відбувалися на регіональному рівні у минулому. Краєзнавчий аспект проблеми виявляє нові грані історії України на різних історичних етапах, враховує особливості життя, побуту, генеалогію місцевих родів, специфіку розвитку чи занепаду господарства, топографію населених пунктів, місцеву торгівлю та інші аспекти життя [2, с.119].

Одним з головних завдань української історичної науки Михайло Грушевський вважив активізацію регіональних досліджень історії України. Значне місце в його більш як двохтисячному науковому доробку займала історія Поділля, зокрема Східного Поділля-Вінниччини. Він зазначав, що «ми взагалі занадто мало знаємо історію Поділля…» [8, с.175].

Все більшу увагу науковці приділяють дослідженню ролі Східного Поділля, Вінниччини в житті та науковій роботі видатного історика, адже, його життя тісно було пов'язане з нашим краєм. Що й дає підстави сучасним науковцям і краєзнавцям, при дослідженні спадщини М. Грушевського, виділяти окремою сторінкою його зв'язки з Вінниччиною, як частиною славного і великого Поділля.

З огляду на це, для сучасної української історичної науки значну актуальність становить узагальнення багаторічного досвіду вивчення цього питання великим ученим і патріотом.

Михайлові Грушевському, як досліднику історії Вінниччини, складової частини Поділля присвячено ряд спеціальних наукових конференцій, проведених у Вінниці, Бару, Києві та інших містах [3,7,10,15,16,18,19].

Заслуговують на увагу науковців праці Л.Баженова [1], М.Кравця [12], В.Воловика і О.Воловик [4], С.Гальчака [6], Ю.Зінька, І.Романюка [9], І.Мазила [14] та інших дослідників.

Окремо слід відзначити також роботи О.Бакальця [2], В.Восколупа [5], М.Йолтухевського [11], Л.Левчук [13], В.Страшного [17], І.Харитонової [20,21] та багато, багато інших краєзнавців, дослідників грушевськознавства та Вінниччині.

Метою статті є спроба висвітлити та проаналізувати роль і місце родинного гнізда Михайла Грушевського, дорогої його серцю Сестринівки. Водночас приділено увагу вивченню подільського краю у працях видатного історика.

Говорячи про зв'язок Михайла Сергійовича Грушевського з вінницькою землею, слід звернутися до коріння його роду. У селі Сестринівці Козятинського району у сім'ї місцевого священнослужителя Захарія Оппокова народилась мати славетного історика – Глафіра.

Цікаво, що вперше на Вінниччині, своїй малій батьківщині, М. Грушевський побував у ранньому дитинстві. Справа в тому, що батькові Михайла не підходив тамтешній (у м.Холм) вологий клімат . Він мусив за порадою лікарів, шукати інше місце проживання і роботи десь на півдні. Однак перевестися не вдалося Як пише М. Грушевський у своїх споминах. «По чотирьох роках тутешньої служби батько подає у відставку та вирішив поки що вернутися до тестя. З Сестринівки прислали коней і бричку, котрою й поїхали ми…» [5, с.19].

«… Враження цієї великої подорожі покрилися враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталися з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві» [17, с.210].

Так склалося, що в дитячі роки Михайло разом з батьками змушений був кілька разів змінювати місце постійного проживання. Дід з батькової сторони помер ще до народження онука і Сестринівка залишалась єдиним постійним родинним гніздом, стала його малою батьківщиною. У листі до Івана Франка М. Грушевський писав: «Об'їхавши родичів, засіли ми в дорогій моєму серці Сестринівці, де я ніколи не міг досить налюбуватись українською природою, наслухатися української мови, натішитися українськими краєвидом і обстановкою… » [13, с.250].

Пізніше приїзжав сюди юнаком і вже зрілим чоловіком за будь-якої нагоди. Він дуже тепло відгукувався про рідний край: «І коли я все-таки любив Сестринівку, незвичайно, страшенно мріяв про неї, линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як -не-як, се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватися з українською стихією, дотикаючись до української землі, її природи, до її культури, в котрих виступила ся стихія. Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися там тижні й дні, які зоставалися до кінця цього свята…» [5, с.19].

Згадуючи гімназійні роки, коли виникло його свідоме зацікавлення українською мовою, літературою, історією, він лише: «Мені зрідка тільки доводилося чути українську мову, головно як доводилось жити в Сестринівці. Говорили також дівчата і жінки, котрих доволі довго мати брала з Сестринівки, не покладаючись на місцевих служниць, із ними мати говорила українською мовою [13, с.250].

Достеменно відомо, що Михайло Грушевський приїздив на Вінниччину, в Сестринівку, 1873 року, коли батько взяв двомісячну відпустку, а також у 1882 році повертаючись із батьком з Москви, про що свідчать записи у його власному щоденнику: «4 червня 1882 р., субота. Вчора приїхав у Сестринівку, їхалося добре, дорогою читав…» [5, с.19]. Дідове обійстя він не впізнав, воно згоріло. На його місці було вибудоване нове попівство-дерев'яне, просторніше «…сама Сестринівка значно вилиняла - і люди її, наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа … Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки, але між ними не було нікого, з ким би мені довелося зжитися ближче» [17, с.210].

Ще один раз відвідав М. Грушевський Сестринівку в 1888 р. – 6 травня він сповідався в сільській Покровській церкві у свого діда. Були ще й інші відвідини «улюбленої Сестринівки». Так, у «Щоденнику», який М. Грушевський вів, навчаючись в університеті, зафіксовано його перебування в Сестринівці 30 березня – 5 квітня 1890 р., 2-6 листопада 1890 р. У записі від 13 липня 1891 р. згадується про відвідання Сестринівки без зазначення дати перебування там. 24 березня 1892 р. після роботи в московських архівах, недовгого побуту в Києві (8 днів) М.Грушевський нотує в «Щоденнику»: «З великою радістю виїздив з Москви, а ще з більшою приїхав до Сестринівки. Тут йому добре працювалося до 16 квітня, коли він мусив повертатися до Києва, щоб інтенсивніше готуватися до складання магістерських іспитів. У цьому селі провів він і літо того ж року (за «Щоденником», 3 - 5 липня, 19 липня - 24 серпня), не маючи змоги виїхати до батьків у Владикавказ через епідемію холери на півдні Росії.

Побував він тут не один раз і у 90-х роках: «6 серпня 1892 р., четвер. Оце й Спас – на горі. Чогось він мені дуже тут, в Сестринівці, пам'ятний; перший раз був тут на Спаса, коли, мабуть, чи не 1867 року. Як тільки носили мене в церкву».

Приїздив Михайло до села і в наступні роки: «1 квітня 1893 р., четвер… рано виїхав я в Сестринівку. В Сестринівці було добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорив … виїхав у середу до Києва. 19 липня 1893 р. неділя. Все вагався я; тільки в п'ятницю одержав телеграму з дому, щоб їхати краще в Сестринівку… В Сестринівку приїхав сьогодні рано».

Приїздив у Сестринівку в 1894 р. двадцятивосьмирічний М.Грушевський, молодий професор Львівського університету, до діда на сповідь. [5, с.19,20].

Останнє побачення Михайла із Сестринівкою відбулося влітку 1895 р. 7 серпня 1895 р. запрошуючи Олександра Конiського відвідати Сестринівку, Михайло писав: «Не віриться мені, щоб Ви приїхали, а варто, на хуторі чудесно … » [13, с.254].

Історичні джерела свідчать, що Михайло Грушевський мав тісний зв'язок також з іншими місцями на Вінниччині. Першим його науковим трактом стала невелика за обсягом розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». Досліднику виповнилось тоді 24 роки. Поряд з характеристиками таких замків як Черкаський, Київський, Луцький, Житомирський, автор подає детальний опис замків Східного Поділля – Вінницького і Брацлавського [14, с.28].

За порадою свого вчителя і наставника, професора В. Антоновича (уродженця Вінниччини), молодий дослідник отримує завдання описати історію Барського староства, яка стала його магістерським дослідженням.

Працюючи над темою магістерської роботи, Михайло Грушевський познайомився із вцілілими барськими книгами Київського архіву, з матеріалами Московського та Варшавського архівів. Звичайно ж, учений досліджував «книги барської юрисдикції XVIII ст. і барського магістрату, кам'янецькі і летичівські замкові книги XVI – XVIII ст.», працюючи безпосередньо на місцях. З цією метою влітку 1891 р. дослідних здійснив поїздку до міста Бару та сіл колишнього Барського староства. Оглянувши Бар і його околиці, він записав: «У теперішній Бар порівняно, багатий обширними міськими землями, що здаються в оренду селянам». За свідченням самого Грушевського, він бував в цих краях неодноразово. За сприяння Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і священників навколобарських сіл (насамперед йдеться про села: Барські Чемериси, Гармаки, Войнашівка, Поліївку (нині Мирне) та інші Михайло Сергійович мав змогу доповнити відомість про нащадків місцевої шляхти, згаданих у архівах.

Певний час М. Грушевський підтримував зв'язки з відомим польським автором подільської тематики А.Ролле (уродженцем Шаргородщини). Той пообіцяв ученому доступ до приватного архіву В.Гурського в селі Кутюжанах (тепер Муровано-Куриловецький район Вінницької області), де, начебто, зберігався багатий матеріал з історії Барського староства, але через певні причини Грушевському ним покористуватися не вдалося [5, с.20].

Результатом тривалої і кропіткої роботи став захист магістерської дисертації (1894 р.) і видання книги «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.», а також додатку до неї – 2 томи Актів Барського староства.

Також зібраний на Поділлі матеріал дав можливість М.Грушевському підготувати і видати ряд праць краєзнавчого характеру, а саме «Этнографические данные о барской околичной шляхте до конца XVIII века», «Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве», «Описание подольских замков», «Экономическое обозрение крестьян на Поднестровье-Галицком в середине XI в.». Цей матеріал сьогодні має особливу цінність, адже є найфундаментальнішою роботою по дослідженню середньовічної історії Східного і західного Поділля, і саме він допомагає місцевим краєзнавцям добирати відомості про заснування, етимологією, суспільний устрій населених пунктів сучасних Барського, Муровано-Куриловецького, Могилів-Подільського та інших районів, території яких входили до Барського староства [19, с.254].

Бував у наших краях відомий український історик і після захисту магістерської роботи, коли працював професором Львівського університету. Ось, що він пише в автобіографії: «Засновуючи в Науковому товаристві імені Шевченка археографічну комісію, я предложив її план видань, і з того плану забрався до видання люстрації і інвентарів королівщин Західної України XVI ст. …Для цього відбув я в 1895 р. нову подорож по архівах і, починаючи з 1895 р. видав чотири томи серії: «Джерела до історії України–Руси, що містять люстрації 1564 і 1570 рр. королівщини холлеських і подільських. Не всі ці архіви були видані.» Відірваний іншою роботою – головно коло історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріал для огляду суспільного життя України в XV – XVI в...» [5, с.20].

Михайло Сергійович – видатний організатор поступу історичної науки. І на цій ниві він сприяв розвитку історичного поділлязнавства. Він один з керівників Наукового товариства ім. Шевченка, редактор його «Записок», член редакції «Літературно-наукового вісника». На шпальтах цих видань, при сприянні М. Грушевського друкуються краєзнавчі дослідження вінничан О. Лотоцького, К. Широцького, літературні твори М. Коцюбинського, О. Скорописа-Йолтуховського та інших [11, с.286].

У 1907 р за активної участі Грушевського виникло Українське наукове товариство в Києві, у «Записках» якого також з'являються публікації з історії та культури Вінниччини (зокрема, цілий номер «Записок» був присвячений пам'яті В. Антоновича). В «Літературно-науковому віснику», видання якого М. Грушевський переніс у Київ в 1907 р. друкувалися наші письменники – земляки: Михайло Коцюбинський, Л. Старицька-Черняхівська та інші [4, с.27].

У 1910 р. Михайло Коцюбинський писав уже тоді відому історику і вченому: «Не бідні ми, коли маємо Вас, щасливі, що живемо разом, що можемо бачити ту дивну гармонію каменяра й архітектора – творця нашого культурного життя та його ідеалів; що ми сучасники благородного серця, могутнього розуму, яких не часто родить наша земля» [4, с.27].

Був Михайло Сергійович Грушевський на Вінниччині і пізніше, збираючи матеріали для головної своєї праці – «Історії України-Руси».

Значне місце в «Історії» належить Східному Поділлю. Автор дав чітку характеристику Подільського регіону, до якого він відносив розселення уличів і тиверців. М. Грушевський докладно висвітлював боротьбу за Поділля між Литвою, Золотою Ордою, Польщею, а також суспільно-політичне, економічне та культурне життя на Східному Поділлі у XIV- XVIII ст.

Велика частка «Історії України-Руси» присвячена козацтву, селянсько-козацьким війнам, повстанням. Тут є багато згадок і про події на Вінниччині.

Перебуваючи навесні 1919 р. в Кам'янці-Подільському він захопився редагуванням газети «Життя Подолія» яку зробив доступною широкому загалу читачів. У червні 1919 р. М. Грушевського було обрано почесним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства.

Будучи обраним, після повернення за кордону до складу Академії наук УСРР він очолював секцію історії України і схвально поставився до створеного зокрема у Вінниці кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН.

Таким чином, у своїх багаточисельних працях батько української історії Михайло Сергійович Грушевський досить ґрунтовно й яскраво відобразив найважливіші питання історії Східного Поділля, які є цінним джерелознавчим матеріалом для подальшого дослідження історії Вінниччини.

Вдячні подоляни бережуть пам'ять про видатного історика зі світовим ім'ям, талановитого політика та громадського діяча. В селі Сестринівка, в місцевій школі, функціонує музей М. Грушевського. У районному центрі – місті Козятин, йому присвячена одна з експозицій музею. У жовтні 2004 р. тут було відкрито пам'ятник Грушевському. Ще раніше у вересні 2001 р., на честь 600-річчя міста, пам'ятник М. Грушевському було відкрито у Барі. Згодом ім'я Михайла Грушевського було присвоєно Барському

педагогічному училищу. Його іменем названо вулиці багатьох населених пунктів Вінниччини [5, с.21].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

2. Бакалець О., Павліна І. «Барське староство. Історичні нариси XV- XVIII ст.» М. Грушевського як джерело для вивчення грошового обігу в Барському старостві в період пізнього середньовіччя /Бакалець О., І.Павліна // Постать Михайла Грушевського в українській історії / Матеріали ІІІ міжрегіональної студентської міжвузівської науково-практичної конф. присв. 141-й річниці із дня народження М.С. Грушевського. –Київ-Вінниця-Бар, 2007. – С.119-135.

3. Бар. Барська земля – крізь призму століть: І Міжнар.наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м.Бар / Бар.міськрада, Бар. гуманіт.-пед.коледж ім. Михайла Грушевського [та ін.]; редкол.: М.Ф.Дмитрієнко [та ін.]. - Бар, 2008. – 447 с.

4. Воловик В., Воловик О. Михайло Грушевський – видатний краєзнавець Поділля / В.Воловик, О.Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності / До 130-річчя з дня народження Михайла Грушевського і 5-ої річниці незалежності України/ Матеріали наукової конференції викладачів та студентів історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 1996. – С.26-28.

5. Восколуп В. Михайло Грушевський і Поділля / В.Восколуп // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського / Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції, 29 вересня 2005 р. м. Бар. / Бар. гуманіт.-пед.коледж ім. Михайла Грушевського - Бар, 2005. – С.19-21.

6. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788с.

7. Грушевський М.С. –державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист (Матеріали ІІ Регіональної наук. - прак. конф., 28 вересня 2006 р. м. Вінниця / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського, Бар. гуманіт.-пед.коледж ім.Михайла Грушевського. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. - 229 с.

8. Грушевський М.Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. –К.: Наукова думка, т.4. -1993. – 544 с. /Пам'ятки іст. Думки України.

9. Зінько Ю., Романюк І. Поділля і поділлєзнавство як історико-географічний фактор у творчості М.С. Грушевського / Бар Барська земля – крізь призму століть: І Міжнар. наук.-практ. конф., 17 травня 2008 р., м. Бар, 2008. – С.224-228.

10. Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2005 р. м. Бар / Бар. гуманіт.-пед.коледж ім.Михайла Грушевського. – Бар, 2005. – 246 с.

11. Йолтуховський М. Грушевський і його сподвижники-подоляни /М.Йолтуховський// Бар. Барська земля крізь призму століть: І Міжжнар.наук.-практ. конф. 17 трав. 2008 р., м. Бар, 2008. –С.286-288.

12. Кравець М. Значення праць М.С. Грушевського для вивчення історії Поділля / Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С.3-5.

13. Левчук Л. Село Сестринівка – мала батьківщина М.С. Грушевського / Л.Левчук // Матеріали ІІІ Міжнародної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина на перспективи сталого розвитку» присвяченої 520- річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського « Барське староство. Історичні нариси XV- XVIII ст.» ред.кол. Дмитрієнко М.Ф. (голова), - Київ – Бар, 2014. –С.250-254.

14. Мазило І. Деякі питання історії Поділля в працях М.С. Грушевського / І.Мазило // Україна на шляху до свободи і незалежності / До 130 річчя з дні народження Михайла Грушевського і 5-ої річниці незалежності України / /Матеріали наукової конференції

викладачів та студентів історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 1996. – С.28.

15. Матеріали ІІІ Міжнар.наук.-практ.конф. «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» присвяченої 520-річчю х дня народження Бони Сфорца та 120 річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського « Барське староство. Історичні нариси XV- XVIII ст.// ред.кол. Дмитрієнко М.Ф. (голова), Бакалець О.А. (відповідальний редактор). - Київ – Бар, 2014. – 349 с.

16. Постать Михайла Грушевського в українській історії / Матеріали ІІІ міжрегіональної студентської міжвузівської науково-практичної конф. присв. 141-й річниці із дня народження М.С. Грушевського. – Київ-Вінниця-Бар, 2007. – 156 с.

17. Страшний В. Над Поділлям дух Грушевського витає / В.Страшний // Грушевський М.С. – державотворець, громадській діяч, вчений, публіцист / Матеріали ІІ Регіональної наук.-практ. конф., 28 вересня 2006 р. м. Вінниця: Книга-Вега, 2006. –С.208-215.

18. Україна на шляху до свободи і незалежності / До 130 річчя з дні народження Михайла Грушевського і 5-ої річниці незалежності України / /Матеріали наукової конференції викладачів та студентів історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 1996. – 52 с.

19. Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб.наук.праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). –К.: «Міленіум», 2016. -204 с.

20. Харитонова І. З історії сіл Барщини у «Барському старостві» Михайла Грушевського / І.Харитонова // Бар. Барська земля крізь призму століть: І Міжнар.наук.-практ. конф. 17 трав. 2008 р., м. Бар, 2008. –С.286-288.

21. Харитонова І. «Барське староство» - на допомогу історикам-краєзнавцям / І.Харитонова // Постать Михайла Грушевського в українській історії. Матеріали ІІІ Міжрегіональної студентської міжвузівської науково-практичної конф. присв. 141-й річниці із дня народження М.С. Грушевського. – Київ-Вінниця-Бар, 2007. – С.142-149.

Романюк И.М. Значение села Сестриновка в жизни «действительного отца нашей истории» Михаила Грушевского

В статье анализируется роль и место семейного гнезда Михаила Грушевского, дорогой его сердцу Сестриновки. Большое внимание уделено изучению подольского края, в частности Винниччины, в работах выдающегося историка. Особенное значение уделено его первым научным поискам, истории Барского староства, а также собранным на Восточном Подолье источникам, которые дали возможность отцу украинской истории (за высказыванием В. Дорошенка) подготовить и выдать целый ряд робот по исследованию истории Восточного и западного Подолья.

Ключевые слова: *Сестриновка, Подолье, село, Винниччина, история, источники, наука, М.Грушевский.*

Romaniuk I.M. The role of Sestrynivka village in the formation of the personality of Mykhajlo Hrushevsky

Anotation: The article analyzes the role of Hrushevsky family nest, dear to his heart Sestrynivka. Great attention is paid to the study of the Podillia region, in particular Vinnytsia, in the writings of the prominent historian. Special attention is paid to his first scientific research, the history of the Lordly eldership, and assembled on the Eastern Podillia of the sources that gave the chance to the father of Ukrainian history (in the words of V. Doroshenko) to prepare and publish a number of works on the study of the history of Eastern and Western Podillia.

Key words: *Sestrynivka, Podillia, village, Vinnytsia, history, sources, science, Mykhajlo Hrushevsky.*

УДК 070(477).792:355.415.«1916»

І.В. Срібняк

«ЛЮДИ С НЕРУССКОЙ ДУШОЙ…»: РЕАКЦІЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ НА ВІДВІДИНИ АЛЕКСАНДРОЮ РОМАНОВОЮ ТАБОРУ ФРАЙШТАДТ НА ПОЧАТКУ 1916 Р.

У статті відтворено обставини перебування сестри милосердя Петро-градської общини Червоного Хреста св. Георгія Александри В. Романової в таборі полонених українців Фрайштадт. Встановлено, що під час свого перебування у таборі вона свідомо провокувала національно заангажовану частину полонених та опосередковано заохочувала до антиукраїнських виступів чорносотенців, які все ще продовжували залишатись у Фрайштадті. Доведено, що одним з наслідків її приїзду стало збурення таборового загалу, активізація «чорної сотні» та посилення протиріч між полоненими українцями з одного боку, та малоросами та чорносотенцями з іншого.

Ключові слова: *Фрайштадт, табір, полонені, чорносотенці, українці, євреї, Австро-Угорщина.*

Окреслена дослідницька проблема є практично повністю недослідженою в українській та зарубіжній історіографії. Хоча автор цієї публікації проаналізував різні прояви життєдіяльності української таборової громади у Фрайштадті [1, с. 41-71], проте даний аспект ним не розглядався, так само – він залишався поза увагою й інших дослідників (в російській історіографії є лише поодинокі згадки про об'їзд сестри милосердя Петроградської общини Червоного Хреста св. Георгія Александри В. Романової таборів полонених царської армії) [2, с. 220]. Дана стаття ґрунтується винятково на архівних джерелах, опрацьованих автором у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та проливає додаткове світло на процеси, які відбувались у середовищі полонених українців та євреїв зі складу царської армії на початку 1916 р.

Завданням цієї статті є висвітлення реакції української та єврейської таборових громад на приїзд до Фрайштадту згадуваної А.В.Романової, яка здійснюючи гуманітарну акцію з відвідування цього та іншого таборів полонених в Австро-Угорщині, фактично намагалась з'ясувати політичні настрої таборян та ступінь їх вірності «царю і отєчєству». Ще одним – не менш важливим – її завданням візиту до табору була пропагандистсько-мобілізаційна – для чорносотенців та «малоросів», та провокаційно-розкладова – для членів української та єврейської таборових організацій.

Як відомо, наприкінці 1914 р. заходами Союзу визволення України (за згодою австро-угорської влади) було розпочато українізацію табору полонених царської армії у Фрайштадті, і вже за короткий час тут виникли українська, а також єврейська національні організації, які поставили собі за мету національне освідомлення своїх членів шляхом проведення культурно-просвітницької та організаційної роботи. Проте попри всі зусилля СВУ та успіхи таборової праці, що виявились й у кількісному збільшенні слухачів освітніх курсів та таборових гуртків українців, у таборі все ще перебувало значне число полонених, які залишались в омані цінностей «руського міра», зберігаючи вірність російському цареві, і що найгірше – готових до брутального насильства в обороні власного невігластва та збанкрутілих російських великодержавних ідей.

Приїзд А.В.Романової (в архівних документах її ініціали помилково наводяться як «В.К» – *авт*.) став дієвим каталізатором для «чорної сотні», яка вирішила скористатись цією нагодою та перейти у наступ проти українства. Вже сама тільки підготовка до її прибуття у Фрайштадт справдила всі найгірші очікування таборян, але виходячи з категоричних вимог комендатури – українська та єврейська національні організації змушені були ухвалити рішення про «пасивне» ставлення до її приїзду. Австрійці також вимагали аби організовані

українці та євреї жодним чином не демонстрували сановній відвідувачці національного характеру Фрайштадту – ані українського, ані єврейського. Усвідомлюючи, що приїзд А.В.Романової обумовлений не стільки прагненням допомогти полоненим, скільки бажанням росіян з'ясувати їх настрої та дійсне ставлення до царського уряду, поставило керівництво української та єврейської організацій у досить складне становище [3, арк. 5].

Про це ж йшлося у недатованому «Протесті» (очевидно, що він був написаний вже постфактум – *авт*.), підписаному членами управи української політичної організації (у т.ч. й її головою Іваном Лазьком). У ньому йшлося про те, що перед її приїздом у Фрайштадті «було дано розпорядження команди, щоби все, що свідчить про тутешню роботу, переховали». Від комендатури була отримана вказівка, аби до сестри ставились якомога лояльніше, більше того – за кілька днів до приїзду «всіх полонених брали на вправи й було приказано, щоби коли сестра зайде до бараку, її зустрічали криками ура». І хоча члени української організації мали іншу думку про те, як слід її зустрічати, вони були «зовсім спаралізовані» розпорядженням комендатури [4, арк. 295; 5, арк. 1].

2 січня 1916 р. А.В.Романова прибула до Фрайштадту, де того ж дня була присутня на освяченні церкви в третьому відділенні табору. Спочатку між А.В.Романовою і українцями зберігалась певна дистанція, відтак коли під час спілкування з полоненими біля церкви на її запитання «А о політиці тут не говорять?», сестра отримала відповідь, що ні (як того й жадала австрійська комендатура), хоча тут перебувало близько 300 членів українського СПГ Фрайштадту [4, арк. 296].

Полонений В.Антоненко, який був свідком її спілкування з полоненими, так деталізував у своєму рапорті її першу зустріч з фрайштадцями: українці «держали себе порядком і ніхто з нас ні одного слова не говорив про політику, а навпаки всі раді були зустріти її як найкраще». Між тим сестриця поводилася з полоненими українцями «дуже кепсько», розпочавши ганьбити таборового священика о. П.Катеринюка тільки за те, що «не молився в церкві за царя Миколу другого, […] читав слово Боже по Українські» (очевидно, що на думку А.В.Романової це належалось робити тільки російською мовою, але найбільш кумедною виглядає її вимога славити московського царя-самодержця в Австро-Угорщині, що ще й мав робити підданий австрійського цісаря (о. П.Катеринюк).

Далі А.В.Романова «розпочала розшукувати чи нема тут з російських солдат які ведуть політику і залякувала полонених всякими страхами». На думку В.Антоненка, вона явно переслідувала мету викликати заворушення в таборі, тому він завершив свій рапорт побажанням: «Щоб не присилали больше таких сестер в наш табор. Не хочу провокаторів» [5, арк. 12]. Зауважимо, що ця остання репліка полоненого є надзвичайно влучною, і повною мірою характеризує мету її перебування в українському таборі.

Аналогічна оцінка її перебування в таборі міститься і в іншому рапорті – полоненого «Лазаря» (можливо це був Лазар Лозовик – *авт*.), з якого також можна зробити висновок, що «сестру» цікавила насамперед «політика». Перебуваючи в одному з бараків, вона знову поставила полоненим пряме запитання «А о політікє здєсь нє говорят?», на що почула у відповідь – «Та тут всє Украину вызволяют» з демонстрацією українських газет та брошур СВУ. Далі «сестра» запитала, чи відвідують полонені українські школи та культурні осередки, на що чорносотенна частина полонених відповіла цілком відповідно: «Та ми ходимо щоб тільки їм (українцям – *авт*.) перешкоджати».

За деякий час до розмови приєднався полонений Лазар, яка після цього набула дещо іншого спрямування, бо він висловив сумнів у тому, чи дійсно російському цареві болить за долю полонених, бо родини полонених в Росії вмирають з голоду, не маючи «крова і прістановища», а відтак всі її запевнення триматися і зберігати вірність самодержцю виглядають фальшивими. На це «сестра» відреагувала в той спосіб, що відмовилась слухати його далі та викликала австрійського солдата, після чого Лазаря було арештовано [5, арк. 10-11 зв.].

Після цього А.В.Романова відвідала інше відділення табору та лазарет. Поява «сестри» у таборі стала справжнім випробуванням для українського активу табору, національні почування яких були скривджені винятково негідним ставленням до них з боку окремих

австрійських офіцерів та солдат. До того ж 3 січня 1916 р. «сестра» сама перейшла у наступ – дізнавшись про те, що в таборі ведеться українська робота, вона «почала загрожувати, що тим, хто проводить таку роботу, почала взивати до патріотизму» [4, арк. 296].

Аналогічна інформація про винятково провокаційну поведінку А.В.Романової міститься й у «Протесте» єврейського просвітницького гуртка (від 10 січня 1916 р. за підписом його голови Є.Вакса, адресованого Просвітньому відділу СВУ), з якого стає зрозумілим, що ними вона свідомо сіяла збурення серед загалу полонених, бо «чорна сотня» почала звинувачувати українців та євреїв у проведенні національної роботи, натомість члени таборових організацій висловлювали свій протест у зв'язку з тим, що ці розпитування А.В.Романової не мають нічого спільного з її офіційної місією представниці Червоного Хреста[3, арк. 6].

Голова єврейського просвітнього гуртка Є.Вакс також подав рапорт про відвідування «сестрою» бараку № 18, з якого випливає, що частина присутніх там полонених (зокрема сам Є.Вакс, Д.Бродський, Бойко) влаштували їй «холодний душ» із незручних запитань. Спочатку Є.Вакс на слова А.В.Романової про «тяжкі покарання» в Австрії зауважив, що народ в Росії відбуває не менші, згадавши про відбування борцями з царським режимом каторжних робіт в Сибірі, а також зажадав аби «сестра» зверталась до нього на «ви». Д.Бродський нагадав їй про події 9 січня 1905 р. в Петербурзі, про кулі та козацькі нагайки, жорстоке придушення заворушень в Полтаві та Харкові [5, арк. 37-39].

«Сестра» у відповідь класифікувала такі розмови «політикою», а коли їй взагалі забракло аргументів – зажадала видалення Є.Вакса з бараку на тій підставі, що він є мешканцем іншого. Перед цим вона доручила представникові комендатури записати номер Є.Вакса та пообіцяла йому «неприємності» у коменданта. Насамкінець, А.В.Романова запропонувала полоненим російськомовну релігійну літературу, від якої таборяни відмовились. Будучи цілком розгубленою «негостинним» прийомом, «сестра» закінчила зустріч трафаретною фразою – «Помните, что Вы русские солдаты и Россия матушка о Вас позаботится», і побажала аби полонені не слухали «людей з нерусской душой». У відповідь Є.Вакс резонно зауважив, що їй «правда глаза колет», а А.В.Романова, дорікаючи на «слабкодухість» декого з полонених (очевидно ж – маючи на увазі Є.Вакса), закликала тих, «кто покрепче», підтримати слабких і невпевнених [5, арк. 39-40].

Врешті-решт, А.В.Романова вирішила «гріха подалі» взагалі не відвідувати тих бараків, де більшість становили українці [5, арк. 43], що спонукало членів української організації вже ж таки донести до сановної російської представниці дійсні політичні прагнення українців. Першим виступив І.Лазько, якого після цього було негайно заарештовано на вимогу «сестри», причому таборовий офіцер Плєвка навіть не спромігся сформулювати причину його арешту, створивши таким чином враження, що австрійська влада готова видати «на розправу» цій російській шовіністці «всіх, кого вона забажає».

Також були заарештовані полонені Корнятовський, Факторович (щоправда, їх відпустити поблизу караульного приміщення), при цьому чорносотенці провокаційно заявляли про майбутнє повішання арештованих. Під час відвідування «сестрою» 1-ої секції табору австрійці розпорядились аби кожен полонений перебував у своєму бараку, якщо ж члени української та єврейської організацій намагались зайти у цей барак, то вартові Фішер і Берґер били українців у обличчя, а євреям просто забороняли вхід [4, арк. 295-296; 3, арк. 6-7].

Зрештою, активістам української і єврейської організацій все ж таки вдалось продемонструвати А.В.Романовій своє дійсне до неї та її місії ставлення, влаштувавши їй «теплі проводи». 3 січня 1916 р. біля вхідної брами табору, коли вона сідала в кінний екіпаж, з натовпу полонених пролунали вигуки: «Долой самодержавие!», «Да здравствует политическая свобода», які були заглушені криками «Ура»[3, арк. 2, 3]. Відразу після цього, як йшлося у рапорті Олекси Лошаченка, полонений Шраєр завдав удар в обличчя Почерпайлу, який й вигукнув це гасло. Видається дещо дивним, але у цьому випадку комендатура відреагувала належним чином, хоч і недостатньо жорстко – Шраєр був залишений на один день без обіду та 10 днів мав працювати без оплати [5, арк. 13-13зв.].

Приїзд А.А.Романової загострив ситуацію в таборі, після її від'їзду в Фрайштадті відбулась значна кількість локальних зіткнень між противниками і прибічниками

національної роботи, причому деякі з них закінчились бійками. Спроба членів єврейського просвітнього гуртка організувати в «Чайній» мітинг була зірвана «чорною сотнею». Найгіршим було те, що представники таборової австрійської адміністрації фактично взяли сторону чорносотенців, що найяскравіше проявилось 5 січня, коли лейтенант Влах у зверненні до полонених заявив про свій жаль тим, що українці та євреї насмілились виявити свій протест А.В.Романовій. На його думку, це було цілком «нетактовним», бо вона є «мученицею, яка заради полегшення долі полонених своїх співвітчизників вдалась до нелегкого об'їзду таборів» [3, арк. 8-9].

Ці висловлювання були переказані старшими бараків загалові полонених, що ще більше посилило агресію чорносотенців щодо українців та євреїв, які «зневажили» сановну посланницю, натомість – навіть австрійські офіцери шанобливо до неї ставляться. Дехто з найтемніших полонених, підбурюваних «чорною сотнею», поширював заклик «Бей вызволенцев!», і при зустрічі з українцями та євреями погрожував їм розправою, а часом переходив від погроз до їх виконання [3, арк. 9-10].

Так, зокрема, вчинив чорносотенець Фишель Розінкер (Розекер), який 4 січня 1916 р. завдав фізичної образи члену єврейської організації Лазарю Лозовику. Останній, зайшовши до «Чайні», мав «необережність» прокоментувати недружні вигуки з натовпу полонених на адресу Романової, зауваживши, що кожна людина має право вільно висловлюватись і ніхто не має підстав заборонити їй це робити. У відповідь полонений Ф.Розінкер завдав при свідках несподіваного удару рукою в голову потерпілого, та схопивши стакан зі столу, намагався продовжити побиття Л.Лозовика (цьому перешкодили присутні поруч полонені) [3, арк. 2].

Останній подав скаргу на Ф.Розінкера до таборової комендатури, а 6 січня 1916 р. на батальйонному перегляді звернувся безпосередньо до таборового офіцера лейтенанта Влаха, сподіваючись на те, що представник австрійської влади дасть справедливу оцінку діям Ф.Розінкера. Але останній «зіграв на випередження» і у свою чергу звернувся (через перекладача) до Влаха, заявивши на пояснення своїх дій, наступне: «Так як я руський солдат, і звинуативший мене Лазарь Лозовик в моїй присутності назвав […] руську сестру милосердя «дешевкой»»[3, арк. 13, 14].

Таке окреслення А.В.Романової (попри те, чи воно мало місце насправді) настільки вразило монархічні «вєрнаподаніческі» почуття лейтенанта Влаха, що він з усієї сили несподівано вдарив Л.Лозовика в обличчя, супроводжуючи це брудною лайкою і прокльонами на адресу останнього. Він відмовився навіть вислуховувати будь-які його пояснення, і навіть хотів продовжити екзекуцію полоненого, але в останню мить наказав австрійському солдатові вивести Л.Лозовика з бараку.

Парадоксально, але офіцер австро-угорської армії Влах поводився у таборі як справжній російський «держиморда», настільки упадаючи перед А.В.Романовою, як нібито він був не австрійський, а царський офіцер-чорносотенець. Очевидно, що він мав відповідні вказівки від коменданта про уникнення жодних ексцесів під час відвідування А.В.Романовою фрайштадського табору, тим більше, що вона прибула сюди як сестра милосердя і представниця Міжнародного Червоного Хреста, а відтак мала особливий – «недоторканий» – статус. Але деякі її дії в таборі мали виразно проросійський підтекст, маючи на меті мобілізацію під гаслами «єдіной і нєдєлімой Росії» чорносотенного елементу та таборового «болота» («малоросів»). Це австрійський офіцер не повинен був жодним чином толерувати, якщо не припусти, що він був прихованим російським «агентом впливу» в цьому австрійському таборі.

Виходячи з такої поведінки австрійського офіцера голова єврейського просвітнього гуртка Є.Вакс звертав увагу членів Просвітнього відділу СВУ на «загрозливий» стан», в якому може опинитись національно-просвітницька робота в таборі через напади чорносотенців, які відчувають свою цілковиту безкарність завдяки «істинно соломонівському правосуддю», що вчиняв лейтенант Влах у Фрайштадті. Замість того аби сприяти цій роботі, яка з самого початку була орієнтована на національне та політичне виховання полонених, названий і неназвані австрійські урядовці створювали «сприятливу

атмосферу» для розгулу чорносотенної стихії. Є.Вакс висловлював свій протест в тому, що результати конструктивної роботи національних організацій в таборі послідовно руйнуються, а самі вони поставлені в «майже неможливі умови» [3, арк. 4, 10-11].

Це підтверджує лист до комендатури від 17 січня 1916 р., підписаний кількома десятками членів української організації табору, в яким полонені інформують про розповсюдження старшими бараків і чорносотенцями неправдивих чуток та пліток, і зокрема про те, що нібито «Австрія та Німеччина не можуть допомогти визволенню України, але можуть видати зброю» аби полонені самостійно виступили проти московського уряду. Такі нічим не підкріпленні твердження зробили «страшне вражіння» на таборян, а всі спроби їх заспокоєння – кілька днів не давали жодних наслідків [5, арк. 5].

«Чорна сотня» поширювала й іншу «новину», про нібито «сестра» Романова «вихлопотала» дозвіл на виїзд з Фрайштадського табору для полонених, і для цього є необхідним «записуватись до виїзду», причому тих, хто відмовляється записуватись – старші бараків лякали погрозами повідомити їм імена в Росії, що призводило до деморалізації навіть деяких відданих українству полонених. Члени української організації наполягали, що припинення такої агітації є й в інтересі комендатури табору, яка ведеться практично без жодних обмежень в одному з відділень табору. З цією метою слід було усунути з табору всіх чорносотенних агітаторів, список яких українці готові були подати комендатурі. Як паліатив – цю категорію осіб можна було би, на думку членів української організації, «інтернувати» в самому таборі, виділивши їх в окремий барак задля обмеження їх впливів на загальну масу полонених [5, арк. 5 зв.].

Отже, приїзд «сестри» А.В.Романової до Фрайштадту жодним чином не призвів, та й не міг призвести, до змін на краще становища полонених цього табору, бо крім шаблонного набору однакових фраз про необхідність триматися та зберігати віру цареві, сановна посланниця привезла лише російськомовну релігійну літературу. Є достатньо підстав стверджувати, що А.В.Романова здійснювала зондаж політичних поглядів членів української та єврейської таборових громад, напевно ж отримавши відповідні доручення від російських спецслужб (щоправда, останнє твердження автор не може підкріпити свідченнями архівних джерел).

Також вимагає осмислення теза про «неповагу», виявлену організованими українцями та євреями А.В.Романовій, тим більше, що існують деякі підстави вважати, що деякі члени таборових громад вживали щодо неї досить радикальні, та навіть образливі вислови. Очевидно, що «переходити на особистості» полоненим може й не було потрібно, але «сестра» зробила все аби налаштувати проти себе свідому частину таборового загалу. Користуючись своїм статусом та зобов'язаннями перед нею австрійської влади вона свідомо провокувала національно заангажовану частину полонених своєю кондовою «рускістю» (хоча чи можна цьому дивуватись?) та нездатністю навіть мінімально розуміти соціальні та національні прагнення українців та євреїв. Звернення А.В.Романової до полонених винятково на «ти» засвідчує її зверхнє, і навіть презирливе ставлення до таборян та дозволяє зробити висновок про її позірну інтелігентність та брак виховання.

Отже, попри всі підступи А.В.Романової у Фрайштадті, подальший розвиток національно-патріотичної роботи призвів до поступової руйнації чорносотенної ідеології в свідомості полонених, разом з тим тривав демонтаж малоросійськості в світоглядних уявленнях українців. У 1916 р. обстоювані СВУ та українськими активістами числа таборян національно-визвольні ідеї захоплювали все більшу кількість полонених, відтак шальки терезів у протистоянні між російським чорносотенним мракобіссям і українством почали все впевненіше схилятися на бік останнього.

Додаток. Звернення проводу української таборової організації до
Союзу визволення України.
Протест
Хвальна Президіє!

Досі ми зі стислим серцем мовчали, сподіваючись зо дня на день, що команда зробить що небудь, що поодинокі офіцери й жовніри перестануть бути шкідливими в нашій роботі,

але тепер ми переконалися, що сподівання наші не справдяться. Особливо в цьому пересвідчилися ми під час візити сестри Червоного хреста Романової. Під час пробування й після того поодинокі офіцери поводилися так, як з нашого погляду австрійському горожанинові й тим більше офіцеру не гідно поводитися.

Тим більше, що тепер вина спадає [на] патріотизм фрайштадського табору.

Все те було не так зле, як передано до Відня, але коли так сталося, то тільки по незалежним від нас причинам.

Перед приїздом сестри Романової було дано розпорядження команди, щоби все, що свідчить про тутешню роботу переховати й щоби кожний заховувався в відношенню до сестри, як найлояльніше.

Навіть за кілька днів до приїзду сестри Романової всіх полонених брали на вправи й було приказано, щоби коли сестра зайде до бараку, її зустрічали криками ура. Маючи такий наказ наша організація не могла приняти такої тактики, яку вона вважала б за відповідну для зустрічі сестри Романової. Таким чином діяльність організації була зовсім спаралізована розпорядженням команди.

Ми мусіли заховуватися так, як було наказано з гори. Тому, коли ми були коло церкви, й сестра Романова вже там ясно зазначила ціль свого приїзду, розпитуючи, що читаємо, які книжки, газети й потім, буцім випадково запитала: «а о політіке здесь не говорять?». – Ми мусіли давати відповіді вже раніше продумані. І певно, що з церкви вона винесла найкраще враження, але за це знову треба завдячити команді.

Тут було більш як 300 чоловік і то всі члени нашої організації: С[успільно] П[росвітнього] Г[уртка]. Коли ж на другий день вона прийшла до табору, то ми могли тільки чекати, поки провокація виявить всю програму нашої роботи. І то так сталося: вона дізналася всього, чого бажала й почала загрожувати, що тим, хто проводить таку роботу, не бачити Росії, почала взивати до патріотизму. Тоді тільки члени нашої організації рішили виступити з певною відповіддю на всі її запити й передати свої бажання російському правительству.

Першим виступив т. Лазько й його, зразу ж на приказ сестри, заарештували. Лейтенант Плєвка не сказав навіть за що арештував його. Це зробило дуже неприємне вражіння на людий і вони думали, що самі австрійські власти сприяють сестрі Романовій і що вони видадуть їй всіх, кого вона забажає.

Також був заарештований т. Корнятовський, Факторович, цих останніх одпустили тільки коло арештного помешкання. Але загальне вражіння було, що й цих замкнено, навіть роздавалися голоси, що всіх заарештованих повісять.

Коли ж сестра Романова прийшла до І[-го] табору, то тут пильність австрійських жовнірів проявилася ще з більшою нахабністю. Було приказано, щоби кожний був у своїому бараці й коли хто з членів організації хотів зайти в той барак, де находилася сестра, австрійські жовніри записували й навіть дозволяли собі бити по лиці людий. Особливо своєю неприхильністю до нашої роботи визначаються завше й тепер визначилися жовніри Фішер і Берґер. Наслідком приїзду сестри було те, що другий день багато з членів нашої організації мусіли ставати перед рапорт. Але найдивніше те, що чорносотенці-жиди, котрі декого побили з наших членів, або не були зовсім покарані, або була призначена така кара, яку Українці дістають тільки за те, що в недозволений на те час, Фішер або Берґер побачать на нарах.

На рапорті зовсім не було знято допроса з тих, що потерпіли.

Батальоний комендант лейтенант Влах поводився так, як тільки міг би поводитися російський офіцер. Коли йому чорносотенці почали скаржитися, що їх патріотичні чуття ображено нашим поводженням, то він звернувся до старших бараків із такими словами: «Сестра приїхала не для того, щоби займатися політикою. Вона приїхала, щоби вам помогти. Вона сестра царя й тому політикою займатися не може. А ви так поступили, вам соромно за те повинно бути!». Але найбільше негідним офіцерського звання є те, що лейтенант Влах, на

скаргу чорносотенця, що буцім Лазар Лозовик образив сестру Романову, ударив його по лиці, не розслідивши навіть на скільки та скарга є правдивою.

Під Новий рік, коли в чайні зібралася сила народу й ми рішили використати це для агітації, лейтенант Влах сказав: «можете говорити про становище сімей, але політичних промов я не дозволяю!».

Взагалі всякими нашими домаганням ставиться опір і коли вже було рішено, що Шапіра має відіхати з Фрайштадського табору, лейтенант Влах ходив по бараках і питав людий, чи хочуть вони, щоб Шапіра лишився? Це дало привід до того, що коло канцелярії зібралося до 300 полонених і кричали, щоби лишити Шапіру. Коли на цей мент наспів т. Гнідий, то Влах звернувся до нього з такими словами: «от бачите, люди хочуть, щоби Шапіра лишився».

Чи можлива ж після цього яка небудь робота? Як після цього люди можуть ставитися до т.т. «Просвітнього Виділу», коли австрійський офіцер перед ним вмивав руки й показував, що то все буцім залежить від Просвітнього Виділу, а команда мов не причім.

Ми протестуємо проти такого поводження й відношення офіцерів до нас і до нашої роботи; також ми протестуємо проти поводження жовнірів Фішера й Бергера.

Ми заявляємо, що ці два жовніри цілком є шкідливі й надалі не можливо, щоби завдяки їм наші люди нізащо сиділи по арештам, як то сталося з т. Бойком і инчими товаришами.

Просимо Союз ужити всього можливого, щоби в Фрайштадському таборі призначено було жовнірів й офіцерів українців.

Управа Політичної Організації:

Голова Іван Лазько, за писаря Юр. Мочульський, Кость Голобродський (два підписи нерозбірливі).

ЦДАВО України. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.295-298. Оригінал, рукопис, без дати. Наводиться зі збереженням мови оригіналу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). / І. В. Срібняк. – К.: КНЛУ, 1999. – 296 с.

2. Соколова В.А. Российское общество Красного Креста (1867-1918 гг.). Спец. 07.00.02 – Отечественная история. Дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2014. – 349 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4404. – Оп.1. – Спр.30. – 57 арк.

4. ЦДАВО України. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр.60. – 325 арк.

5. ЦДАВО України. – Ф.4404. – Оп.1. – Спр.22. – 43 арк.

Срибняк И. В. «Люди с нерусской душой…»: реакция военнопленных украинцев и евреев на посещение Александрою Романовой лагеря Фрайштадт вначале 1916 г.

В статье воспроизведены обстоятельства пребывания сестры милосердия Петроградской общины Красного Креста св. Георгия Александры В. Романовой в лагере военнопленных украинцев Фрайштадт. Установлено, что во время своего пребывания в лагере она сознательно провоцировала национально ориентированную часть военнопленных и опосредовано поощряла к антиукраинским выступлениям черносотенцев, которые все еще продолжали оставаться в Фрайштадте. Доказано, что одним из последствий её приезда стали распри в массе военнопленных, активизация «черной сотни» и усиление противоречий между украинцами с одной стороны, и малороссами и черносотенцами с другой.

Ключевые слова: *Фрайштадт, лагерь, военнопленные, черносотенцы, украинцы, евреи, Австро-Венгрия.*

Sribnyak I. V. «People with non-Russian soul...»: the reaction of prisoners Ukrainians and Jews on a visit to Alexander Romanov Freistadt camp beginning in 1916.

This article is reproduced circumstances stay nurses Petrograd Red Cross community of St. George W. Alexandra Romanova camp prisoners Ukrainian Freistadt. It was established that during his stay in the camp is deliberately provoked nationally prejudiced of prisoners and indirectly encouraging the anti-Ukrainian speeches reactionaries who still continued to stay in Freistadt. Proved that one of the consequences of his visit was the public indignation camp, activation of the «Black Hundreds» and the intensification of the contradictions between Ukrainian prisoners on the one hand, and the Black Hundreds and Little Russians on the other.

Key words: *Freistadt, camp, the prisoners, the «Black Hundreds», Ukrainian, Jewish, Austro-Hungary.*

УДК 94(477) «192»

А. А. Устенко

ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА НАГНІТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ В УРСР У 1930-х РР.

Проаналізовано окремі аспекти соціального становища «колишніх людей» у 1930-х рр. та їх місце у соціально-класовій структурі нового радянського суспільства, а також форми і методи дискримінаційної політики, яку проводила більшовицька влада. Показано, як на тлі бурхливих перетворень, під виглядом боротьби з контрреволюціонерами і спекулянтами відбувалися звичайні вбивства та переслідування.

З'ясовано, що після подій революції 1917 р. «соціально чужими елементами» були представники суспільства із «неправильним соціальним походженням»: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій, значна частина інтелігенції. Доведено, що на початку 1930-х рр. соціальна структура «колишніх людей» значно розширилася. «Чужими», «куркульськими елементами» ставали селянини-незаможники, «найлютішими ворогами народу» – пролетарі, що засумнівалися у вірності рішень Комуністичної партії.

Ключові слова: *«колишні люди», «чужі», радянська соціальна політика, «класовий ворог», «класова боротьба», чистки.*

На початку 1930-х рр. відбувалися якісні зміни в радянському суспільстві. Індустріалізація, колективізація та урбанізація докорінно змінили суспільні відносини та традиційний спосіб життя «колишніх людей». На рубежі 1920–1930-х рр. радянська влада остаточно закріпилася на українських землях, більшовицька політика практично виконала поставлені перед нею завдання. Фактично в нових умовах сформувалося покоління людей, які вважали себе будівниками нового суспільства, а більшовицьку партію – невід'ємною частиною світлого майбутнього. «Опозиційний ворог» ще не був знищений, тому у публіцистиці закликалося «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога» [1, с.696]. Якщо в післяреволюційний період і під час НЕПу «класовими ворогами» були, перш за все, буржуазія і «куркульські елементи», то на початку 1930-х рр. такими стають різного роду опозиціонери [2, с.107].

Предметом вітчизняної історичної науки вже стало вивчення повсякденного життя українського суспільства у 1930-х рр. Дослідники Інституту історії України НАН України підготували колективну монографію, у якій висвітлили проблеми повсякдення соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства [3, с.696]. Так, соціальну адаптацію православного духовенства у 1920–1930-х досліджувала Т. Євсєєва [4]. Проблеми студентського повсякденного життя Радянської України вивчала Ольга Рябченко [5]. Однак багатовимірність цієї проблеми спонукає до проведення додаткових досліджень і пошуку відповідей на нові питання.

Зокрема, після жовтневих подій 1917 р. «соціально чужими елементами» були всі представники суспільства із «неправильним соціальним походженням»: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій, значна частина інтелігенції. Але вже на початку 1930-х рр. соціальна структура «колишніх людей» значно розширилася, а тому «чужим», «куркульським елементом» міг стати селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» – пролетар, який засумнівався у вірності рішень комуністичної партії. Навіть члени партії ставали «чужими», якщо вони замовчували і вчасно не повідомляли провокаційну інформацію представникам радянської влади. Так, ворогами стали партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це близьким, а не донесли, куди слід» [6, с.10].

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми «супротивниками» була невід'ємною частиною ідеології радянського режиму. Але якщо в період НЕПу це здебільшого був авторитарний режим, то на початку 1930-х рр. він трансформувався в тоталітарну систему. Методи боротьби і контролю ставали більш жорсткішими і радикальнішими. Газети і журнали рясніли заголовками про негайну боротьбу із «класовими ворогами», «вовками в овечій шкурі», вимагали не лише звільнення з роботи або виключення з навчального закладу, але й притягнення до кримінальної відповідальності. Зокрема, у газеті «Комсомолець України» зазначалося, що під гаслом боротьби із класово-ворожими елементами «жодного чужого не залишати у вузах… Тих хто затаївся, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку» [7, с.2].

Тому реалії радянської соціальної політики 1930-х рр. диктували нові умови виживання «колишніх». Зокрема, переважна більшість людей намагалися триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати увагу, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності відразу ж придушувалося. Більшовицька влада прямо і опосередковано регламентувала повсякдення «колишніх людей». Постійні утиски, гоніння, скрутне матеріальне становище змушувало представників колишніх привілейованих верств суспільства постійно змінювати місце проживання, приховувати своє соціальне походження й налагоджувати життя з початку.

Проте мовчання і байдужість також не заохочувалося – така позиція характеризувалася як «примиренство». Партійні активісти вимагали не виявляти лояльності і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «соціально-чужих елементів». Протоколи засідань ЦВК рясніли висновками про позбавлення виборчих прав або права продовжити навчання через таку позицію. Наприклад, студента Одеського інституту народної освіти В. Липку було виключено 25 червня 1930 р. за те, що він «має зв'язки з дідичем свого села і знає де навчаються його діти, але відмовляється про це заявити» [8, арк. 79].

Однією з дієвих стратегій «виживання» була практика «взяття на поруки» і система клопотань з боку авторитетних партійних керівників різних рангів. Але вже на початку 1930-х рр. «допомога по знайомству» ставала все складнішою. Так, у своїй книзі «Дар Евдотеї. Іспит пам'яті» Докія Гуменна описує невдалу спробу батька залишити у власності будинки. Вона згадує, що «батько вже добровільно здав державі свою землю, бо весь час накладали нові податки… А за хати батько ще пробував змагатися і згадав давнє знайомство. Амханіцький, він тепер велика шишка в Києві, то, може, що поможе. Навіть їздив до Києва – нічого звідти не привіз. Вже й «спекулячення» припинилося, навіть меткий Дмитро перестав. Працював тепер продавцем у кооперації» [9, с.160].

Ще одним прикладом невдалої спроби заступництва є клопотання 1934 р. А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського з проханням поновити студента Ващенка у Ніженському педагогічному інституті, якого було виключено за приховування факту розстрілу батька-контрреволюціонера у 1918 р. Член партії А. Сольц зауважував, що «…у той час коли розстріляли його батька, юнакові було лише п'ять років. Значіть виріс він, виховався, виробив свій погляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки – відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже гріхопадіння його

батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку переробляти було нічого» [10, арк. 118].

У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів, адже попри клопотання авторитетного партійця, студент був активним у громадській роботі. У реаліях 1930-х рр. Нарком освіти В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті…» [10, арк. 114]. Якщо у період непу система заступництва і «взяття на поруки» була однією з найдієвіших, щоб позбутися ярлика «колишній», то вже на початку 1930-х рр. у новій ієрархії соціальної структури радянського суспільства така система не працювала і самі ж авторитетні партійці могли стати об'єктом недовіри з боку влади.

У 1930-х рр. чистки стають масштабними і прилюдними, явка всіх працівників установи або студентів була обов'язковою. Яскраво описує процедуру чистки Харківського університету студентка Л. Дражевська: «…Восени 1934 р.. протягом кількох місяців, десь від сьомої до дев'ятої вечора, три або чотири рази на тиждень у великій авдиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї авдиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба подати якусь поважну причину відсутності… Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з авдиторії» [11, с.262].

Застосування репресивних, профілактичних засобів, стало першочерговим завданням радянської влади, тому виявлення і знешкодження «колишніх» було повсякденною справою карально-репресивних органів. Так, 12 липня 1930 р. Конотопська районна комісія інформувала Центральну комісію чистки освітян про те, що нею «перевірено» 1740 учителів, серед яких 23 «позбавленці», 79 «колишніх куркулів», 50 «колишніх дворян», а «вичистили» 60 осіб [12, арк. 162].

Яскраво описує систему радянської чистки студентського середовища Докія Гуменна. Через внутрішні переживання автора можна прослідкувати, наскільки сильною була радянська система залякування, адже самі діти так званих «соціально-чужих елементів» розуміли, що вони не мають права навчатися через своє «неправильне» соціальне походження. Вона зазначала, що «Чистки йшли одна за одною… Найбільше я боялася голову чистильної комісії, цього вершителя студентських доль. Своїми косими сизуватими очима він наводив на мене жах, коли я зустрічала його в коридорах. Мені здавалося, що цей Калачура наскрізь пронизає мене очима і знає, що я брешу, що я – ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатями й підписами – фіктивна і що за соціальним становищем я не маю права вчитися» [9, с.160–161].

За статистичними даними, лише за 1929 р. співробітники Київського окружного відділу ДПУ затримали 583 особи. Були висунуті наступні обвинувачення: контреволюційна агітація, члени конрреволюційних організацій та угрупувань, прагнення до активних антирадянських дій, організація терорестичних актів. До розстрілу засудили 10 осіб, 188 вислали на Соловки, 67 – за межі УСРР, 31 особу звільнили [13, с.74].

Голова ДПУ УСРР В. Баліцький неодноразово повідомляв Політбюро ЦК КП(б)У про те, що Україну охопили національно-патріотичні повстання. Найвищу соціальну активність виявляли селяни, але ідеологами і очільниками були «колишні». У звітах агентів ДПУ про політичні настрої сільського населення підкреслювалася одна цікава обставина: відсутність політичної програми у повстанців, структорованої організації, і пошук керівників серед «політбандитів», «колишніх офіцерів» і «петлюрівців». Відповідю на дані звернення була реалізація оперативного наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. №1 «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на

селі» [14, с.511]. 12 вересня 1931 р. були заарештовані І. Доленко, І. Коротков, М. Резніков та ще 140 учасників судилища. Засуджених придягнули до кримінальної відповідальності за шкідництво, конрреволюційну діяльність, «політбандитизм» [15, с.313]. Серед них були колишні офіцери царської та білої армій, а також «гетьманці», «анархо-махновці», «петлюрівці» та інші «шкідницькі організації» представлені агрономами, колишніми дворянами, заможними селянами з професійною освітою, тобто соціальна база колишньої петлюрівської армії.

Отже, у 1930-х рр. «колишні люди» змирилися з новими обставинами, вони забули про свої статки і привілеї, їхні діти відвідували радянські навчальні заклади, ставали комсомольцями, тому для них основним життєм завданням було одне – максимально нейтралізуватися і підлаштуватися під нову радянську владу. Але з боку радянської влади відбувається посилення дискримінації «колишніх людей»: звільнення з роботи під час широкомасштабних чисток партійного та радянського апарату, виселення із квартир, показові судові процеси.

Органи радянської влади застосовували репресивні заходи – від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість засвоїти не хитрий урок: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком. Суспільство вкотре стало заручником складних багатоступеневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції розправи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.

2. Выходцева И.С. Концепт «свой» – «чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). – АКД. Саратов, 2006.

3. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.

4. Євсєєва Т. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовнества. 1920-1930-і рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16(2). – С. 235–251.

5. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О.Рябченко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

6. Рашпіль А. Куркульські культпропи // Студент революції. – 1933. № 2. – С. 9–12.

7. Комсомолець України. – 1929. – 17 грудня.

8. Державний архів Одеської області. – Ф. Р. – 1593. – Оп. 1. – Спр.780.

9. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жара і крига / Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. К.: Дніпро, 2004. – 520 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 352.

11. Дражевська Л. 1928–1929, 1933–1935 / Любов Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч. 1–2 (261–262) Харківський університет очима колишніх студентів. – С. 255–265.

12. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 16. – Спр. 585.

13. Золотарьов В. ЧК–ДПУ– НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків: Філіо, 2003. – 477 с.

14. Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

15. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / Упоряд.: Т.Ф. Григор’єва, В.І. Очеретянко. – К.: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.

Устенко А.А. Усиление классовой борьбы и нагнетание социальной нетерпимости в УССР в 1930-х гг.

Проанализированы отдельные аспекты социального положения «бывших людей» в 1930-х гг. И их место в социально-классовой структуре нового советского общества, а также формы и методы дискриминационной политики, которую проводила большевистская власть. Показано, как на фоне бурных преобразований, под видом борьбы с контрреволюционерами и спекулянтами происходили обычные убийства и преследования.

Установлено, что после событий революции 1917 г.. «Социально чуждыми элементами» были представители общества с «неправильным социального происхождения»: аристократия, гражданские и военные чиновники, помещики, духовенство, буржуазия всех категорий, значительная часть интеллигенции. Доказано, что в начале 1930-х гг. Социальная структура «бывших людей» значительно расширилась. «Чужими», «кулацкими элементами» становились крестьянина-бедняки, «злейшими врагами народа» - пролетарии, что усомнились в верности решений Коммунистической партии.

Ключевые слова: *«бывшие люди», «чужие», советская социальная политика, «классовый враг», «классовая борьба», чистки.*

Ustenko A.A. Intensification of class struggle and social intolerance in the USSR in 1930s.

The article analyzes some aspects of "former people's" social status in the 1930s and their place in the social and class structure of the new Soviet society, as well as forms and methods of discriminatory policies pursued by the Bolshevik government. It is shown that together with rapid changes usual murders and persecutions took place under the pretext of fighting against counterrevolutionaries and speculators.

It is stated that after the revolutionary events in 1917 "socially alien elements" became representatives of society having "wrong social origin": aristocracy, civil and military officials, landowners, clergy, bourgeoisie of all categories and some intelligentsia. It is proved that in the early 1930s the social structure of "former people" was expanded. Poor peasants were included to "strange," "kulak elements" too and the "worst enemies" became the proletarians who questioned the loyalty of the Communist Party's decisions.

Key words: *«former people», «strangers», Soviet social policy, «class enemy», «class struggle», cleanings.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 930(477): 929Петров(043.3)

В. М. Андрєєв, С. С. Андрєєва

СОЦІАЛІСТИЧНІ ТЕЧІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НОВОГО ЧАСУ В РЕЦЕПЦІЇ В. ПЕТРОВА: МАРКСИСТСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСОБИСТЕ БАЧЕННЯ (ЛЕВЕЛЕРИ, ГРАКХ БАБЕФ)

У статті представлено погляди українського вченого-універсала В. Петрова на соціалістичні вчення Західної Європи Нового часу (левелери, Гракх Бабеф та ін.). Показано використання автором марксистської методології в аналізі змісту, історичних джерел та наукової літератури з теорії та практики комуністичних рухів часів Англійської та Французької буржуазних революцій в суспільно-політичних контекстах української радянської історичної науки початку 1930-х та кінця 1940-х років та особистого сприйняття В. Петрова. Зроблено спробу показати зв'язок західноєвропейської соціалістичної тенденції з напрямами вітчизняного історичного та історіографічного процесів XIX ст. в рецепції В. Петрова.

Також приділено увагу оформленій на еміграції в другій половині 1940-х років «теорії епох» В. Петрова, та визначено роль перших ідеологів комунізму в загальному розвитку західноєвропейської політичної та правової думки.

Ключові слова: *В. Петров, марксизм, левелери, Гоббс, Сен-Жуст,Гракх Бабеф, П. Куліш, журнал «Україна».*

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Бер, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу – визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ**),** організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків. В українських літературних та наукових колах. В. Петрова вважали визначним та самобутнім представником «золотого віку» української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х.

Погляди В. Петрова сформувалися в контексті розвитку європейської та української історико-філософської думки XX ст. й у дечому випередили свій час. Сьогодні особливого значення набуває створена мислителем під час перебування на еміграції концепція всесвітньої історії («теорія епох»), що наголошує на циклічності та дискретності історичного процесу. Вона являє собою оригінальний варіант цивілізаційного аналізу і підводить до розуміння історії України як складової історії європейської цивілізації.

Але в силу різних життєвих колізій й обставин, після завершення розвідницької місії на Заході, В. Петров опиняється в Радянському Союзі і змушений повернутися, переважно формально,«в лоно» радянської наукової парадигми. Через контроверсійний характер його персоналії у вітчизняній історії та вітчизняній науці В. Петрова було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його творчу спадщину недооцінено та забуто.

За роки незалежності активовано значну частину доробку вченого, введено в науковий обіг неопубліковані та ре опубліковано чисельні літературні та наукові твори В. Петрова, з'явилися праці, які намагаються узагальнити як окремі предметні напрями наукової спадщини В. Петрова, так і представити його комплексно, як феномен вітчизняної історії та історіографії, в єдності всіх видів життєвої та творчої діяльності [1-5].

Серед багатогранної історіософської спадщини В. Петрова можна виділити як окремий напрям досліджень історію політичних і правових вчень, представлених в основному

європейськими мислителями Нового часу. Однак ця тематика поки що не стала предметом поглибленого фахового вивчення. Дана розвідка ставить за мету проаналізувати погляди В. Петрова на соціалістичні вчення Східної Європи Нового часу (левелери, Гракх Бабеф та ін.), а саме використання автором марксистської методології в аналізі змісту, історичних джерел та наукової літератури з теорії та практики комуністичних рухів часів Англійської та Французької буржуазних революцій. Також актуальним є визначення ролі перших ідеологів комунізму в загальному розвитку західноєвропейської політичної та правової думки в контексті «теорії епох» В. Петрова.

Встановлення радянської влади започаткувало новий період у розвитку національної історичної науки, пов'язаний з нагальною зміною методологічних та ідеологічних пріоритетів. Протягом 1920-х років відбувалося широке і творче засвоєння основ марксизму, допускалися наукові та літературознавчі дискусії на сторінках чисельних видань, в тому числі і відстоювалися цінності національної історіографії та лунали пропозиції модернізації українського наукового руху в тісному зв'язку з інтелектуальним життям Західної Європи.

У 1920-ті – на початку 1930-х років В. Петров, перебуваючи на різних посадах в системі української радянської академічної науки, активно цікавиться історією революційних рухів, суспільних, політичних та правових вчень, в полі його зору потрапляють визначні європейські мислителі – Вольтер, Руссо, Гоббс, Сен-Жуст, Бабеф та ін. Його приваблює особа та вчення англійського філософа Т. Гоббса, про якого він готував ґрунтовну працю «Учение Гоббса об естественном состоянии человеческого рода», яка залишилася незавершенною та неопублікованою [6–11]. Зацікавлення марксизмом та його методологією, марксистським розумінням історичного процесу приводить В. Петрова до історії та визначних постатей Великої французької революції, зокрема він пише художньо-історичний роман про Г. Бабефа [12–15] й ретельно збирає історичну літературу про Сен-Жуста [16–18].

Та з початку 1930-х років комуністична влада переходить до тотальних репресій та жорсткої цензурної політики, повністю реорганізовану структуру ВУАН на марксистський лад. Навесні 1931 р. арештовано М. Грушевського, якого звинуватили у належності до так званого «Українського національного центру», що відразу ж позначилися на долі створених ним наукових установ, в тому числіжурналу «Україна», закритого ще 1930-го року.

На початку 1932 р. новостворений Соціально-економічний відділ ВУАН, а насправді – партійне керівництво Академії, прийняло рішення про «поновлення» часопису «Україна» як «Журналу циклу наук історичних», що вказувалося на титульній сторінці разом із звичним для радянських видань лозунгом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». На фронт боротьби з буржуазним націоналізмом були кинуті витримані більшовицькі історичні сили (Кокошко, Загрецький, Грищенко, Камінський). Відновлена «Україна» мала всі атрибути попереднього видання, але водночас редакція нового часопису на чолі з П. Шураном визначила його завдання – «згуртувати академічну громадськість навколо «України» і поставити журнал на належну височінь, скеровуючи всі свої сили на боротьбу за марксо-ленінську науку». Явно назва журналу не відповідала його змістові, бо ціла низка статей немала жодного відношення до України та українства взагалі. Редколегія планувала видавати новий журнал щоквартально, але друком вийшли лише дві книги марксистського історичного часопису [19; 20, с. 67–68].

В загальному руслі редакторської політики постає і публікація В. Петрова «Чергові проблеми вивчання Г. Бабефа і бабувізму» (1932) [21], присвячена актуальним проблемам історії ідейно-політичних течій Західної Європи. Автор не тільки акцентує увагу на необхідності чітко наслідувати характеристики, надані класиками марксизму основним діячам комуністичного руху Нового часу, а й вивчати їх революційний досвід в історичній перспективі, з урахуванням теоретичних і практичних надбань революцій XX століття.

Усвідомлюючи всю методологічну схематичність та обмежену джерельну та історіографічну базу роботи В. Петрова треба відзначити, що він подав досить фаховий огляд доробку радянських авторів 1920-х – початку 1930-х років з означеної проблематики, долучив український науковий контекст до провіднихтем з всесвтньої історії, що раніше вивчалися науковцями Москви та Ленінграду.

В. Петров таким чином залучився до дискусії навколо історичного значення бабувізму, та взагалі ідейних попередників «наукового комунізму», що розгорталася на сторінках центрального офіційного видання «Проблеми марксизму». На жаль, етична та естетична сторона ведення наукового діалогу визначалася не авторами часопису «Україна», деяка агресивність та упередженість викладу, ультрареволюційна риторика та рясні посилання на класиків марксизму-ленінізму були не тільки «даниною часу», а умовою виживання.

Якщо в роботі 1932 р. В. Петров сконцентрувався на аналізі літератури та формулюванні завдань щодо подальшого вивчення історичної ролі Бабефа та його вчення, то в наступній публікації 1933 р. в журналі «Життя та революція» він подав розгорнуту картину власного концептуального бачення подій Французької революції і місця в її розвитку «Змови рівних» [22].

З початку 1930-х рр. доволі популярним та дієвим методом розправи з науковцями та їх ідеями стає так зване «концентричне цькування». Так, інтелектуалів змушували викривати одне одного й самих себе, повністю або частково на різноманітних засіданнях, зборах, на сторінках наукових та популярних видань тощо. Яскравим прикладом такого «концентричного цькування» є «Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва» 1931 р. У «дискусії» брали участь провідні фахівці та посадовці наукових інституцій.

Особливого цькування під час «Дискусії» зазнали роботи В. Петрова про П. Куліша. Безпосередню критику монографії В. Петрова 1929 р. [23] та його наступних публікацій подав О. Дорошкевич у доповіді «Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні» [24]. Основні звинувачення в бік ученого полягали в тому, що методологія його дослідження не відповідає діалектичному матеріалізмові. О. Дорошкевич пропонував розглядати П. Куліша не як «дрібномаєтного», а «середньомаєтного» поміщика й, відповідно, ідеологію П. Куліша («хуторянство») – як ідеологію «середньомаєтного» буржуазного поміщика.

У відповідь на критику В. Петров виступив із самовикривальним, критичним переглядом свого наукового доробку та рішуче відмежувався від монографії про П. Куліша. Вчений у доповіді «Куліш у 50-і роки» висловися про необхідність та готовність переписати наново свою книгу на основі усталеної та єдино вірної марксистської ідеології [25]. Отже, В. Петров змушений був відмовитись від своїх попередніх висновків і переосмислити класову сутність П. Куліша та його ідеології. Дослідник намагався продемонструвати перехід П. Куліша від феодальних позицій першої половини 1850-их рр. на буржуазні в другій половині 1850-их, але залишаючи «елементи дрібнобуржуазних нашарувань на буржуазних теоріях Куліша».

В. Петров так і не переписав свою монографію. Утім, він з «оновлених» методологічних позицій опрацьовує новий сюжет біографії П. Куліша у статті «Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство»(не раніше 1931–1932 рр.) [26]. Ця стаття планувалася до публікації в журналі «Україна», але так і не побачила світ. Знаменно, що при аналізі класової сутності П. Куліша В. Петров широко практикує історичні паралелі з життям, діяльністю та поглядами Сен-Жуста.

Під час перебування у Москві з кінця 1940-х років В. Петров відновлює свої студії з історії суспільних, політичних та правових вчень. Дослідник, спираючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, а також використовуючи вислови Й. Сталіна, вибудовує схему розвитку західноєвропейської суспільно-політичної думки в зв'язку з історією буржуазних революційних рухів XVI–XVIII ст. В центрі уваги науковця опинилися вчення визначного мислителя нового часу Т. Гоббса та його вплив на теорію і практику левелерів (зрівнювачів).

Можливо, що поверненню до вчення Т. Гоббса сприяло видання в СРСР монографій двох британських істориків-марксистів К. Хілла [27] та Г. Холореншоу [28] з історії Англійської буржуазної революції та введення в науковий обіг широкого кола джерел, в тому числі й програмних документів її найрадикальнішого крила – егалітарного руху левелерів. Своє завдання В. Петров вбачав у порівнянні поглядів Т. Гоббса та його сучасників левелерів на приватну власність, суспільну рівність та державу. На думку В. Петрова, знадобилося більше ста років для того, щоб матеріалізм Ф. Бекона, Т. Гоббса та Дж. Локка став «теоретическим знаменем французских республиканцев и террористов» [29, арк. 8]. Тому він намагався довести революційний характер матеріалізму Т. Гоббса вже в момент його зародження, відображення в ньому революційної дійсності свого часу. Так,

учений писав: «Материализм Гоббса ни своей критикой религии, ни в своем общественном и философском учении не отвечал идеологическим установкам пуританской революции, нашедшей для себя боевую теорию в кальвинизме. Революционное содержание материалистической доктрины Гоббса оставалось не выявленным…» [29, арк. 7].

В. Петров на основі аналізу першоджерел продемонстрував, як Т. Гоббс та лідер левелерів Д. Уінстенлі однаково вважали власність причиною всіх війн і робили однаковий висновок: «Только с отменой собственности будет устранено состояние всеобщей войны» [29, арк. 18]. Але для Д. Уінстенлі це означало власність общини, а для Т. Гоббса – надбання суспільства, держави (власність вищої державної влади). «Уинстенли говорил о возвращении к первоначальной естественной собственности, Гоббс – о ее преодолении… Гоббс приходил к признанию частной собственности… и в этом он сходился с буржуазией» [29, арк. 25]. Відповідно, говорячи про рівність, Гоббс має на увазі не загальну природну рівність, а саме рівність всіх перед державною владою.

Загальний висновок В. Петрова, щодо поставленої проблематики, пояснює наявність радикальних елементів у вченні мислителя: «Гоббс в своих идеях шел дальше пуритан, индепендентов и т. д., он шел дальше буржуазной программы своего революционного времени. Отсюда в ряде случаев удивительное совпадение с более крайними, радикальными социальными стремлениями и взглядами» [29, арк. 28].

Але чи можна вважати, що цей огляд зроблено суто в руслі марксистської методології? Треба зазначити, що ученого вирізняє гнучкий підхід до вибору методології в залежності від предметного поля та завдань дослідження, вимог історичної та історіографічної ситуації, основних тенденцій розвитку науки. У 1920-ті рр. В. Петров, переважно в галузі літературознавства та етнографії, намагався органічно комбінувати різні методологічні підходи – формалізм, психоаналіз, структуралізм, марксизм. Протягом 1930-х рр. учений реалізовувався в межах марксистської методології та марризму переважно на полі історії матеріальної культури, але також, як було показано вище, і в дослідженнях з історії політичних і правових вчень. 1940-ві рр. характеризуються подальшими історіософськими пошуками й формуванням власної історичної концепції та методологічного інструментарію, що не могло не вплинути на його наукові погляди в наступні роки. Дослідники наукової спадщини В. Петрова давно вже помітили «іншість» його методології, наприклад, в історико-археологічних та історико-етногафічних роботах 1950-1960-х років [2, с. 96-97; 30, с. 17-18 та ін.].

Так і в аналізі поглядів Гоббса та левелерів наприкінці 1940-х років В. Петров концептуально дотримується своїх схем загального розвитку ідейно-політичних течій Європи нового часу, викладенихв працях емігрантської доби, наприклад «Духові течії Європи Нового часу» (приблизно 1947 р.): «... Розвиток ідей йшов по прямій. Протягом майже трьох століть, на відтінку часу після Ренесансу та Реформації, на трьох етапах, репрезентованих послідовно Раціоналізмом в 17(му) ст., віком Просвіти в 18(му) ст. та Лібералізмом 19(го) ст. ідеї в своїх вихідних формулюваннях лишались незмінними. Вони уточнювалися і застосовувалися до різних ділянок ...». І перш за все В. Петров простежує видозмінення егалітарної ідеології від поглядів Монтеск'є, до Руссо, який підготував грунт для переходу від просвітницького конституціоналізму до революційного якобізму і до наступного етапу – бабувізму ...» [31, с. 856, 860–861].

Таким чином, на формування поглядів В. Петрова щодо представників європейської соціалістичної думки Нового часу вплинули як науковий потенціал марксистської методології, так і суспільно-політичні контексти української радянської історичної науки початку 1930-х та кінця 1940-х років, а також власне сприйняття В. Петровим закономірностей історичного процесу («теорія епох»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеєва. – К. : Факт, 2006. – 432 с.

2.Руденко С. В. Філософські погляди В. П. Петрова / С. В. Руденко. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2008. – 136 с.

3.Портнов А. Віктор Петров і його критики / А. Портнов // Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. – К. : Критика, 2011 – С. 143–181.

4.Андрєєв В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія / В. М. Андрєєв. – Дніпропетровськ : Герда, 2012. – 476 с.

5.Брюховецький В. Віктор Петров : верхи долі – верхи і долі / В. Брюховецький. – К. : Темпора, 2013. – 168 с.

6.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ) (далі – ЦДАМЛМУ). –Ф. 243.– Оп. 1.–Спр. 8. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода.Ч. II: Условия мира. Учение об естественном законе. Автограф, не раніше 1935 р., 112 арк.

7.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 9. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода.Ч. III: Учение Гоббса о государстве. Учение о возникновении государства. Автограф, не раніше 1935 р., 140 арк.

8.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 10. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода.Ч. IV: Схема антитез в учении о государстве. Автограф, не раніше 1935 р., 108 арк.

9.ЦДАМЛМУ. –Ф. 243.– Оп. 1.–Спр. 11. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода. Ч. V:О владении. Автограф, не раніше 1935 р., 115 арк.

10.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 12. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода. Ч. VI: О двойной расчлененности у Гоббса. Автограф, не раніше 1935 р., 120 арк.

11.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 13. Петров В. Учение Гоббса о естественном состоянии человеческого рода. Ч. VII: О наибольшем благе и наибольшем зле. Автограф, не раніше 1935 р., 115 арк.

12.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243.– Оп. 1. – Спр. 97. Петров В. /Життєвий шлях Ф. Н. Бабефа / Роман. Окремі розділи, б/д. Чернетка, автограф, машинопис з правкою автора, 197 арк.

13.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 98. Петров В. /Життєвий шлях Ф. Н. Бабефа/, Роман. Окремі розділи, б/д. Автограф, 125 арк.

14.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 99. Петров В. /Життєвий шлях Ф. Н. Бабефа/, б/д. Автограф, 82 арк.

15.ЦДАМЛМУ. –Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 100. Петров В. /Життєвий шлях Ф. Н. Бабефа/, б/д. Автограф, 127 арк.

16.ЦДАМЛМУ. –Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 124. Петров В. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.), б/д. Автограф, 190 арк.

17.ЦДАМЛМУ. –Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 125. Петров В. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.), б/д. Автограф, 192 арк.

18.ЦДАМЛМУ. –Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 126. Петров В. Політичні погляди Сен-Жюста (замітки, нотатки та ін.), б/д. Автограф, 182 арк.

19.Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / Оксана Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 327 – 355.

20.Савчук І. І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06/ І. І.Савчук. – Черкаси, 2014. – 216 с.

21.Петров В. Чергові проблеми вивчання Г. Бабефа і бабувізму / В. Петров // Україна : Журнал у циклу наук історичних. – 1932. – Кн. 3. – С. 25–36.

22.Петров В. Напередодні : Гракх Бабеф / В. Петров // Життя і революція. – 1933. – Кн. 2. – С. 103–129.

23.Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість / В. Петров. – К., 1929. – VI, 572 с. – (Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН; № 88).

24.Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського (м. Київ) (далі – ІР НБ України НАНУ). – Ф. Х. – Спр. 14578. Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту у ВУАН

по циклу літератури, мови й мистецтва. №7. Дорошкевич Д. Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні. Машинопис, арк. 165–210.

25.ІР НБ України НАНУ. – Ф. Х. – Спр. 14577. Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва. №6. Петров В. Куліш у 50-і роки. Машинопис, арк. 123–158, 159–164.

26.ІР НБ України НАНУ. – Ф.Х. – Спр. 17931. Петров В. Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство, не раніше 1930-го р. [Стаття]. [Архів журналу «Україна»]. Машинопис, 36 арк.

27.Хилл К. Английская революция / К. Хилл. – М. : Иностранная литература, 1947. – 184 с.

28.Холореншоу Г. Левелеры и английская революция / Г. Холореншоу. – М. : Иностранная литература, 1947. – 148 с.

29.ЦДАМЛМУ. – Ф. 243.– Оп. 1.–Спр. 63. Петров В. Гоббс и левеллеры (уравнители), б/д. Автограф, 36 арк.

30.Корпусова В. М. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення / В. М. Корпусова // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 17–25.

31.Петров В. Духові течії Європи Нового часу /В. Петров // Петров В. Розвідки / Упоряд., передмова, примітки В. Брюховецький. – Т.2. – К. : Темпора, 2013. – С.844–861.

Андреев В. Н., Андреева С. С. Социалистические течения Западной Европы Нового времени в рецепции В. Петрова: марксистская методология и авторское видение (левеллеры, Гракх Бабеф).

В статье представлено взгляды украинского ученого-универсала на социалистические учения Западной Европы Нового времени (левеллеры, Сен-Жюст, Гракх Бабеф). Показано использовние автором марксистской методологии в анализе содержания, исторических источников и научной литературы по теории и практике коммунистических движений времен Английской и Французской буржуазных революций в общественно-политических контекстах украинской советской исторической науки начала 1930-х и конца 1940-х годов та авторского восприятия В. Петрова. Делается попытка показать общность западноевропейской социалистической тенденции с направлениями отечественного исторического и историографического процесов.

Также уделено внимание оформившейся в эмиграции во второй половине 1940-х годов «теории эпох» В. Петрова, определено роль первых идеологов коммунизма в общем развитии западноевропейскойполитической и правовой мысли.

***Ключевые слова**: В. Петров, марксизм, Гоббс,левеллеры, Сен-Жюст, Гракх Бабеф, П. Кулиш, журнал «Украина».*

Andreyev V. M., Andreyeva S.S. The socialist tendencies of Western Europe of the Modern Age in V. Petrov's views:Marxist methodology and personal vision (levellers, Gracchus Babeuf).

The article is devoted to the analysis of Ukrainian historian V. Petrov's views aboutwest-european socialist doctrine of Modern Age levellers, Saint-Just, Gracchus Babeuf et al.). Theapplication,in his work, same Marxist methodology for the content analysis of historical sources and scientific literature on the theory and practice of communist movement during English and French bourgeois revolutions, based on social and political contexts of Ukrainian Soviet historical science (early 1930s – the late 1940s) is shown. His personal perception of this is analyzed. The connection ofwest-european socialist tendencies with national historical and historiographical processes of 19 century in V. Petrov's reception is studied.

Much attention is given toV. Petrov's "Theory of ages", generated during the emigration in the second half of 1940's and the role of the first ideologists of communism in the overall development of Western political and legal thoughtwas defined..

***Key words:** Viktor Petrov, Marxism, Saint Zhust, Gracchus Babeuf, P. Kulish, magazine "Ukraina".*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 069(477.46) «195/197»

О.В. Барвінок

МУЗЕЙНА СПРАВА НА УМАНЩИНІ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ (60-80-ті рр. ХХ ст.)

Висвітлено хід музейної справи на Уманщині та розвиток її осередку – Уманського краєзнавчого музею, в період лібералізації суспільного життя. Доведено, що, попри заідеологізованість і різноманітні труднощі в тогочасних історичних реаліях, науково-дослідна робота Уманського краєзнавчого музею зосереджувалася в основному на археологічному та етнографічному вивченні історії Уманщини. Охарактеризовано період створення філіалів музею, наведені деякі кількісні дані щодо фондового наповнення, експозиційної діяльності, збереження пам'яток, формування мистецьких колекцій, а також динаміки відвідуваності музею у визначений історичний період.

Ключові слова: *Уманщина, Уманський краєзнавчий музей, науково-дослідна робота, археологічні та етнографічні матеріали, краєзнавство, музейні колекції, філіали.*

Музеї в Україні та світі є важливими центрами науково-дослідної та освітньо-виховної роботи. Вивчення їх історії та розвитку набувають сьогодні особливої актуальності. Українська музейна справа та краєзнавство подолали складний і суперечливий шлях, і, попри заідеологізованість в 50-60-х рр. ХХ ст. і труднощі наступних десятиліть, залишаються важливим засобом збереження пам'яток історії та культури. До того ж, подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала міцні підвалини для подальшого поступу.

Історії музеїв в Україні присвячено ряд різновидових досліджень, в яких окреслено основні риси і тенденції музейництва та краєзнавства, зокрема, які дотичні періоду лібералізації суспільного життя в УРСР [6; 14-16; 18-20; 22; 23]. Заснування та розвиток саме Уманського краєзнавчого музею не є детально вивченою темою. Попередні наші розвідки торкаються окремих періодів розвитку музейництва на Уманщині та краєзнавчого руху [2-5], тому дана стаття покликана стати продовженням досліджень регіонального музею.

Період лібералізації – це досить суперечливий час у розвитку держави і права України, культурного поступу тощо. З одного боку, процес демократизації державно-правового життя, а з іншого – консервативні уявлення, які тривалий час зберігались у керівництві країни, а також волюнтаризм у прийнятті рішень неминуче призводили до хиб і прорахунків. Такими були основні штрихи до зображення тієї об'єктивної реальності, в якій здійснювались поступове звільнення від тоталітарного минулого, утвердження нових цінностей і нового типу соціальної організації.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років у сфері культури в цілому і музейництві зокрема спостерігаються негативні тенденції. Реальні скорочення асигнувань на культуру, нігілістичне ставлення до неї виходило безпосередньо від перших посадових осіб, керівників Комуністичної партії та радянської держави. Зокрема, після виступу першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на січневому (1961 р.) пленумі партії, в якому різко критикували будь-які витрати, спрямовані на розвиток музейних закладів, в СРСР починається капітальне скорочення мережі державних музеїв. В ході її тільки в Україні звільнено близько 400 музейних працівників, 10 державних музеїв було переведено на громадські засади. Після проведеної перебудови в республіці налічувалось 89 державних музеїв з філіалами [14, с.8].

Попри виняткову заідеологізованість і політичну заангажованість музейні установи все ж почали відігравати помітнішу роль у дослідженні різних аспектів місцевої історії та у поширенні краєзнавчої інформації серед широких верств населення. У Черкаській області

6 музеїв мали статус державних, в тому числі два краєзнавчих – у Черкасах та Умані. Така профільна спеціалізація музеїв збереглася до 1970 р. [16, с. 341].

Уманський краєзнавчий музей в цей час об'єднує та активно залучає до вивчення історії та культури краю місцевих краєзнавців-аматорів. Тому у селах, виробничих колективах, установах і навчальних закладах Уманщини за участю штатних музейних працівників розгорнувся збір краєзнавчих матеріалів, почали створюватись громадські музеї та музейні кімнати.

У програмі КПРС, схваленій 1961 р. на XXII З'їзді партії, була висунута і обґрунтована теза про те, що на шляху просування до комунізму зростатимуть громадські форми у всіх сферах життя радянського народу. З цього моменту, як зазначає А. Каньоса, в громадське музейництво входить жорстке і не завжди виправдане планування, сувора багатоступенева звітність. Таким чином, за тогочасною термінологією встановлювалося партійне керівництво громадським рухом за створення музеїв і музейних кімнат та їх діяльності [6, с.135].

Протягом 1960 р. працівники музею надавали методичну і практичну допомогу в організації музейних кімнат у селах Паланці, Бабанці Уманського району, в Монастирищенському і Тальнівському районах [26]. Крім того, велася підготовка до відкриття меморіального музею в будинку Ф. І. Дубковецького – Двічі Героя Соціалістичної Праці, зачинателя організації колгоспного руху на Україні [17].

Краєзнавчий музей Умані розгорнув змістовну дослідницько-пошукову роботу. Очолював його з 1956 р. відомий краєзнавець Г. Ю. Храбан, а з 1958 р. – А. Абакумов. За їхньою ініціативою було здійснено ряд природничо-етнографічних експедицій, археологічних розвідок на Уманщині та у навколишніх районах. Активну участь у цій роботі брали співробітники музею археолог В. Стефанович, краєзнавець О. Діденко, журналіст М. Комарницький, громадська діячка Н. Суровцова [10; 11]. В результаті їх активної збиральницької роботи краєзнавчого активу фонди збільшилис на 1124 експонати [10].

У цей час в музеї була проведена паспортизація усіх наявних експонатів, оскільки раніше їх обліку приділялося значно менше уваги. Зокрема В. А. Стефанович доклав чимало зусиль для збереження і паспортизації археологічних пам'яток Уманщини: кургани, могильники, городища, які просто зникали під дією технічних засобів обробітку землі. Він писав з цього приводу в ЦК КПУ, в Інститут археології АН УРСР, Міністерство культури і досягнув своєї мети: в 1963 – 1964 рр. була проведена паспортизація 460 археологічних пам'яток Черкащини [25].

В. А. Стефановичу як професійному археологу надали офіційний дозвіл («відкритий лист») на організацію і проведення археологічних досліджень, які він провів на Уманщині, Звенигородщині, Смілянщині. Результатом його 60-річної діяльності в галузі археологічних досліджень стала монографія «Археологічні пам'ятки Уманщини», яку він підготував у співпраці з О. П. Діденко, науковим співробітником Уманського краєзнавчого музею [21]. Дана праця є цінним внеском для краєзнавства та археологічної науки в цілому. Вона була видана якраз до 50-річчя Уманського краєзнавчого музею. У монографії подана карта археологічних пам'яток на території історичної Уманщини (за сучасним адміністративним поділом це тепер райони Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей), які описані в алфавітному порядку за місцем їх знаходження. В. А. Стефанович та О. П. Діденко описали пам'ятки, виявлені ними самими, а також використовуючи літературу з археології, архівні джерела, музейні колекції, в тому числі багатьох сільських шкільних музеїв, випадкові археологічні знахідки. У монографії зазначені 122 поселення трипільської культури, 167 поселень і могильників черняхівської культури, 24 поселення білогрудівської культури, 43 скіфських кургани. До основного тексту додані ще реєстр археологічних пам'яток за епохами та культурами і список знахідок за матеріалом [19].

Багато музейних співробітників в той час заочно навчалися, брали участь у семінарах з обміну досвідом в музеях Києва, Одеси, Полтави, Харкова, Чернівців, Кам'янця-Подільського, Житомира, Переяслава-Хмельницького, Тульчина, Кам'янки, Білої Церкви [11].

В даний період активною була науково-дослідна робота музею. Науковці та краєзнавці працювали над збиранням матеріалів для поглибленого вивчення історії Уманщини у періоди 1921 – 1941 рр. і 1941 – 1945 рр., історії назв вулиць м. Умані, природи Уманщини [17].

Колишня діячка Центральної Ради і політв'язень Сталінських таборів Н. В. Суровцова впродовж двох років працювала в Уманському музеї. Вона вивчала матеріали Центрального Державного історичного Архіву, бібліотеки Київського історичного музею, збираючи документи на історичні довідки про створення «Софіївки», з історії Уманщини, про діяльність таємних організацій тощо [10].

З Київського історичного музею у фонди Уманського краєзнавчого перейшли матеріали про роботу музею в 30-х рр. Це листування директора та співробітників музею з областю, плани роботи на 1936 – 1938 рр., протоколи засідань філіалу Історичного товариства в Умані, протоколи студії ім. Лесі Українки, заснованої Лесем Курбасом в 20-х роках, та список її учасників, серед яких був Микола Бажан та Євген Кротевич, а також програми навчання в студії. Серед переданих матеріалів є відомості про стан театру в Умані спогади О. Гріма про створення музею в Умані та його першого директора П. П. Курінного. Чимало документів було опрацьовано з історії Уманщини XVII – XIX ст., архіву Потоцьких, про гайдамацький рух і Коліївщину. Була відновлена робота зі збирання народних розписів, так званих «мальованок». Співробітники музею на основі зібраних матеріалів проводили лекції, організовували пересувні виставки та етнографічні експедиції по селах [11].

В 60-х роках по-новому перебудовується експозиція музею, яка характеризує український народний побут. Так, в експозиції музею був створений інтер'єр (фрагмент) української хати XIX ст. за вимірами і фотографією хати із села Громи Уманського району (меблі, кераміка, тканини, розписи, вишивки).

Музей за цей час зібрав багато розписів із семи сіл. Його фонди поповнилися цінними експонатами, подарованими населенням: килим 1810 р., ткацький верстат, колеса від чумацького воза тощо. До музею потрапляли і раритети – це бронзова скульптура «Сатир і німфа» роботи французького скульптора XVIII ст. Клодіона, небагато робіт якого нині зберігаються в Луврі, Версалі, Ермітажі, Дрезденській галереї [24, с.29].

За станом на 1 січня 1959 року у фондах музею нараховувалось 14270 експонатів, з них 7116 речових і 5646 оригінальних документів і фотокопій. На кінець 1965 р. в Уманському музеї зберігалося біля 20000 експонатів. Експозиція складалася з відділів історії та природи. Зокрема в історичному відділі було показано історію розвитку людського життя на території Уманщини від найдавніших часів, розміщена карта палеолітичних стоянок в межах регіону. До речі, такі стоянки в селах Кути, Бабанка, Володимирівка були відкриті і досліджені археологами Уманського музею, в якому ж і експонуються знахідки цих розкопок: частина хрестоподібного жертовника, фрагменти відбитків долоні первісної людини від охри на камені, уламки кісток і знарядь праці із кременю [24, с.16].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури розробило ряд цікавих програм збереження унікальної народної спадщини. Значення запланованої роботи важко переоцінити, оскільки вона чи не вперше в Україні ознаменувала собою початок систематичного виявлення, дослідження, фіксацію пам'яток народної культури [18, с. 217-218].

У 1967 р. в Умані була утворена первинна організація УТОПІК, яку спершу очолювала Н. В. Суровцова. За її сприяння було складено паспорти на пам'ятки історії та культури в Умані, завдяки їй фонди музею поповнилися цінними експонатами.

Наприкінці 60-х рр. експозиція музею вже розміщувалась у 19 просторих залах і складалася із двох відділів: відділу історії (який у свою чергу ділився на дорадянський і радянський підвідділи) і відділу природи. Велику увагу було приділено таким розділам експозиції: «Уманщина в роки Великої Вітчизняної війни», «Назустріч XXIII З'їздові КПРС і КПУ», «Розвиток і занепад феодалізму на Правобережній Україні», «Селянські рухи», «Військові поселення на Уманщині», а також природничим – «Основні риси клімату краю», «Грунти краю і система їх обробітку» та інші [10].

До 50-річчя Жовтня серед музейних працівників проводилось соцзмагання. Колектив Уманського музею перебудував і вдосконалив експозицію з таким розрахунком, щоб до цієї дати показати досягнення міста та району за 50 років радянської влади [10].

У 1966 р. колективом музею був написаний і зданий до друку путівник по музею під редакцією О. П. Діденко, П. О. Заграничного, В. О. Рідневої. У квітні 1967 р. вийшли друком 10000 примірників путівника з ілюстраціями музейних експозицій [24].

До 200-річчя Коліївщини у 1968 р. музейним колективом була створена нова експозиція, а також проведена Наукова конференція, присвячена селянському повстанню 1768 р. під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти [11; 17]. У 1969 р. в музеї відбулася виставка присвячена життю і творчості І. П. Котляревського. Крім того, проводились і художні виставки членів Київської спілки художників, робіт уманчанина Ю. Крамаренка, С. Турчака, виставка польської гравюри [20, с.14].

За існуючою в радянський час практикою музейні композиції формувалися під контролем партійних комітетів. Маючи у своїх фондах багато цінних і оригінальних пам'яток з історії краю, вони водночас були переповнені тиражованими матеріалами про провідну роль Компартії, пафосними експонатами про соціально-економічні досягнення організацію соціалістичного змагання на честь партійних з'їздів (плакати, рапорти, листівки, грамоти, перехідні прапори тощо) [15, с.16]. Проте, в умовах певної лібералізації суспільного життя у 60-х роках ХХ ст. музейна справа на Черкащині активізувалась. В цей час сформувалася досить розгалуджена мережа музейних закладів, основу якої складали державні музеї переважно історико-меморіального спрямування, а також краєзнавчі музеї та музейні кімнати, які діяли на громадських засадах в усіх районах області.

Зокрема, впродовж 60-х років були створені філіали Уманського краєзнавчого музею у Жашкові, Христинівці, у селі Оксанино Уманського району та в деяких інших населених пунктах. В Умані 12 квітня 1970 р. відкрився філіал краєзнавчого музею-музей Ленінської газети «Іскра», який розміщувався в будинку, де була таємна типографія для передруковування важливих номерів цієї газети. Першим завідувачем цього філіалу став старший науковий співробітник П. Ф. Бабешко [11].

10 березня 1974 р. відкрився художній відділ музею – Уманська картинна галерея, яка розміщувалась в колишньому римо-католицькому костелі Успіння Діви Марії (це пам'ятка архітектури XIX ст.). З. Ю. Жиліна була першим завідувачем галереї. В основному тут були зібрані роботи радянських художників: графіка Касіяна В. І., Шовкуненка О. О., полотна заслужених діячів мистецтва УССР Задорожного В. Ф., Барсаміва М. С., Трохименко К. Л., Глущенко Н. П., Піаніди Б. Н. та інших. Крім того в експозиції представлені 12 робіт скульптора Петрашевич Г. Л., велика колекція графічних робіт з історії м. Феодосії, подарована галереї Малишевим С. І., колекція місцевих майстрів настінного розпису сестер Софії та Ірини Гуменюк, різьби по дереву Бойгуна С. Л., різні твори прикладного мистецтва [20, с. 15].

У цьому ж році був заснований ще один філіал Уманського краєзнавчого музею. У будинку, де проживав Г. І. Котовський під час перебування в Умані у складі кавалерійських військ у 20-х роках ХХ ст., було створено музей квартиру. Відтворити інтер'єр квартири допомогли жителі міста, які особисто знали Г. І. Котовського або працювали в нього. Для поповнення музею відповідними експонатами Уманський музей вів переписку із музеями Кишинева, Москви, і з юними котовцями, які активно допомагали музейній справі на Уманщині [11].

Таким чином, в результаті активізації музейно-краєзнавчої роботи та розширення експозиційних площ за рахунок створення нових відділів і філіалів. у 70-х роках значно збільшилась кількість відвідувачів Уманського музею. Так, в середньому тут бували понад 100 тис. осіб щорічно [11].

Виключно важливу роль у відродженні та становленні історичного краєзнавства на Черкащині мала дослідницько-пошукова та наукова робота зі створенням тому «Черкаська область» із 26-томної серії «Історії міст і сіл УРСР». Широкомасштабна робота, якій немає аналогів у світі, розпочалася 1964 року і закінчилася в 1972 році. В Умані була створена редакційна колегія і комісія, яка керувала пошуковою і науковою роботою краєзнавців. У державному архіві Черкаської області зберігаються документи, які висвітлюють роботу комісії. Це доповідні записки, довідки про авторів нарисів до тому, списки членів

редакційних комісій, листування з Головною редакційною колегією. Крім того є іменні та географічні показники Уманського району його економічна характеристика, а також фотоілюстрації [7-9].

Діяльність музею у 80-х рр. практично нічим не відрізнялась від попередніх років у плані змісту роботи. Так само до ювілейних дат складалися тематико-експозиційні плани, організовувались стаціонарні та пересувні виставки, читалися лекції тощо. На цей період припало святкування 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, 100 років з дня народження Г. І. Котовського, 60-річчя освіти СРСР і піонерської організації, 80-річчя ІІ З'їзду РСДРП, 40-ліття Перемоги у Великій Вітчизняній війні [13].

У 80-х роках, як свідчить звітна документація фондів Уманського краєзнавчого музею, серед населення значно зріс інтерес до історико-культурної спадщини свого народу. Наприклад, 1988 р. у музеї побували 107 тис. відвідувачів із різних кінців колишнього Радянського Союзу, проведено більше 3 тис. різнотематичних екскурсій [20, с. 15].

Отже, суспільно-політична дійсність періоду лібералізації ознаменувала ще один етап музейної справи на Уманщині. У 1960-80-х рр. було створено кілька філіалів Уманського краєзнавчого музею, за рахунок чого розширилась експозиційна площа та збільшилась кількість відвідувачів. Хоча, відповідно до постанов Міністерства культури науково-дослідна, експозиційна та масова робота музею проводилась у дусі комуністичного виховання, як того вимагали історичні реалії часу, але працівникам музею і просто небайдужим свідомим громадянам вдалося зберегти цілий пласт історичних, культурних, мистецьких пам'яток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абакумов П. Довідка про роботу зі школярами та допомога школам у розвитку краєзнавства // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

2. Барвінок О. В. Зародження музейного руху на Уманщині у першій чверті ХХ ст. // Регіональні проблеми української історії: збірник наукових праць. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – Вип. 2. – 210 с. – С.117 – 126.

3. Барвінок О. В. Пам'ятко-охоронна діяльність на території Південно-Східного Поділля на початку ХХ ст. // Українсько-польський науковий діалог в Умані: Формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини / за ред. І. І. Кривошеї, С. В.Паламарчук. – Вип.2. – Умань – Гнєзно – Ланьцут – Познань: ПП Жовтий, 2010. – 184 с. – С. 14 – 18.

4. Барвінок О.В. Уманський краєзнавчий музей у контексті змін ідеологічних концепцій українського музейництва (1930 – 1950 рр.) // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи : кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань-Познань-Ченстохова : ФОП Жовтий О. О., 2016. – С. 273 – 284.

5. Барвінок О. В., Кривошея І. І. Нарис історії Уманського краєзнавчого музею. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 62 с.

6. Денисенко О.Підготовка фахівців у галузі пам'яткознавства в Українській державі// Історія України: маловідомі імена, події, факти/ Зб.статей. – Вип.12. –К. : Рідний край, 2001. – С.184 – 192.

7. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Фонд Р-4178. – Оп. 1. - Спр. 8. – Арк. 63.

8. ДАЧО. – Фонд Р-4178. – Оп. 1. - Спр. 9. – Арк. 65.

9. ДАЧО. – Фонд Р-4178. – Оп. 1. - Спр. 11. – Арк. 62.

10. Звіти про роботу Уманського краєзнавчого музею за 1954-1964 рр. // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

11. Звіти про роботу Уманського краєзнавчого музею за 1965-1977 рр. // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

12. Книга протоколів наукової ради музею за 1966-1975 рр. // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

13. Книга протоколів наукової ради музею за 1976-1984рр. // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

14. Крук О.І. Розвиток музейної справи в Україні (кін. 1950х- 1980ті рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.іст.наук: 07.00.01 (Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна). – Харків, 2003. – 20 с.

15. Мельниченко В. М. 50-річчя Черкаської області: здобутки та проблеми розвитку історичного краєзнавства // Черкащина в контексті історії України (матеріали конференції). – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – Ч.1. – С. 14-25.

16. Мельниченко О. В. Розвиток музейної справи на Черкащині в 1950-1960-х рр. // Черкащина в контексті історії України (матеріали конференції). – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – Ч.1. – С. 340-346.

17. Переписка із краєзнавчих питань за 1960-69 рр. // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

18. Савчук О. Музеї народної архітектури та побуту і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури на початку 70-х рр. ХХ ст. //Історія України: маловідомі імена, події, факти/ Зб. статей. – Вип.12. –К.: Рідний край, 2001. – С. 217 -221.

19. Сєрякова Н. Він стояв біля витоків (В.А. Стефанович) // УЗ. – 2002. – 21 серпня.

20. Слюсаренко О.А. Історія Уманського краєзнавчого музею (наукова робота). – Умань, 2000. – 17 с.

21. Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. – Умань, 1968. – Т. 1-2. – 345 с.

22. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // Історичне краєзнавство і культура (матеріали конференції). – Київ - Харків: Рідний край, 1997. – с. 6-12.

23. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ ст.(до 70-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). –К.,2002. - 85 с.

24. Уманський краєзнавчий музей / Путівник по експозиції за ред. Діденко О.П., Заграничного П.О., Рідневої В.О. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 50 с.: іл.

25. Фонди Уманського краєзнавчого музею. – УКМ-НДФ-514. Стефанович В.А. Переписка за різні роки.

26. Фонди Уманського краєзнавчого музею. – УКМ-643. 4. Лист в Історичний музей від 01.03.1924 р. про організацію збору матеріалів по історії партії та революційного руху.

27. Храбан Г.Ю. Перетворимо краєзнавчий музей на справді краєзнавчий // Неанотовані матеріали у фондах Уманського краєзнавчого музею.

Барвинок О.В. Музейное дело на Уманщине в условиях либерализации общественной жизни (60-80-е гг. XX в.).

Показан ход музейного дела на Уманщине и развитие его ячейки – Уманского краеведческого музея, в период либерализации общественной жизни. Доказано, что, несмотря на заидеологизированность и разнообразные трудности в тогдашних исторических реалиях, научно-исследовательская работа Уманского краеведческого музея была сосредоточена в основном на археологическом и этнографическом изучении истории региона. Дана характеристика периода создания филиалов музея, приведены некоторые количественные данные по фондовому наполнению, экспозиционной деятельности, сохранения памятников, формирования художественных коллекций, а также динамики посещаемости музея в определенный исторический период.

Ключевые слова: *Уманщина, Уманский краеведческий музей, научно-исследовательская работа, археологические и этнографические материалы, краеведение, музейные коллекции, филиалы.*

Barvinok O.V. Museum on Uman region in a liberalized public life (60-80's. XX century).

The course deals with museums to Uman district and development of cell - Uman museum, during the liberalization of public life. It is proved that in spite of various difficulties in

contemporary historical reality, research work Uman museum focused mainly on archaeological and ethnographic study of the history of Uman regional. Characterized branches during the creation of the museum are some quantitative data on stock content, expositions, conservation, formation of art collections and museum attendance dynamics in a certain historical period.

Keywords: *Uman, Uman museum, research work, archaeological and ethnographic materials, local history, museum collections, branches.*

УДК 904(477.46)″400/800

П.І. Горохівський

СЛОВ'ЯНСЬКІ ТА ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ V–IX СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ УМАНЩИНИ

У статті висвітлено історію заселення краю племенами пеньківської і райковецької археологічних культур. Відзначено особливу роль краєзнавця Г.Ю. Храбана у дослідження пам'яток цих культур на території історичної Уманщини. Дано характер-ристику наявних досліджених пам'яток цих культур, охарактеризовано найголовніші досягнення давніх жителів у землеробстві, ремеслі, промислах та інших сферах життя. Особливо виділено досягнення у залізоробному і керамічному виробництві.

Висловлено припущення про те, що могли бути поселення і в епоху Київської Русі.

Ключові слова: *історична Уманщина, пеньківська і райковецька культури, археологічні дослідження, пам'ятки землеробства, скотарства, ремесел, залізоробне і керамічне виробництво.*

У період розбудови української держави актуальною залишається проблема переосмислення історичного процесу в Україні. Особлива увага надається дослідженню окремих регіонів країни. Детальне вивчення історії окремих регіонів, їх населення, дає можливість визначити їх роль в розвитку українського народу.

Важливим етапом у розвитку краю був слов'янський і давньоруський. Якщо пам'ятки черняхівської культури зустрічаються дуже часто, то пам'яток їх наступників – носіїв пеньківської та райковецької культур було надзвичайно мало. Відповідно мало було інформації і про життя цих племен.

Слід зауважити, що визначення особливостей цих культур на території краю має значні труднощі, оскільки в писемних джерелах, що дійшли до нашого часу племена, які жили тут, не згадуються. Певну інформацію про життя населення нашого краю дають дослідження Г. Бевза «Історія Уманщини» [1], автори колективної монографії «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття)» [4], проте вони використовують загальноісторичну термінологію і більше уваги присвячують висвітленню життю і діяльності племен антів.

У силу незначної кількості інформації склалося уявлення про відсутність життя на території країни нижче південної межі Давньоруської країни, що проходила по лінії Біла Церква – Канів. Разом з тим саме археологічні дослідження показують, що на території краю життя ніколи не припинялося. У всі часи тут проживали люди і залишили після себе нечисленні пам'ятки. Проблеми проживання людності на території історичної Уманщини у другій половині I тисячоліття н.е. досліджував працівник Інституту археології НАН України О.М. Приходнюк. У 1979 році була проведена археологічна розвідка в селах Уманщини і стаціонарні розкопки пам'яток в селах Кочубіївка і Гереженівка [6, с. 1–13, 17].

Проте найдетальніше обстеження краю з метою виявлення пам'яток зазначених археологічних культур здійснив краєзнавець Г.Ю. Храбан. Свої дослідження він відобразив у праці «Археологічне вивчення краю» [9, с. 32–33] і щоденниках «Археологічні пам'ятки

Уманщини. – Щоденники археологічних розвідок за 1963 р.» та ін. [8, с. 174–175]. Дослідник зафіксував 4 слов'янські пам'ятки і 5 – часів Київської Русі [8, с. 222].

Тому метою даної роботи є на основі досліджень краєзнавців та науковців відтворити життя та діяльність племен паньківської і райковецької археологічних культур, визначити їх місце і роль у історії краю.

Завданнями роботи є відобразити процес залюднення території краю у V–X століттях н.е.; узагальнити дані археологічних розвідок і розкопок даного періоду; визначити основні риси господарської діяльності зазначених культур.

Після розпаду черняхівської спільноти життя на території історичної Уманщини не припинилося. Воно стало менш інтенсивним. Але вже згодом, внаслідок переселення у зону Лісостепу носіїв київської культури і змішання з місцевим слов'янським населенням, склалася пеньківська культура, племена якої проживали і на території краю.

Пеньківська культура охоплювала порубіжні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Бєлгородської області Росії до Молдови і Румунії. Уманщина входила до дніпро-дністровського локального варіанту пеньківської культури [5].

Нині на території України відомо близько 300 пеньківських пам'яток. Серед них на території краю найвагомішими є металургійний центр поблизу с. Гайворон у Південному Побужжі, а також 16 пам'яток на території Жашківського, Монастирищенського, Уманського та Христинівського районів, які ідентифікував краєзнавець Г.Ю. Храбан [11, с. 216–226] та археолог О.М. Приходнюк [6].

На полях села Піківця Уманського району, на лівому березі р. Уманки, у 1956 році знайдено рештки чималого поселення.

Сліди його простежуються на протязі більше одного кілометра. На березі річки знайдено залишки 13 жител, у великій кількості перепалене каміння, черепки ліпного посуду, а ближче до села – багато черепків ліпного посуду з чорнуватої глини. Тут знайдено також залізну косу і черепки можливо гончарного посуду. На місцях жител були знайдені шматки залізного шлаку.

Чотири поселення носіїв пеньківської культури знайдено на околицях м. Умані. На одному з них, за околицею Звенигородського передмістя, на відстані 250 м від автостради Одеса–Київ, виявлено залишки трьох жител з характерним ліпним посудом [6, с. 16].

Залишки жител виявлені також у селах Талалаївка, Орадівка, Синиця Христинівського району, лише фрагменти кераміки – у центрі села Мошурів, Майданецьке Тальнівського району, Дзенгелівка Жашківського району, Городецьке, Собківка Уманського району [6].

За даними досліджень пам'яток культури на інших поселеннях, племена цієї культури проживали у поселеннях відкритого типу. Майже всі вони займають низькі ділянки перших терас або підвищення у заплаві, поблизу води та заплавних лук, на легких для обробітку ґрунтах. Площа селищ в основному становить 1,5–2 га, кількість жител на них – до 30.

Археологам вдалося реконструювати основні риси житлобудівництва. Воно представлене будівлями кількох типів. Найбільш поширеною була підквадратна напівземлянка зі стінами зрубної чи каркасно-стовпової конструкції.

На території поселення в с. Кочубіївка Уманського району на площі 1600 м кв. під час розкопок знайдено 5 таких напівземлянок 2 господарські споруди, 8 господарських ям і 3 вогнища поза будівлями [6, с. 1–13].

Опалювали приміщення масивними печами, викладеними із каменю. Ці печі не мали димаря, тому приміщення доводилося провітрювати. Однак камені добре тримали тепло. Траплялися також і відкриті вогнища із глиняними черенями.

Поблизу житла розташовувалися господарські споруди, інколи за розмірами значно більші самих жител, численні ями-льохи та вогнища просто неба з глиняними чи кам'яними черенями. Частина ям використовувалися як сховища для запасів зерна.

Основним заняттям населення було землеробство. Навколо селищ розташовано значні сільськогосподарські угіддя. Люди вибирали землі, придатні для вирощування хліба і пасовищ.

На заняття землеробством вказують знайдені залізні наральники, серпи, невеликі мотики, кам'яні жорна.

У першій половині І тис. н.е. у східнослов'янських племен почалося відокремлення ремесла від землеробства і розвиток товарного виробництва, розкладалися первіснообщинні відносини і поряд з родовою общиною з'являється територіальна (сусідська) община. Виділялися залізоплавильне, ковальське, мідноливарне, ювелірне і гончарне виробництва.

Із ремесел найбільш вагомим було залізоробне. Неподалік с. Гайворон, на острові Південного Бугу, розкопано металургійний центр, де виявлено більш як 20 залізоробних горнів і 4 залишки агломераційних печей [3, с. 27–28].

Стінки горнів були зроблені з глини з піском. Самі споруди були округлими в перерізі, їх висота складала 70–80 см, діаметр основи – 40–45 см а у верхній частині – 13 см. Товщина стінок складала від 1 до 5–6 см. Збереглися лише нижні частини горнів. У горнах та поруч із ними знайдено велику кількість залізного шлаку.

Розміщувалися горни групами по два-три, причому було зрозуміло: працювати вони могли лише одночасно. Було виявлено сліди ремонту стінок, отож використовували їх по кілька разів.

Для підготовки сировини для плавки її готували у спеціальних агломераційних печах, які були потрібні для збагачення руди. В агломераційних печах при температурі у 300–400°С отриману масу сушили та прожарювали, аби збагатити. Одна піч забезпечувала працю кількох горнів.

Горни-домниці пошарово завантажували збагаченою рудою та деревним вугіллям і підпалювали. Коли процес завершувався, з кожного горна видобували залізну крицю вагою до 3 кг, вкриту шаром шлаку. Шлак оббивали, а з криць ковалі пізніше виготовлювали різні знаряддя праці і зброю. Про це свідчать знайдені під час розкопок ливарні форми, ллячки.

Вчені підрахували, що розкопані два десятки горнів за одну плавку могли дати 70-75 кг заліза. Якщо врахувати те, що одне горно витримувало близько 10 плавок, то загальний обсяг виробництва заліза на цьому центрі можна визначити в 700–1000 кг металу [3, с. 41].

У часи пеньківської культури Гайворонський металургійний центр міг забезпечити кілька слов'янських родів сировиною для виготовлення не лише наральників, сокир, ножів або цвяхів, але і зброї: наконечників списів і стріл, бойових сокир тощо.

Існування такого комплексу свідчить про зростаючий процес розподілу праці, про наявність робочого колективу, який мав професійні навички, про збільшення обсягів виробництва, що веде до появи торгівлі залізом, як сировиною [3, с. 46].

Ще одним розвиненим видом ремесла було гончарство. Весь посуд носіїв пеньківської культури ліпний, лише у VII ст. появляється незначна кількість гончарного.

Керамічний комплекс включає насамперед горщики біконічних та опуклобоких форм із максимальним розширенням корпусу на середині висоти, зрідка трапляються слабо профільовані посудини. Великі біконічні корчаги нерідко орнаментовано горизонтальним валиком під вінцями, на горщиках у поодиноких випадках трапляються наліпи у вигляді «підковок» чи «вух». Серед посуду трапляються сковорідки з низьким бортиком, миски [5].

На місцях пеньківських поселень на території історичної Уманщини цілих посудин не виявлено, а зібрано лише значну колекцію фрагментів ліпної кераміки. Це не дає можливості визначити форми посуду, яким користувалися давні жителі краю.

Дослідники з'ясували, що це фрагменти двох видів посуду: кухонного і столового. Вони відрізняються домішками у замісі (посуд з домішками в глині дрібного піску і жорстви і посуд з домішками камінців і жорстви), обробкою поверхні (поверхня одних загладжена, інших – пригладжена, горбиста, шорстка, зрідка мазкувата), орнаментацією.

Розвинутою була ювелірна справа. Давні майстри вміли вробляти пальчасті і литі фібули, браслети, поясні набори, шийні обручі тощо. Проте на території історичної Уманщини вони на даний час не знайдені.

Окремі знаряддя праці виготовляли з кістки (голки, шила).

Про розвиток духовної культури носіїв пеньківської культури можна судити по ювелірних виробах, орнаментах на посуді і поховальному обряду. Він ще недостатньо

вивчений, але у загальних рисах це було тілоспалення на стороні з наступним уміщенням решток кремації в горщик-урну або неглибоку яму діаметром 40–60 см на глибину 30–60 см.

На думку вчених, пеньківська культура могла бути поліетнічною на всій території її побутування, але на землях історичної Уманщини проживала слов'янська людність.

Після VII століття культура зазнає впливу празько-корчацької культури і припиняє своє існування. Населення стає субстратом нової, Лука-Райковецької культури.

Ця культура займала величезну територію Правобережної України і на сході заходила на територію Уманщини.

На думку дослідників, ця культура, що виникла на основі празької, у південній частині її ареалу могла бути доповнена пеньківською культурою. Носії нової спільноти могли мігрувати на землі краю і принести елементи своєї матеріальної і духовної культури.

Час її побутування визначається з кінця VII до IX–X ст. Вважається, що пам'ятки типу Луки Райковецької є головним компонентом формування давньоруської культури [7].

Очевидно, ще якийсь час на території краю могла жити людність і цієї культури.

Поселення в основному розташовували на низьких річкових терас, заплавах і на плато. Місця для розташування селищ обирали з урахуванням особливостей рельєфу, які часто були природними межами і виконували захисні функції. Поряд із селищами завжди багато орної землі, пасовищ для худоби, є джерела питної води.

Основним типом житла є традиційна для слов'ян прямокутна напівземлянка, хоча інколи трапляються й глибші будівлі. Стіни у більшості випадків мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювалися по кутках, а також посередині кожної стіни. Досить широко використовувалися зруби, трапляються також стіни з плоту, обмащеного глиною. Покрівля, очевидно, була двосхилою, причому дерев'яна основа часто засипалася зверху шаром глини.

Приміщення обігрівалися складеними із каменю або виліпленими з глини печами, встановленими у кутку. На печах часто встановлювали великі глиняні жаровні, що застосовувалися, можливо, для просушки зерна.

На селищах знаходилися також господарські споруди, ремісничі майстерні, двоярусні гончарні горни, ями-льохи, вогнища просто неба та ін. [7].

Господарські споруди здебільшого були наземними і мали більш легку конструкцію.

Жителі займалися землеробством і приселищним тваринництвом. Про це свідчать залізні наральники, серпи, коси-горбуші, мотижки, кам'яні жорна. Розводили велику рогату худобу, овець, кіз, свиней і коней.

Розвинутим було залізоробне ремесло. Із заліза і сталі виготовлювали сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, зброю і побутові речі.

З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, з глини – пряслиця, ливарні форми, з кістки – гребені, проколки, лощила та ін. [2, с. 311]. Мало місце розвинуте ювелірне мистецтво.

Характерною була кераміка носіїв райковецької культури серед якої переважає ліпний посуд. В основному це горщики опуклобокої форми, часто орнаментовані вдавленнями по вінцях, конічні чи опуклобокі миски і кухлі, сковорідки із високим бортиком. Згодом поширюється гончарний посуд місцевого виготовлення, за формами близький до ліпних горщиків.

Посуд орнаментований ямками, нігтевими відбитками, насічками, пальцевими втисненнями, лінійно-хвилястим орнаментом по усій поверхні.

Посуд носіїв райковецької культури поділявся на кухонний і столовий, які відрізнялися глиняним замісом, формами, випалом і орнаментацією. Зокрема, столовий посуд орнаментований хвилястими чи лінійноборозенчастими композиціями, наліпками, врізаним орнаментом, а кухонний посуд – або без орнаменту, або недбало орнаментований овальними ямками, нанесеними паличкою по зрізу вінець або защипами [11, с. 221–224].

На території історичної Уманщини археологічних розкопок не проводилося. Лише краєзнавець Г.Ю. Храбан знайшов місця поселень цієї культури і зібрав велику колекцію фрагментів кераміки. Власне по них він ідентифікував пам'ятки.

В селах Синиця і Звірки виявлено і досліджено слов'янські поселення VII–VIII ст. [4, с. 19].

Пам'ятки райковецької культури виявлені також у селах Талалаївка, Орадівка, Синиця Христинівського району, Мошурів, Майданецьке Тальнівського району, Дзенгелівка Жашківського району [6].

Якісь поселення могли бути і в епоху Київської Русі, оскільки, на думку Г.Ю. Храбана, тут попадаються сліди проживання в ці часи. Зокрема, вивчаючи на території м. Умані сліди чорноліської культури, він констатував на поселенні Умань 20, на схід від Гонтового Яру поселення ранніх слов'ян V– IX ст. а у верхів'ях яру – залишки житла епохи Київської Русі [6, с. 84].

На протилежному березі р. Уманки, ближче до міста Умані, виявлено також сліди поселення і кераміку часів Київської Русі. Черепки тут з добре вимішаної і випаленої глини, яснішого кольору [9, с. 21].

В експозиції Уманського краєзнавчого музею представлені вироби давньоруських ремісників: залізна сокира, коса, серп, зразки кераміки, наконечники списів, стріл, залізна кольчуга.

Цікавим експонатом є залізна булава, знайдена біля с. Легедзине.

Таким чином, у V–VII ст. на території Уманщини проживали племена пеньківської культури, які залишили після себе 16 пам'яток у вигляді залишків жител, скупчень кераміки і поодиноких знахідок. З кінця VI до IX– X ст. носії цієї культури стали субстратом Луки-Райковецької (райковецької) культури, яка поширилася і на територію краю. Тогочасне слов'янське населення займалося землеробством, приселищним скотарством і ремеслами, серед яких значного розвитку набуло залізоробне і керамічне виробництво.

Могли бути поселення і в епоху Київської Русі, оскільки, на думку Г.Ю. Храбана, на території краю попадаються сліди проживання в ці часи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г.П. Бевз. – К., 1997. – 103 с.

2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2004. – 480 с.

3. Вознесенська Г.О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопако, С.В. Паньков // Колективна монографія. – К., 1996. – 192 с.

4. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія. – К.: ВПЦ Київський університет, 2001. – 266 с.

5. Пеньківська культура [електронний ресурс] – Режим доступу: // http://pidruchniki.com/13761106/kulturologiya/penkivska_kultura

6. Приходнюк О.М. Отчет о работе Среднеднепровской славяно-русской экспедиции в 1979 г. / О.М. Приходнюк. – К., 1980 – № 9213. –24 с.

7. Райковецька культура [електронний ресурс] – Режим доступу: // www.litopys.com.ua/encyclopedia/...chn.../raykovetska-kultura/

8. Сокирська В.В. Історик Г.Ю. Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина (1902–1990 рр.) / В.В. Сокирська. – Умань ПП Жовтий О.О., 2011. – 226 с.

9. Храбан Г. Археологічне вивчення краю. З досвіду Уманського краєзнавчого музею. / Передмова і додатки П. Горохівського / Г Храбан. – Умань: П.П. Жовтий О.О., 2013. – 71 с.

10. Храбан Г.Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині / Г.Ю. Храбан // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 82–87.

11. Храбан Г.Ю. Ранньослов'янські пам'ятки Уманщини / Г.Ю. Храбан // Археологія. Т. XX. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 216–226.

Горохивский П.И. Славянские и древнерусские памятники V–IX вв. на территории исторической Уманщины.

В статье отражена история заселения края племенами пеньковской и райковецкой археологических культур. Отмечено особую роль краеведа Г.Ю. Храбана в исследование памятников этих культур на территории исторической Уманщины. Дана характеристика

имеющихся исследованных памятников этих культур, охарактеризованы главные достижения древних жителей в земледелии, ремесле, промыслах и других сферах жизни. Особо выделены достижения в железоделательном и керамическом производстве. Высказано предположение о том, что могли быть поселения и в эпоху Киевской Руси..

Ключевые слова: *историческая Уманщина, пеньковская и райковецкая культуры, археологические исследования, памятники земледелия, скотоводства, ремесел, железноделательное и керамическое производство.*

Gorohivskiy P.I. Slavik and Old Russian Sight of the V–IXth Centuries in the Territory of Historical Uman.

In the article there is reflected the history of the settlement of Penkivska and Raykovetska tribes of archaeological cultures. The special role of researcher of a particular region by Grygorii Khraban is marked in researches of the sights of these cultures on the territory of historical Uman. Description of present investigational sights of these cultures is given, the most important achievements of old habitants are described in agriculture, handicraft, trades and other spheres of life. An achievement is especially distinguished in iron treatment and ceramic production.

The study suggests the possibility of the settlements in the Kieven Rus.

Key words: *Historical Uman, penkivska's and raikovetska's archeological cultures, archeological studies, sights of agriculture, animal husbandry, crafts, iron and ceramics manufacture.*

УДК(94+311.314)(477.46) «185/192»

О.В. Дудник

СТАТИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УМАНЩИНИ (КІН. XIX-ПОЧ. XX СТ.)

У статті проаналізовано окремі статистичні джерела з питань соціально-економічного розвитку Уманщини кінця XIX-початку XX ст. На основі соціальної та сільськогосподарської статистики, її критичного аналізу відтворюються реальні тенденції розвитку соціально-економічної сфери Уманського повіту Київської губернії: стан промисловості, торгівлі, транспорту, селянське та поміщицьке землеволодіння, склад населення. Як висновок, автор доводить, що за статистичними даними, Уманський повіт зберіг риси аграрно-сировинного придатку центральних губерній Російської імперії, місто Умань було торговим осередком Правобережної України, за кількістю населення одне з найбільших в Київській губернії.

Ключові слова: *статистичні джерела, Уманський повіт, сільськогосподарська статистика, демографічної статистика, земська статистика, кін. XIX - поч. XX ст.*

Статистичні документи - це досить складний вид історичних джерел, їх цінність багато в чому залежить від об'єкта вивчення глибини, ширини та різноманітності статистичного обліку, однотипності й співставності даних тощо. У той же час, надійні статистичні джерела є найбільш переконливим аргументом в історичному дослідженні. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Особливо масового характеру статистичні джерела набули у XIX-XX ст. Найбільшим рівнем збереженості відзначаються обліково-статистичні джерела, які посідають виняткове місце у комплексі писемних джерел кін. XIX - поч. XX ст. В цей час статистичний облік широко впроваджувався у всі сфери життєдіяльності суспільства, що спричинило стрімке зростання обсягів документальної інформації. І саме в обліково-статистичних джерелах ця інформація представлена комплексно і відображає суспільні процеси у кількісному вимірі. Ці

унікальні за змістом джерела містять відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру населення, його заняття, побут та культуру.

Першими дослідниками статистики були земства, вони давали можливість одержувати докладні відомості про стан сільського господарства, соціально-економічні процеси, зазначали національний склад та кількість населення. Після реформи 1861 р. при земствах організовувалися статистичні бюро [1].

Фундаментальним статистичним досягненням стали праці О.О. Русова. Він зібрав величезний фактичний матеріал, що характеризував господарський стан різних губерній України в ІІ пол. ХІХ ст. [2].

У праці А. Хоменка «Населення України 1897 – 1927 рр.» наведено цифри щодо переселення селян України за Урал з 1897 до 1913 рр. [3]. Вагоме значення мають «Нариси з історії статистики України» за редакцією В.І. Карпова [4].

Мета статті – проаналізувати окремі статистичні джерела з питань соціально-економічного розвитку Уманщини кінця ХІХ - початку ХХ ст., виявити особливості відображення тих процесів, які відбувалися у господарському комплексі Правобережної України, зокрема Київської губернії.

Основним джерелом інформації про населення є переписи населення. Перший загальний перепис населення Російської імперії був проведений у 1897 році. Цей перепис мав унікальний характер у тому сенсі, що охоплював величезне за чисельністю населення. Згідно перепису, кількість населення міста Умані становила 31 тис. 16 осіб. Національний склад однойменного повіту представляли: 85,4% українців, 11,7% євреїв, 1,8% росіян, 0,9% поляків. Місто Умань наприкінці ХІХ ст. представляло собою потужний торгівельний і культурний центр з надзвичайно строкатим складом населення.

Стан промисловості, торгівлі, транспорту, склад населення Уманського повіту Київської губернії в умовах розгортання світової економічної кризи (1900-1903) репрезентує «Киевский календарь Юго-Западного края на 1900 год» [5].

На основі цифрових даних джерела, викладених у таблицях, можна встановити площу Уманського повіту та чисельність його населення на рубежі ХІХ-ХХ століть. Площа повіту становила 78 тис. 23 кв. верстви. В 1900 році повіт за кількістю населення (322 тис. 628 жителів, з них чоловічої статті – 160 тис. 119 осіб, жіночої – 162 тис. 519) посідав друге місце в губернії після Київського повіту. Щодо густоти населення, то і в цьому відношенні Уманщина відрізнялася з поміж інших регіонів. В Уманському повіті сільське і міське населення становило 85,2 душ на квадратну верству, в цілому по губернії – 71,79 душ. В повітовому місті мешкало 28 тис. 192 особи (чоловічої статті – 14 тис. 417 осіб, жіночої – 14 тис. 211), і за кількістю населення місто було одне з найбільших в Київській губернії (після м. Бердичева з кількістю мешканців 53 тис. 351 чол.) [5, с. 144].

Таким чином, за статистичними даними цього видання, Уманщина зберегла риси аграрно-сировинного придатку центральних губерній Російської імперії. Провідну роль у сільському господарстві повіту продовжувало відігравати виробництво і переробка зерна.

Статистичною базою даних для дослідження аграрного питання на Уманщині є «Список населенных мест Киевской губернии», матеріали Губернського статистичного комітету, книги Казенної палати. Опублікований матеріал цих видань детально проаналізовано у статті київського губернського агронома В.Сазонова (1906 р.) щодо характеристики селянського землеволодіння в Уманському повіті кінця ХІХ-початку ХХ ст. На думку автора, наукова розвідка з аграрної історії регіону в пореформенний період має актуальний характер, по – перше: селянство в означений період складає більшу частину населення повітів Київської губернії; по-друге – використані документальні джерела є найбільш достовірними. Дослідник підкреслює, що Уманський повіт в плані забезпечення селян земельними наділами представляє собою Київську губернію в мініатюрі. В. Сазонов поділяє селянські господарства на 4 групи: перша – до 2-х десятин; друга – до 4-х десятин; третя – до 4-6 десятин; четверта – більше 6-ти десятин, і відзначає, що в Уманському повіті ділянками землі розмірами від 2-х до 4 десятин володіє 2/3 селянських родин, а 1/3 сімей від 4-х до 6 десятин. В. Сазонов розділив Київську губернію на три райони: північний (Радомишльський та Київський повіти) – середній розмір землі на селянську сім'ю становив

4 десятини; західний (Бердичівський, Таращанський та Васильківський повіти) – від 3 до 4 десятин і південно-східний (Звенигородський, Черкаський, Чигиринський, Липовецький і Уманський повіти) – до 3 десятин землі. Автор статті розглядає тему розподілу землі серед колишніх державних селян Київської губернії. Розподіл наділів був нерівномірний – державні селяни одержали землі майже вдвоє більше від середнього. В Уманському повіті він коливався в межах від 4,4 до 5,2 десятин на родину.

Таким чином, найвигідніші умови для ведення індивідуального господарства одержали колишні державні селяни. Колишні поміщицькі селяни Уманщини не були забезпечені офіційно визначеним на той час наділом у 5 десятин, але й такий розмір землі не залишав ніяких надій на ефективне господарювання [6, с. 16; 10, с. 65].

Цінним джерелом для регіонального дослідження історії економіки, культури, демографії, побуту населення є матеріали земської статистики, які публікувалися в різноманітних виданнях. Земська статистика зародилася на початку 70-х років XIX ст. з виникненням у Російській імперії земств. Важливим для характеристики земельних відносин на Україні, зокрема, на Уманщині, є опублікована аграрна статистика в довідковому виданні «Диаграммы» (1906 р.). Числові показники характеризують розподіл землі за володіннями і за власниками Уманського повіту напередодні столипінської реформи: 1,3% селян мала земельні наділи до 2 десятин на сім'ю; 45, 7% - від 2 до 3 десятин; 17,4% - від 3 до 4 десятин; 22,2% - від 4 до 5; 13, 4% - від 5 до 6 десятин. Аналіз даних свідчить про те, що більшу половину сільського населення Уманського повіту становили бідняки, з земельними наділами до трьох десятин. При цьому коливання по повіту було досить помітним, – в південній частині на сім'ю було в розпоряджені 3,6 десятин [7, с. 12].

Особливе місце у Столипінській аграрній реформі посідала переселенська політика. Наприкінці XIX – на початку XX ст. помітно посилюється селянське переселення до окраїн Російської імперії. При цьому основний потік переселенців був спрямований до Сибіру та Далекого Сходу.

Важливим джерелом для вивчення цієї теми є документи статистичного відділу бюро Південно-Російської обласної земської переселенської організації, створеної у 1908 році. Наявні документальні джерела охоплюють період 1908-1912 рр. і містить інформацію з сільськогосподарської статистики.

В передвоєнні роки «аграрне переселення» на Україні набуло великих розмірів. З метою скорочення соціальної напруги та аграрного перенаселення уряд сприяє переселенню за Урал 1 млн. селян з України. За даними бюро з 1906 по 1912 р. з Уманського повіту Київської губернії до Оренбургської губернії в Тургайську землю (Сибір) переселилося майже 13 тис. чоловік, що становило 8,6% від загальної кількості переселенців губернії [8, с. 13]. На 1000 душ сільського населення повіту припадало 35 переселенців, на 1 кв. версту – 98 осіб [8, с. 48]. Подані статистичні дані уможливлюють зробити висновок – найвища хвиля переселення уманських селян припадала на 1908-1910 рр.

Цінну статистичну інформацію про торгово-промислове життя Умані в перші десятиріччя XX ст. подають матеріали Адресної книги по Київській, Волинській губернії за 1913, 1914 рр. [9]. Видання підготовлене відділом Російської експортної палати під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського за редакцією А. Ярошевича. Завданням цього видання, в умовах загального економічного підйому Російської імперії, – задовольнити потребу в інформації широких торгово-промислових кіл не тільки Південно-Західного краю, але і всієї імперії, інших країн.

У контексті даної теми становить інтерес наукові розвідки А. Ярошевича, Д. Марголіна, В. Аксьонова, Е. Куртіна. За даними джерела місто Умань було торговим осередком Правобережної України: «Умань является одновременно вывозным и распределительным пунктом, но превалирует распределительное значение, особенно в отношении мануфактуры, бакалеи, железа, земледельческих орудий» [9, с. 26]. На початку XX ст. серед промислів краю найбільш поширеними були гончарство.

За інформацією Адресної книги в Умані було 19 підприємств, на яких працювало 362 робітника, в повіті – на 33-х промислових підприємствах у виробничому процесі було

задіяно 3 тис. 151 працівник. В повіті нараховувалося 7 млинів, що свідчить – Уманщина була одним із центрів млинарства на Київщині.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва, дедалі більше розшарування селянства об'єктивно впливали на формування та розширення внутрішнього ринку, що, у свою чергу, вимагало вдосконалення транспортних зв'язків. Джерело містить відомості щодо будівництва і функціонування залізничних шляхів, зокрема залізниці Казатін – Умань. Детальний аналіз залізничних перевезень дозволяє визначити товарну продукцію, що була домінуючою у виробництві повіту – хліб, цукор, ліс. «По количеству хлеба, отправляемого по железным дорогам, занимают Умань, Тальное, Звенигородка, Монастирище, отправляющие в урожайные годы по 1 млн. пудов и свыше. Видную роль по отправке муки играет станция Умань (от 76 до 441 тыс. пудов)», – зазначалося у розділі «Статистические очерки Юго-Западного края» [9, с. 131].

Видання репрезентує інформацію і щодо розподілу земельних угідь в Уманському повіті за такими показниками: власник, кількість десятин землі, населений пункт землеволодіння. Найбільшими землевласниками Уманщини на початку ХХ ст. були: княгиня Ольга Петрівна Долгорукова (Шувалова) – володіла біля 200 десятин землі; князі Ольгерд та Едмунд Святополк-Четвертинські – 5,5 тис. десятин; Марцелій Журовський – 5,5 тис. десятин; Домінік Русецький – 3,5 тис. десятин; Ігнатій Єловицький – 1,9 тис. десятин; граф Андрій Шувалов – 1,7 тис. десятин [9, с. 627].

Отже, в повіті переважаючим було дрібне і середнє землеволодіння, про те, чималий відсоток займало і велике землеволодіння.

На початку ХХ ст. приділяється значна увага розвитку хлібної торгівлі та торгівлі іншою сільгосппродукцією. Розвиток товарно-грошових відносин, посилення зв'язку з ринком селянських господарств обумовили необхідність пошуку нових форм їх організації. У розвитку торгівлі Правобережжя України відбувався ряд нових тенденцій, серед яких – значний розвиток споживчої кооперації як спроба захистити сільського споживача товарів від експлуатації приватних торговців. Новою формою організації стає селянська кооперація, перш за все кооперація кредитна.

Поширення кредитних товариств обумовило необхідність утворення їх спілок. В Україні перша така спілка виникла у 1901 р. у м. Бердянську, в 1903 – у Мелітополі. 1905 р. створено кредитну спілку в с. Дзенгелівці (Уманський повіт Київської губернії). Для дослідження питання про становлення кредитної кооперації на Уманщині цікавою є стаття М. Мандрики «Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство», опублікована у часописі «Наша кооперація» в 1914 році [11].

Набули розвитку також і сільські споживчі товариства. До їх функцій включалося не лише забезпечення селян необхідними товарами, але й збут сільськогосподарської продукції. Займалися вони також створенням на селі відділів сільськогосподарських машин, бібліотек або читалень; вони влаштовували лекції для селян, курси підвищення аграрних знань. Цей вид кооперації об'єднувався у спілки. 1908 р. було створено Київську спілку споживчої кооперації, яка за два роки об'єднала діяльність 220 споживчих товариств Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині, з них – 62 діяло на Уманщині.

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що вони становлять важливе, а іноді, чи не єдине масове джерело вивчення соціально-економічних процесів у регіоні. Незважаючи на недоліки статистичних відомостей, їх критичний аналіз та зіставлення опублікованих даних та архівних матеріалів дозволяє реконструювати дійсні, реальні тенденції розвитку соціально-економічної сфери. Ця стаття аж ніяк не вичерпує всього інформативного потенціалу джерел описово-статистичного характеру кінця XIX - початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Київської області. – Ф. 384. – Оп. 12. – 231 арк.

2. Катренко А. Олександр Олександрович Русов: (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.128-132.

3. Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. // Ред. Авдієнко М.Х. (Центральне статистичне бюро УСРР). – Друк. ім. т. Фрунзе, 1927 р. – 98 с.

4. Нариси з історичної статистики // Ред. Карпов В.І. – К., 1997 р., – 198 с.

5. Киевский календарь Юго-Западного края на 1900 год.

6. Список населенных мест Киевской губернии/ Киев. Губерн. Стат. Ком. – К., 1900. - 1896 с.

7. Диаграммы. – К., 1906. – 58 с.

8. Труды статистического отдела бюро Южно-Русской областной земской Переселенческой Организации. – Б. м., 1913.

9. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914.

10. Сазонов В.М. К вопросу о крестьянском надельном землевладении. – К., 1906.

11. М. Мандрика. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство / М. Мандрика // Наша кооперація. – 1914. - №2. – С.45-47.

Дудник О.В. Статистика как источник исследования социально-экономического развития Уманщины (кон. XIX - нач. XX ст.).

В статье проанализировано некоторые статистические источники по вопросам социально-экономического развития Уманщины конца XIX-начала XX ст. На основе социальной и аграрной статистики, её критического анализа показаны реальные тенденции развития социально-экономической сферы Уманского уезда Киевской губернии: состояние промышленности, торговли, транспорта, крестьянского и дворянского землевладения, состав населения. Как вывод, автор утверждает, что за статистическими данными, Уманский уезд сохранил черты аграрно-сырьевого придатка центральных губерний Российской империи, город Умань был торговым центром Правобережной Украины, за количеством населения одним наибольших населённых пунктов в Киевской губернии.

Ключевые слова: *статистические источники, Уманский уезд, аграрная статистика, демографическая статистика, земская статистика, кон. XIX-нач. XX ст.*

Dudnyk O.V. Statistics as a Source of Research of Social and Economic Development of Uman District (late 19th – early 20th centuries).

Some statistical sources for social and economic development of Uman district in the late 19th - early 20th centuries had been analyzed in the article. Based on social and agricultural statistics and its critical analysis, the following trends of social and economic sphere of Uman district Kyiv province were presented: the state of the industry, trade, transport, peasant landowning, and the contingent of the population. In conclusion, the author proved that according to statistics Uman district had the features of agro-raw appendage of central provinces of the Russian Empire. Uman was a trading center of the Right-Bank Ukraine, and one of the largest cities in the Kyiv province.

Key words: *statistical sources, Uman district, agricultural statistics, demographic statistics, rural statistics, the late 19th - early 20th.*

УДК [930.253:94](477.46) «1941»

Р. С. Захарченко

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ: ДОКУМЕНТ ПРО ЙОГО ЗНИЩЕННЯ 1941 РОКУ ТА ОБСЯГ ВТРАТ

У публікації вперше привертається увага до маловідомої дотепер вітчизняної історико-документальної установи – Уманського державного історичного архіву та, зокрема, акцентується на недослідженому факті гуманітарної катастрофи регіонального

масштабу у роки Другої світової війни – знищення фондів архіву у липні 1941 року. Серед іншого здійснюється оцінка орієнтовних кількісних втрат документальних матеріалів, що перебували на зберіганні, зокрема, оприлюднюється унікальний документ, складений наприкінці 1944 року про цю трагічну подію – «Акт про розмір матеріальної шкоди та збитків», який усю провину за цей злочин покладає на бомбардування будівлі німецькими військами, а також аналізується вірогідність цього свідчення.

Ключові слова: *Уманський державний історичний архів, Умань, Західна Черкащина, Друга світова війна, історико-культурні втрати, джерелознавство, Уманщина.*

Всіляко вітаючи факт заснування нового історичного часопису «Уманська старовина», не можна обійти увагою украй дошкульної та болючої для історичних студій Західної Черкащини проблеми евристики першоджерел – в першу чергу документальних та архівних. Найбільшою – і часто непоборною, складністю для місцевого дослідника є те, що документи з історії цього регіону зберігаються практично виключно в архівах та рукописних зібраннях Києва, Черкас, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Варшави та Кракова. Окрім того, доволі багато навіть фундаментальних історичних сюжетів західночеркаського історичного наративу з часом виявилися спотвореними саме через неознайомленість дослідників із першоджерелами. Саме тому, на наше переконання, є конечна потреба надання місця в цьому науковому часописі для окремої едиційної рубрики, яка представляла б результати пошуку нових історичних джерел (передовсім унікальних) та, що найважливіше – їхні публікації задля більш якісного студіювання історії цього краю.

Однак описана ситуація із першоджерелами Уманського регіону була не завжди. Так, цього року минає 70 років з часу закінчення Другої світової війни; і поза Шталагом-349 «Уманська яма», масовими розстрілами мирних громадян, вивезенням гітлерівцями фондів Уманського краєзнавчого музею, місто Умань внаслідок неї зазнало пережило ще одну справжню гуманітарну катастрофу місцевого масштабу. Так, здається, місцевими дослідниками дуже рідко згадувалося про іншу непоправну втрату для історико-документальної спадщини в першу чергу для Уманщини – загибель фондів Уманського державного історичного архіву влітку 1941 року. Саме тому вельми символічно, що першим опублікованим в «Уманській старовині» документом, буде документ про трагедію УДІА.

Уманський державний історичний архів (1930-1941, також часом мав назву - Уманська філія Київського облархіву), його діяльність та доля, на жаль, дотепер практично не стали предметом зацікавлення дослідників. Ба більше: про нього, як доводиться говорити, якщо і йшлося взагалі, то переважно лише про знищення. Власне це й не повинно дивувати – 1941 року архів згорів, слід гадати, включно зі своєю внутрішньою документацією. Лише дослідниця архівної справи на Черкащині Тетяна Клименко у своїх кількох публікаціях торкалася історії УДІА (щоправда, на жаль, здебільшого з вказаних публікацій важко збагнути походження наведеної інформації про) [7, 10; 4, 9; 8, 45-47; 1, 12; 5, 123-124]. Тим більше нічого не було дотепер відомо ані про його місцезнаходження в Умані, ані про його очільників, ані про кількісні параметри архівних фондів та їхні назви. Слід водночас зазначити, що із фондами УДІА встигли попрацювати окремі дослідники та навіть, як сталінські історики Ісаак Мінц та Юхим Городецький, змогли навіть включити його документи до свого збірника джерел [3, с. 236, с.239].

На щастя, у фондах Державного архіву Київської області вдалося знайти документи, які висвітлюють діяльність УДІА і, зокрема, нижчеподаний документ – акт, котрий засвідчував факт знищення архіву 30-31 липня 1941 року. Вказаний документ є актом, укладеним 25 грудня 1944 року в Уманю комісією для оцінення розміру матеріальної шкоди у складі капітіна Чепи, завідуючого міськВНО Микити Десятника, викладача історії Уманського учительського інституту, представника т.зв. Комісії «сприяння» Надзвичайній Комісії Олександра Бурбураса та виконуючого обов'язки завідуючого Уманським міським державним архівом. За словами звіту, будівля архіву зайнялася начебто від влучення в неї запалювальної бомби у результаті повітряного бомбардування та артилерійського обстрілу міста гітлерівцями 30-31 липня 1941 року. Втім, якихось певних доказів останнього не

наводилося, що разом певними синхронними фактами наводить на певні сумніви стосовно правдивості його свідчень.

Сприйняти цей документ для історика розумом неймовірно важко (особливо, коли читаєш списки безпосередніх архівних фондів, якими свого часу диспонував архів). За сухими цифрами прихована втрата незмірно вища, аніж обсяг відповідної кубатури паперу та матеріальних втрат – втрачено цілий документально-наративний «шар» історичної пам`яті, який нині практично не відтворити й на 25-30 відсотків.

Згідно з даними публікованого звіту, хронологічно справи Уманського державного історичного архіву охоплювали період 1756-1923 рр. та налічували 2154 фондів. Аналогічну кількість фондів наведено у одному з довідкових видань [9]. Тетяна Клименко помилково визначає – безперечно через власну описку чи помилку в першоджерелі, кількість фондів у 1154 одиниць [6, с.138-139; 5, с.123]. Водночас, слід сказати, що наведені у акті збитків цифри є не цілком точні (вони віддзеркалюють положення лишень на 1 січня 1941 року). Так, згідно зі звітом за перший квартал 1941 року директора УДІА Йосипа Голобородька, станом на 1 квітня 1941 року в архіві налічувалося вже 2196 врахованих та заінвентаризованих фондів із загальною кількістю 310001 справа (з яких 264.439 заінвентаризованих) та 32.507 нерозібраних справ. З огляду на сталу динаміку попереднього часу з активного оформлення нових справ та формування нових фондів, станом на кінець червня кількість фондів у архіві цілком могла сягнути 2.220-2.240, а справ – 315 тисяч… Незрозумілим, щоправда, залишається походження вказаної цифри щодо тисячі кілограмів розсипу та інформації стосовно датування найраніших датованих з-посеред документів архіву 1756 роком.

У архіві мала зберігатися документація міських, повітових, волосних, районних та сільських установ Уманського повіту часів Імперії Романових та СССР, Уманської округи Київської області, а також місцевих духовних установ і Києво-Подільських військових поселень тощо (Водночас Тетяна Клименко спочатку стверджує, що хронологія документів, котрі потрапили до фондів УДІА, розпочиналася з початку XVIII століття [8, с.45], а потім – що вони охоплювали період 1753–1935 рр. [5, с.124]). Як наслідок, знищення УДІА спричинило знищення багатющого фактографічного «фундаменту» історії Умані та нинішньої Західної Черкащини. Саме факт відсутності документації багатьох колишніх установ регіону – а особливо періоду 1917-1941 років, має своїм наслідком проблемність студіювання для сучасних дослідників історії міст, містечок, сіл та установ цього терену зазначеного часу (зокрема, такої актуальної нині проблематики Голодомору 1932–1933 рр.). За нашими попередніми підрахунками нині можна сказати, що за допомогою опосередкованих даних збережених звітних матеріалів архіву цілком реальною є можливість здійснити описову реконструкцію щодо принаймні близько 500-600 фондів Уманського ДІА, що охоплювали період з-перед 1917 року за кількома параметрами – назва фонду, хронологічні межі, кількість справ та метраж архівних справ). Також можна попередньо сказати, що ті справи та фонди по Умані та Уманському повіту, які нині зберігаються у Державному архіві Черкаської області, є саме залишками колишніх фондів УДІА.

З директорів архіву у 1937-41 роках відомі, до прикладу, Гром, Йосип Голобородько та тимчасово виконуючий його обов`язки Затхєєв. Приміщення архіву знаходилося у будівлі колишнього уманського готелю «Бельвю», по вул. Радянській, 9, поруч з колишнім готелем «Франція». Нині цей будинок не існує (вочевидь, його було розібрано під час війні чи невдовзі по ній), і зараз на ньому місці існує свого роду «прохід» поміж сучасним готелем «Умань» та недобудованим житловим комплексом «Перлина Умані» по вул. Радянській, 11. Відомий знавець уманських будинків Владислав Давидюк про колишню будівлю УДІА нічого не говорить взагалі, вірогідно так само через брак інформації про неї [2, с.13].

З іншого боку, є підстави припускати, що до справи знищення УДІА німці не були причетні. Так, практично напередодні того, як згорів уманський архів і за дуже схожих обставин був знищений архів у Білій Церкві 1941 року, а також теж згоріло принаймні одне приміщення архівосховища Черкаської філії Київського обласного державного архіву [7, с.10]. Тож, з огляду на подібність «почерка», цілком можливо існувала особлива таємна інструкція обласного УНКВД, котра санкціонувала знищення таких архівних установ.

Опублікований документ кожного науковця, хто провів не один рік за архівними пошуками та відрядженнями, поза сумнівом навряд чи залишить байдужим, а то й справить болюче відчуття розпачу від усвідомлення обсягу втрати: усвідомлення того, скільки безцінних історичних джерел – понад триста тисяч самих лишень архівних справ та понад дві тисячі сформованих (!) архівних фондів пішло за вогнем у небуття і що тим більше це все знаходилося безпосередньо в Уманю! Для кожного вдумливого дослідника Уманщини на довгі роки безперечно залишиться мовчазне запитання – «А що там саме було з документів, за отими сухими цифрами?».

При публікації першоджерела стиль та орфографію оригінального документа збережено, скорочення – розкрито.

ДОКУМЕНТ

1944 р., грудня 25. – Акт про розмір матеріальної шкоди та збитків, заподіяних спаленням Уманського державного історичного архіву внаслідок, як йдеться, бомбардування та артилерійського обстрілу міста німецькими військами 30-31 липня 1941 року.

Державний архів Київської області. Ф. Р-907. – Оп. 6. – Спр. 11. – Арк. 36.

А К Т

1944 г. декабря 25 дня гор[од] Умань, Киевской области.

Мы ниже подписавшиеся Начальник Уманского ГО НКВД Капитан Госбезопасности ЧЕПА, заведующий Уманского ГО Народного образования *Десятник Никита Макс[]*, преподаватель Истории СССР Уманского учительского института (пропущено прізвища викладача Ляховського — прим. вид.), представитель комиссии содействия Чрезвычайной Комиссии *Бурбурас Александр Игнат[]*, и[сполняющий] о[бязанности] заведующего Уманского городского Государственного Архива *Матченко З. А.*, составили настоящий акт в нижеследующем:

В Уманском Государственном Историческом Архиве в гор[оде] Умань ул. Советская дом №-9, к началу войны на хранении находились документальные материалы с 1756 г. по 1935 г. с общим количеством фондов – 2154, единиц хранения 305227 и 1000 кгр. документальных материалов в россыпи. Фонды до революционных (!) учреждений уездных, волостных и сельских административных, культурных и хозяйственных учреждений и организаций, фонды частных имений, фирм, заводов и пр. фонды дореволюционных учреждений периода гражданской войны, фонды Уманских окружных и уездных учреждений и организаций, фонды районных и сельских учреждений и организаций, бывш.Уманского округа,фонды колхозов, совхозов, предприятий и прочих организаций.

В результате воздушной бомбардировки и артеллирийского (!) обстрела немецко-фашисткими (!) (войсками) гор[ода] Умань 30-31 июля 1941 г. здание Уманского Государственного Исторического Архива было подожжено зажигательной бомбой и пожаром были уничтожено (!) все документальные материалы Уманского Государственного Исторического Архива с 1756 г по 1935 г. в количестве 2154 фонда (!), 305227 единиц хранения и 1000 кгр. документальных материалов (!) находившихся в россыпи.

Погибшие документальные материалы Уманского Государственного Исторического Архива представляли большую ценность для исторической науки, для изучения истории борьбы Украинского народа против польских колонизаторов, против помещичье-крепостного и капиталистического гнета, за победу Великой Октябрьской Социалистической революции, за построение безклассового социалис(т)ического общества, они также отображали Экономическое (!) и культурное развитие Уманского округа.

Учетно-справочный аппарат Уманского Государственного Исторического Архива также погиб.

Все имущество Уманского Государственного Исторического Архива, балансовая стоимость которого выражается в сумме 43.979 рубл[ей] полностью погибло. Балансовая стоимость сгоревшего здания Уманского Государственного Исторического Архива выражается в сумме 294.876 руб.

Общая сумма материального ущерба составляет триста тридцать восемь тысяч восемьсот пятьдесят пять руб: 338.855 руб.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИССИИ

НАЧАЛЬНИК УМАНСКОГО ГО НКВД

Капитан Госбезопасности (підпис) /ЧЕПА/

Зав.Уманского Горотдела Наробраза (підпис М. Десятника)

Преподаватель Уманского Учительского Института Доцент (підпис) *(Ляховский)*

представитель комиссии содействия

Чрезвычайной Государств.комисии (підпис) *(Бурбурас)*

И[сполняющий] О[бязанности] Зав.Уманского Городского Госархива (підпис) /МАТЧЕНКО/

Печать исполкома

(печатка виконкому Уманської Міської Ради Депутатів трудящих)

Подписи:

Председатель Исполкома (підпис) (Давыденко)

Секретарь исполкома (!) (підпис) (Россоха)

Акт зарегистрирован в книге актов по учету ущерба за №135 от 27 декабря 1944 года
Секретарь Исполкома

Настоящий акт зарегистрирован в Отделе Госархивов УНКВД по Киевской области 9го января 1945 г. за № 32.

НАЧ[АЛЬНИК] ОТДЕЛА ГОСАРХИВОВ УНКВД ПО КИЕВСК[ОЙ] ОБЛ[АСТИ] (підпис)

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /ОЛЕЙНИК/

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів – збережена пам'ять народу / Укладач Т.А. Клименко. – Черкаси: "Вертикаль", видавець Кандич С.Г., 2009. – 80 с.

2. Давидюк В. Історія уманських вулиць: вулиця Радяська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Випуск 3 / В. М. Давидюк. – Умань: ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. – 428 с.

3. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / под редакцией И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. – Москва: ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы, 1942. – 240 с. – (Серия «История гражданской войны в документах»: материалы и документы по изучению истории Великой пролетарской революции и гражданской войны в СССР).

4. Клименко Т. Архівна справа на Черкащині: історія та сучасність: Довідник / Держкомархів України. УДНДІАСД; Держархів Черкаської обл. – Черкаси, 2003. – 132 с. – (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 6).

5. Клименко Т. Велика Вітчизняна війна за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2011. – № 2–3 (273). – С. 123-131.

6. Клименко Т. Друга світова війна за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області / Т. А. Клименко // Вісник Черкаського університету: [зб. наук. ст.]. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 1. – С. 138–144.

7. Клименко Т. З історії розвитку архівної справи на Черкащині / Т. А. Клименко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 8–12.

8. Клименко Т. Створення мережі архівних установ на Черкащині у 1919–1937 рр. / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2008. – № 1–2 (260). – С. 39–49.

9. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Книга 1 / Упор.: К. І. Климова,

Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. – 1032 с. (режим доступу – http://www.archives.gov.ua/Publicat/reestr/Files/033.pdf)

Захарченко Р.С. Уманский государственный исторический архив: документ о его уничтожении в 1941 году и объеме потерь.

В публикации впервые привлекается внимание к доселе малоизвестному отечественному историко-документальном учреждению – Уманскому государственному историческому архиву и, в частности, акцентируется на неисследованном факте гуманитарной катастрофы регионального масштаба в годы Второй мировой войны – уничтожении фондов архива в июле 1941 года. Среди прочего производится оценка ориентировочных количественных потерь документальных материалов, находившихся на хранении, в частности, приводится уникальный документ, составленый в конце 1944 года об этом трагическом событии – «Акт о размере материального ущерба и убытков», который всю вину за данное преступление возлагает на бомбардировку здания немецкими войками, а также анализируется достоверность этого свидетельства.

Ключевые слова: *Уманский государственный исторический архив, Умань, Западная Черкасчина, Вторая мировая война, историко-культурные потери, источниковедение, Уманщина.*

Zakharchenko R.S. Uman State Historical Archive: documents about its destruction in 1941 and the volumes of losses.

The article focuses on still little known national historical and documentary institution called Uman State Historical Archive and in particular on the unexplored fact of humanitarian catastrophe of regional scale during the Second World War – destruction of the funds of the archive in July 1941. Among other things, the article shows the number of lost documents which were kept there, and in particular it presents one unique document which was written at the end of 1944 about this tragic event: "Act on the amount of material damages and losses", which shifts all the blame on to the bombardment of the institution by the German forces. Also, it analyzes whether these evidences are true.

Key words: *Uman State Historical Archive, Uman, Western Cherkashchyna, Second World War, historical and cultural losses, sourceknowledge, Uman Region.*

УДК 37(09)(477.46)

І. І. Кривошея, Л. М. Якименко

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УМАНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ СПОГАДІВ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ)

У статті розглянуто історію навчальних закладів Умані початку ХХ століття на матеріалі спогадової літератури Надії Суровцової та її епістолярію. Особливу увагу приділено уманській жіночій гімназії, де навчалася сама Н. Суровцова й де викладала її мати Ганна Суровцова. Крім того, у мемуарах міститься інформація стосовно етнічного складу учениць навчального закладу, їх соціального й матеріального статусу, особливостей викладання цілої низки дисциплін. Аналіз спогадів і біографії авторки дозволяє зробити висновок про рівень підготовки випускниць гімназії й про їхнє подальше здобуття вищої освіти в кращих навчальних закладах Російської імперії.

Ключові слова: *Надія Суровцова, Ганна Суровцова, Петро Курінний, Григорій Куриндін, Данило Щербаківський, освіта, уманська гімназія.*

У XIX – на початку XX століття українська система освіти була складовою російської й мала багатоукладний характер. У ній нараховувалося понад 20 типів різних шкіл: державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі, однокласні, двокласні, міністерські, земські, церковнопарафіяльні, міські, місіонерські, початкові, вищі початкові училища, прогімназії, духовні училища, торгові школи – підвищені типи шкіл; гімназії, реальні й комерційні училища, кадетські корпуси, духовні семінарії – середні школи тощо [5, с. 176].

Однак не зважаючи на це, освіту могли здобути далеко не всі, наприклад, в Уманському повіті навчанням було охоплено близько 30% дітей віком 8 – 11 років. Загальна кількість учнів, які відвідували церковнопарафіяльні школи у 1887 – 1888 навчальному році, була такою: у Звенигородському повіті – 3107, у Канівському – 3201, в Уманському – 2463, у Черкаському – 4328, у Чигиринському – 2688 школярів. У результаті, на одну церковнопарафіяльну школу в середньому припадало 45 учнів. Найчисельнішими були школи Черкаського повіту, у яких навчалося по 60 учнів. [8, с. 36].

Із кінця XIX ст. кількість цих навчальних закладів почала зменшуватися. Відчувалося критичне ставлення населення до церковної школи, тому влада намагалася підтримати її адміністративними заходами. Волосні писарі та інші представники сільської адміністрації заохочували сільські громади до відкриття церковнопарафіяльних шкіл. У 1897 р. генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губерній зобов'язав місцеву владу домагатися від сільських громад виділення землі з громадських фондів для будівництва церковних шкіл. Із запровадженням на початку XX ст. земських установ на Правобережній Україні церковнопарафіяльні школи поступово витісняються земськими. Церковнопарафіяльні школи працювали на засадах православ'я, тому діти, які належали до інших віросповідань, були позбавлені можливості отримати освіту [2]. Щодо цього попечитель Київського навчального округу у звіті про роботу навчальних закладів писав: «Для освіти непридатна церковнопарафіяльна школа, яка не може зацікавити населення іншої віри, що становить більше 18%» [4, с. 64].

Що стосується дослідження розвитку освіти саме в Уманському повіті й місті Умань, то в праці С.О. Гущиної [3] авторка веде мову про заснування та розвиток різноманітних навчальних установ міста кінця XVIII – початку XX ст.: василіанського монастиря, духовного училища, училища садівництва, переміщеного в Умань з Одеси, державних чоловічої та жіночої гімназій, а також приватних навчальних закладів, які в різні часи діяли в Умані. Дослідниця робить спробу виокремити етапи функціонування освітньої сфери міста, розрізняючи період перебування Умані у власності родини Потоцьких (до початку 30–х років XIX ст.), особливості роботи навчальних закладів до початку реформ Олександра II, а також діяльність освітніх установ від 1861 року до 1914 року. Щоправда, автор статті не розглядає проблему функціонування в Умані єврейських шкіл-хедерів. Натомість Н. Побірченко в статті «Школа базиліанського кляштора в Умані...» [7] якраз аналізує особливості системи освіти, яка діяла в цьому навчальному закладі, і вказує на перспективи, що відкривались перед учнями школи після закінчення навчання [1].

При цьому одним із найцінніших, найцікавіших і найбільш достовірних джерел з історії виникнення, діяльності й причин закриття навчальних закладів залишається спогадова література та епістолярій учнів, що навчалися, та вчителів, котрі викладали в цих закладах. Так, «Спогади» Надії Суровцової, що охоплюють 1896 – 1956 рр., містять також відомості про її навчання в Уманській жіночій гімназії, у котрій, крім того, викладала її мати й подруги самої Надії Віталіївни. У зв'язку з цим, залучення інформації з мемуарів Н. Суровцової дозволить заповнити невідомі сторінки з історії гімназії, краще зрозуміти систему міжособистісних взаємин між її учнями на початку XX століття, оцінити рівень знань випускниць, простежити наявність або відсутність міжконфесійних чи національних конфліктів у навчальному закладі, враховуючи поліетнічність самої Умані, дізнатися про особливості естетичного, літературного, культурного, історичного виховання в гімназії.

Коротко історія навчального закладу: 1900–1920 рр. – жіноча гімназія; 1920–1926 рр. – єдина трудова школа; 1926–1932 рр. – друга міська трудова школа ім. І.Я. Франка; 1932–

1992 рр. – Уманська середня школа № 2 ім. І.Я. Франка; 1992–1999 рр. – Уманська загальноосвітня школа-гімназія № 2 ім. І.Я. Франка; 1999–2004 рр. – Уманська міська гімназія ім. І.Я. Франка; із 2004 року – Уманська міська гімназія Уманської міської ради Черкаської області; із вересня 2016 року – Навчально-виховний комплекс «Уманська міська гімназія-школа естетичного виховання» Уманської міської ради Черкаської області. Протягом 1906 – 1912 рр. тут навчалася Надія Суровцова.

Умань початку ХХ ст., коли сюди перебралася родина Суровцових, не справила на малу Надійку ніякого враження: залізнична станція міста була кінцевим пунктом прибуття потяга, тому здавалося, що й сам населений пункт десь на краю світа, особливо в порівнянні з Києвом. Послуги візників від станції до міста обходилися в 20–40 копійок. Парокінні візки котилися вулицями міста, які, за винятком центральної частини, не мали бруківки, а тому під час руху піднімалися клуби пилюки. Центральні вулиці міста були забудовані в основному помешканнями заможних жителів: дворян, чиновників та офіцерів. У центральній частині розташовувалися готелі: «Гранд-Отель», «Франція», «Брістоль», «Англія» та інші. Поруч із «Францією» знаходилася кав'ярня-кондитерська Сковронського в закопанському стилі. Печиво й морозиво, що продавалися тут, конкурували з тими, що продавалися в кав'ярнях Києва та Петербурга. Вулиці, заселені переважно єврейськими міщанами, так і називалися – Нижньоєврейська, Верхньоєврейська, Кагальна [6, с. 5 – 12].

Родина Суровцових поселилася спочатку в триповерховому будинку Дітловича на центральній Миколаївській вулиці, де до приїзду доньки й дружини протягом року жив батько, а згодом перебралася до нового помешкання на Поліцейській вулиці, власником котрого був єврей Конофайський.

Ганна Іванівна Суровцова, як і в Києві (Маріїнська гімназія), влаштувалася вчителювати в молодші класи місцевої жіночої гімназії, адже не мала вищої освіти, щоб викладати в старших, а батько працював адвокатом-початківцем, клієнтську базу котрого складало в основному селянство.

В Умані в той час у приміщенні двокласного чоловічого училища розміщувалася недільна школа для робітників. У ній також викладала Ганна Іванівна Суровцова (росіянка), а крім того, Віра Христофорівна Доненберг (німкеня), Зінаїда Миколаївна Захар'єва (росіянка), Євгенія Людвиківна (полька) та інші молоді викладачки, серед котрих українок, за походженням, і не було. Тому, може, і не дивно, що навчання велося російською (хоча треба бути справедливим: це продукувалося й на державному рівні), у побуті також більшість населення спілкувалася або російською, або польською. Однак учні школи спільно з педагогами влаштовували художні вечори та ранки, де якраз і звучало українське слово: наприклад, швець Іван Долгов декламував україномовні поезії. Концерти відбувалися у великому шкільному залі, частина котрого служила за сцену, а частина – для глядацької аудиторії. Школа проіснувала до 1905 року.

Про учнів народних училищ згадує в мемуарах і П. Курінний у зв'язку зі святкуванням дня народження імператриці Марії Федорівни (14 листопада): «<...> Около народного училища флаги, <…> и ученики выстроены в шеренгу на улице, маленькие и почти все в черненьких свитках» [12, с. 47]. Крім того, автор щоденників переймається тим, що навіть талановиті учні з бідних родин не мають змоги здобувати належну освіту через відсутність грошей: «<…> Достижение света науки для бедняка невозможно. В нашей гимназии исключено за невзнос платы 20 учеников. Горе это близко нашему простолюдину, лишенному по бедности возможности получить образование» [12, с. 54].

Також в Умані діяли напівлегальні культурно-освітні школи національних меншин, насамперед – поляків і євреїв (правда, якщо вірити свідченням Н. Суровцової, Умань на початку ХХ століття – справжнє польсько-єврейське місто й щодо національного складу, і щодо високого соціального й майнового статусу представників цих етносів). В Умані діяв клуб «Огніско», при якому й було засновано школу, однак там навчалися лише поляки, котрі «трималися окремо», гордовиті й незалежні, особливо щодо мешканців приміської периферії. Вони проводили освітню роботу серед жіноцтва – «було жіноче коло, організація гарцерів, скаутів, підпільні політичні організації», котрі «мали зв'язки з австрійськими

поляками,їздили на курорти в Закопане, до Варшави, до Кракова» [11, с. 28]. Уманська колонія заможних поляків, «справжніх панів», дбала про свій культурний рівень, про естетичний розвиток дітей, тому на запрошення панства приїздили з гастролями театральні австрійські трупи, де грала відома актриса Пшибилко-Потоцька, ставили п'єсу Габріели Запольської «Сезонова мілосць». Однак відвідувати ці заходи могли винятково самі поляки, що свідчить про «їх нехіть до неполяків і про замкненість польського уманського кола» [11, с. 28]. До речі, заможні євреї, як і пани, своє «культурне» життя також не виставляли напоказ: у синагогах співали відомі й знані артисти, навіть давав концерт скрипаль Ерденко, однак чути їх могли лише ті, хто був іудейського віросповідання.

Також уманська інтелігенція практикувала навчання дітей удома: запрошували учителів-репетиторів, особливо для вивчення іноземних мов. Крім того, юні гімназистки, котрі планували продовжити навчання у вищих навчальних закладах, самотужки готували математику, латинську мову, хоча часто їм у цьому допомагали якраз учителі з чоловічої гімназії, що викладали ці дисципліни в хлопчиків.

Так, мала Надія вивчала німецьку й французьку мови з репетиторами, українську практикувала влітку, гостюючи на Полтавщині на батьківщині батька у бабусь, багато читала вголос для Віталія Петровича, декламувала вірші. Так як місто було багатонаціональним (до чого воно повертається й зараз), то серед друзів Надії були дівчатка-польки, від яких вона засвоювала польську мову, трішки знала єврейську, почуту, зокрема, від Ізраїля Кулика (Івана Кулика), із котрим була знайома з раннього дитинства. У біографічних нарисах про нього («Кулик», «На провесні», «Дещо про Кулика як художника-етнографа») Н. Суровцова згадувала, що батько Івана-Ізраїля учитель-меламед талмуд-тори уманської єврейської школи на вулиці ім. Пушкіна. Сам юнак теж там навчався, а згодом квартирував неподалік у вдови Крохмалючки в будиночку на Крутому провулку, який у 1959 р. навіть було названого його іменем.

В Уманській гімназії, куди вступила Надія Суровцова в 1906 році, навчалися представники різних національностей, що давало змогу дітям краще пізнати культуру, літературу, мову іншого народу. Щодо соціальних станів, то тут здобували освіту сини й доньки міщан, чиновників, купців, учителів, юристів, священників. У нове семикімнатне помешкання на Садовій вулиці, куди родина Суровцових переїхала після уманських погромів 1905 року, Ганна Іванівна якраз і взяла квартиранток, дочок священика – Ніну та Наталку, із котрими Надійка навчалася в одному (другому) класі (сьогодні в одному з приміщень у гімназії учні та викладачі підготували чудовий стенд, присвячений славетній землячці-вихованці цього навчального закладу Н. Суровцовій).

У гімназії навчалися й дівчатка з бідних родин. Кошти їм надходили від благодійних заходів: проведення лотерей, продаж квітів, шампанського в буфеті, організовувалися аматорські вистави, де головні ролі виконували «пані» та «панянки». Н. Суровцова називає це «пожертвами з уманського вищого світу» й згадує випадок, коли полковниця Завілейська, що грала в «благодійній» п'єсі, замовила собі сукню, яка коштувала дорожче, аніж вдалося зібрати за спектакль [11, с. 30]. Разом із тим потрібно згадати, що всі учениці вдягалися досить скромно: коричнева форма з високим комірцем та чорним фартушком. Навіть на вечірки гімназистки приходили у формі, а тому матеріальний статус батьків можна було пізнати по наручних годинниках, які носили заможні дівчатка – «це була розкіш» [11, с. 30].

День у юних гімназисток був дуже напруженим: прокидалися о пів на восьму, за п'ятнадцять хвилин до дев'ятої години – уже в гімназії, заняття розпочиналися о дев'ятій, потім дівчата ходили до музичної школи, а вже вдома по дві години вправлялися грі на піаніно (Ганна Іванівна придбала музичний інструмент у Києві на виплату). Спочатку грати їх вчив чех Владислав Гнатович Швіглік, у майбутньому – директор уманської музичної школи. Надія під час «домашніх» концертів і театралізованих дійств (інсценували байки Глібова та Крилова) грала класичні твори – для матері та українські пісні – для батька. Співали їх дуетом або соло Ніна та Наталка, бо в Надії, як вона зізнається, голосу не було. Н. Суровцовій ще з дитинства були знайомі партитури з операми українських композиторів Лисенка, Стиценка, Демуцького та інших.

У гімназії також був хор, однак Надію туди не взяли знову ж таки через відсутність вокальних даних, проте концерти, вечірки, бали, влаштовані там, дівчина, як і її однолітки, відвідувала з задоволенням. Проте обов'язково в супроводі батька або матері.

Натомість доступними для всіх були циркові вистави, постановки акторів-гастролерів. Навіть одного разу в Літературно-художньому гуртку виступав бандурист Гнат Хоткевич. І хоча гімназисткам туди вхід був заборонений, та Надія умовила батька й отримала змогу почути українські думи й історичні пісні під акомпанемент народного інструменту у виконанні одного з найталановитіших бандуристів сучасності, що вітав публіку в українській вишитій сорочці зі стрічко-краваткою на грудях.

Вечорами дівчата дуже багато читали, і не тільки те, що потрібно було за шкільною програмою, але й Писарєва, Чернишевського, Добролюбова, Бєлінського, Урусову, «усе, що годилося дитині у прогресивній родині» [11, с. 35] – модних тоді «Русское багатство», «Вестник иностранной литературы». Часто Надії доводилося читати вголос для Віталія Петровича, адже зір у нього значно погіршився після хвороби й операції, а Ганна Іванівна була зайнята перевіркою зошитів. Так, дівчина ще з дитинства незлюбила М. Грушевського – батько просив по декілька разів перечитувати тоді ще нецікавий та незрозумілий для дитини науковий текст «Ілюстрованої історії України». «Чудесне літо, ґанок невеличкого поміщицького будиночка, виноград, море квітів <…>, хмари метеликів у гарячому повітрі. Тільки б гасати, радіти з того усього, а тут товстелезна книга і нудний нецікавий текст», – та ще й мало чи не кожний розділ закінчується гнітючо-песимістичними словами: «Український нарід не зміг з того скористуватися…» [11, с. 33]. Однак згодом знання історії дуже знадобилися Н. Суровцовій: спочатку вона вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських жіночих курсів (Петербург), згодом у Відні (Австрія) захистила докторську дисертацію по історії України «Богдан Хмельницький та ідея української державності», а після повернення в Харків із європейських мандрів (1925 рік) навчалася в аспірантурі й під керівництвом провідного українського вченого-історика Дмитра Багалія працювала над дослідження декабристського руху.

Гарячу любов до читання гімназисткам зумів прищепити ще змалку викладач літератури Григорій Миколайович Куриндін – учитель-поступовець, що скеровував читацькі інтереси своїх учнів і великою мірою сприяв формуванню їхніх суспільних ідеалів. Педагог закликав молодь не тільки знайомитися з рідною та зарубіжною літературою, але й пробувати власні творчі сили: свої поезії, оповідання, нариси, есе учні зачитували на уроках.

Саме його, улюбленця активного гімназійного гурту молоді, було заарештовано й засуджено на рік ув'язнення за революційну пропаганду та розповсюдження між школярами нелегальної літератури. Ця подія справила гнітюче враження на всіх, а особливо на Надійку, котра глибоко співчувала викладачеві-наставнику й вважала його мучеником-революціонером, щось на зразок декабристів [11, с. 35]. Покарання Г. Куриндін відбував в уманській в'язниці, і шістнадцятилітня дівчина разом із його колегою учителькою Кірою Іванівною Даниловою носили йому передачі, оточували увагою. Надія Віталіївна «робила свої перші кроки у в'язниці» і «не знала, що така значна частина її життя мине за ґратами» [11, с. 35].

В одному з листів до Надії Віталіївни, що датується 16 грудня 1961 р., К. Данилова, яка була не тільки її учителькою, але й вірною багаторічною подругою її матері, пригадувала події півстолітньої давності й розкрила цікаві подробиці з цієї, як вона називала, епопеї. Окрім неї самої, Григорія Миколайовича з колег відвідували лише Марія Яківна Левитська та Ганна Іванівна Суровцова [9, с. 285]. У цій же епістолі є також цінна інформація щодо вбивства «софіївськими студентами» провокатора, агента київської охранки Радолицького. І це не випадково.

Як з'ясувалося, одночасно з арештом Г. Куриндіна відбулася ще одна трагічна подія. Революційно налаштований гурток уманської молоді, так звані «софіянти»», серед яких були й знайомі Надії, розправилися з підісланим провокатором. К. Данилова згадує, як, проводжаючи гостей у другій годині ночі, вона почула в «Софіївці» постріли, а на ранок

дізналася про вбивство Радолицького й арешти серед учнів Софіївської школи. Багатьох хлопців засудили й відправили до Сибіру.

Про все це Надійка нічого не знала. Лише в 1960-х рр., працюючи в київських архівах, їй пощастило дещо довідатися про долю товаришів: «Читати справи в оригіналі надзвичайно цікаво. Зустріла і Сашу, й Борю Якутських, Васю Шилова – «зв'язок» Куриндіна. І Данила Михайловича Щербаківського. І про таємну друкарню в «Софіївці», про вбивство провокатора охранки. <…> Просто жах, як все зберігається, а люди відходять…» [9, с. 233].

Прізвище Д. Щербаківського, учителя історії, у цьому листі також з'явилося не випадково. «Місцева гімназія не була аж такою провінційною, адже тут викладав історію Д. Щербаківський – відомий етнограф, археолог, музеєзнавець» [13, с. 137], – саме так оцінює рівень освіти в навчальному закладі Умані та постать Д. Щербаківського Юрій Хорунжий. Данило Михайлович, а також й інші вчителі та учні, незважаючи на російськомовне середовище гімназії, були небайдужі до долі рідного народу, культури, мови. Вони активно займалися етнографічною роботою, захоплювалися народною творчістю, вивчали історію рідного краю, українську літературу, намагалися ввести українську мову в щоденний побут інтелігенції. Ентузіасти їздили на батьківщину Тараса Шевченка, не раз відвідували Чернечу гору.

Надійка радо брала участь у цих заходах, адже в родині Суровцових взагалі панував культ Кобзаря. Для неї найкращі спогади дитинства і юності були пов'язані з іменем Тараса Григоровича, із шевченковим краєм: аби добратися до Глемязова на Полтавщині, де жили її бабусі, дівча разом із батьком пропливало Дніпром повз Чернечу гору, бачило високий хрест на ній. Згодом Віталій Петрович возив доньку вклонитися славетній могилі. Спів студентів понад дніпровими кручами, тиха розмова батька з дідусем, що доглядав поховання, запах сіна, вранішнє золоте сонце над крейдяними горами – «і це лишилося на все життя» [14, арк. 2].

Уже підлітком Надійка разом зі шкільною товаришкою Діною Шостацькою, гостюючи на Звенигородщині, відвідали Моринці, Кирилівку, сфотографували місце, де стояла хатинка Т. Шевченка, той кущ калини, під яким ховався малий Тарасик від злої мачухи. Фото вицвіли, поруділи, але залишився яскравий публіцистичний нарис.

Навколо Д. Щербаківського юрмився гурт юнаків та дівчат, пройнятих ідеєю «науки для науки», «українізації навчання та дозвілля». Музика, читання вголос, літературні вечори, запальні суперечки – фрагмент розвитку думки, що був присутній у повсякденні Н. Суровцової (до речі, у цей час до кола друзів й однодумців Надії належав і син Петра Курінного також Петро – Петрусь). Молодь жила інтенсивним духовним життям. Через багато років у листі до К. Данилової Надія Віталіївна дивуватиметься тому, що сучасна їй молодь якось розучилась сперечатись: але ж так жити нецікаво!

Активним виразником та втілювачем прогресивних поглядів був ровесник Надійки Святослав Романовський, «математик з покликання» [11, с. 37]. Юнак припав до вподоби дівчині, але невдовзі їм довелося розлучитися: мало чи не всі хлопці з гуртка, і Святослав у тому числі, поїхали навчатися до Петербурга. Н. Суровцова також планувала здобувати освіту в російській столиці, де, мовляв, «були кращі наукові сили», а насправді вона душею линула до того, «що був для неї найближчим» [11, с. 38], тобто до С. Романовського. Проте батько наполягав на Київському університеті, який він сам закінчив. Про інтимні переживання доньки Віталій Петрович навіть не підозрював, тому й стояв на своєму. Мати краще розуміла Надійчині пориви, але певний час зберігала «нейтралітет».

Жіноча гімназія, яку закінчила дівчина в 1912 р. із золотою медаллю, була семирічною, і щоб вступити до вищого навчального закладу потрібно було скласти іспит на атестат зрілості (матуру) в чоловічій гімназії. Віталій Петрович допоміг доньці підготувати латинську мову, а вчитель комерційної школи Фелікс Країнський – математику. Надія опановувала важкі предмети завзято й уперто, за що й була винагороджена: усі екзамени вона склала на «відмінно». Але й це не допомогло дівчині в її бажанні здобути вищу освіту: шлях жінкам до університетів був за тогочасними законами закритий.

Натомість у Петербурзі існували Бестужевські вищі жіночі курси, що прирівнювалися до вишу. Надія загорілася бажанням стати курсисткою. Батько поставив перед донькою ультиматум: або Київський університет і його фінансова допомога, або Петербург, але без підтримки зі сторони родини. У суперечку втрутилася мати. Вона допомогла доньці отримати в київського генерал-губернатора свідоцтво про політичну благонадійність, сама відвезла Надійку до Петербурга, знайшла їй помешкання й пообіцяла надсилати по п'ятдесят карбованців щомісяця на утримання. У результаті, випускниця провінційної жіночої гімназії самотужки вступила в один із найбільш престижних навчальних закладів Росії для жінок і паралельно навчалася на двох факультетах – історико-філологічному і юридичному, що свідчить як про наукові здібності самої Надії Суровцової, так і про високий рівень підготовки в уманських навчальних закладах.

Отже, «Спогади» Надії Суровцової та щоденники Петра Курінного, як й інша мемуарна література уманчан, є невичерпним джерелом з історії освітніх закладів міста, що дозволяє краще зрозуміти специфіку тогочасного шкільного життя з уст очевидців. Однак фахових досліджень щодо висвітлення в егодокументах саме цього аспекту суспільного життя Умані початку XX століття практично немає, що обумовлює потребу в продовженні роботи в цьому напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васільєв С.А. Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок XX ст.) / С.А. Васільєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/I15.pdf

2. Вишня Марина. Трансформація освіти Черкащини в умовах суспільно-громадського піднесення кінця XIX - початку XX століття / Марина Вишня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oldconf.neasmo.org.ua/node/155

3. Гущина С.О. Освітні заклади Умані: історичний аспект / С.О. Гущина // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С. 62–73.

4. Драч О.О. З історії організації шкільної справи на Черкащині в контексті загальноукраїнських традицій (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.О. Драч // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004. – С. 15 – 21.

5. Кравець В.П. Історія школи і педагогіки. Курс лекцій: навчальний посібник закладів та університетів / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 358 с.

6. Кривошея І. Історія та геральдика Умані / Ігор Кривошея. – 2-ге вид., випр., доп. – Умань: РВЦ «Софія», 2012. – 26 с. [Серія «Уманські старожитності»].

7. Побірченко Н.С. Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст / Н.С. Побірченко // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К.: Наук. світ, 2004. – С.7–14.

8. Присяжнюк Ю.П. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2005.

9. Суровцова Надія. Листи / Надія Суровцова. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2001. Кн. 1. – 704 с.

10. Суровцова Надія. Михайло Сергійович // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої.

11. Суровцова Надія. Спогади / Надія Суровцова. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1996. – 432 с.

12. Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного / За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344 с.

13. Хорунжий Ю. Зв'язкова поколінь / Юрій Хорунжий // Київ. – 2003. – № 6. – С. 137–147. 265.

14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ Ф. 302. Опис 1. Спр. 37. Суровцова Н.В. «Мій Шевченко», «Перемога», «Страдиваріус Уманський». Оповідання, 3 д., 9 арк.

Кривошея И.И., Якименко Л.Н. Учебные заведения Умани начала XX века (на материале воспоминаний Надежды Суровцовой).

В статье рассмотрена история учебных заведений Умани начала XX века на материале мемуарной литературы Надежды Суровцовой и ее эпистолярия. Особое внимание уделено уманской женской гимназии, где училась сама Н. Суровцова и где преподавала его мать Анна Суровцова. Кроме того, в воспоминаниях содержится информация об этническом составе учащихся учебного заведения, их материальном благосостоянии, особенностях преподавания целого ряда дисциплин. Анализ воспоминаний и биографии автора позволяет сделать вывод об уровне подготовки выпускниц гимназии, который давал им возможность получить высшее образование в лучших вузах Российской империи.

Ключевые слова: *Надежда Суровцова, Анна Суровцева, Петр Куренной, Григорий Курындин, Даниил Щербакивский, образование, уманская гимназия.*

Kryvosheja I.I., Yakymenko L.M. Educational establishments of Uman at the beginning of XX century (on the basis of memory materials of Nadija Surovtcova).

Paper presents the history of educational establishments of Uman at the beginning of XX century on the basis of memory literature materials of Nadija Surovtsova and her epistolary. Special attention is paid to Uman women gymnasium, where N.Surovtsova studied herself, and where her mother Hanna Surovtsova was a teacher. Besides, memoirs contain the information regarding the ethnic structure of pupils of the educational establishment, their social and material status, and the peculiarities of teaching of some disciplines.

Analysis of memoirs and biography of the author allows making a conclusion about the level of preparation of gymnasium graduates and about their further obtaining of higher education in the best educational establishments of the Russian Empire.

Key words: *Nadija Surovtsova, Hanna Surovtsova, Petro Kurinny, Grygoriy Kuryndin, Danilo Shcherbakivsky, education, Uman gymnasium.*

УДК 257(477.4)«18»

Т.В. Кузнець М.М. Янчук

ПОЧАТКОВА ОСВІТА В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ XIX СТОЛІТТЯ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ

На основі публікацій церковної преси про освіту народу, у статті з'ясовується питання про доцільність керівництва освітнім процесом православного духовенства. Наголошується на тому, що саме духовенство було зацікавлене у керівництві освітою широких народних мас, як дієвому засобі посилення свого впливу, особливо у плані боротьби з поширенням сектанства. Діти вірян для парафіяльного священика були самим «податливым материалом», через який він міг впливати на духовно-релігійний стан своєї пастви. Тому парафіяльне духовенство виконувало учительські обов'язки і церковна та державна влада покладала на нього великі надії в плані формування ідеалів християнського смиріння і вірнопідданської ідеології. Та попри виконання цього обов'язку, зазначається у статті, православне духовенство виконувало важливі освітні завдання, що у кінцевому рахунку сприяло розвитку суспільства.

Ключові слова*: Київська єпархія, православне духовенство, парафіяльне духовенство, початкові школи, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти.*

Відновлення української державності, соціальні, економічні та культурні реформи зумовлюють пошук нової стратегії розвитку системи освіти, що неможливо без вивчення історичного досвіду функціонування різних типів шкіл. У XIX ст. початкові школи для простого люду перебували у віданні Православної церкви, відтак і дістали назву церковні або церковнопарафіяльні. Щодо величини впливу церкви на поширення початкових шкіл та

освітній процес у них, то в суспільстві точилися дискусії, а суспільна думка з цього приводу у першій половині століття і у другій суттєво відрізнялася, але пріоритетні завдання освіти народу залишалися не змінними.

У новітніх наукових дослідженнях культурно-освітньої діяльності Православної церкви неодноразово наголошувалось на давності традицій виконання духовенством учительських функцій. Дослідники історії Православної церкви одностайні у тому, що її основними завданнями було церковнослужіння, задоволення духовних потреб населення та освіта народу. У наукових працях О.П. Крижанівського [1], Г. Степаненко [2], В.С. Перерви [3] та інших на основі історичних джерел висвітлюється освітянська діяльність Православної церкви на українських землях, аналізується державно-правове регулювання культурно-просвітницькою роботою православного духовенства, показуються система освіти в цілому та особливості функціонування різних типів шкіл тощо. Але, з нашої точки зору, акцентування уваги на завданнях початкової освіти можна посилити.

Тому метою даної наукової розвідки є виокремлення з публікацій церковної преси про початкову освіту народу загальної інформації про школи, аргументації про необхідність освіти для простого люду, з'ясування мети та завдань освітньої діяльності сільських пастирів, обґрунтування провідної ролі православного духовенства в освітній сфері. Так як церковна періодика в Київській єпархії мала значне поширення і широку читацьку аудиторію, то висвітлення зазначених питань формувало суспільну думку стосовно церковного шкільництва.

Перш за все варто зазначити, що освіта досліджуваного періоду залишалася не відділеною від церкви сферою духовної культури і майже повністю була в межах релігійно-церковних впливів. Це проявлялося в тому, що державні заходи адміністративно і духовно підпорядковували освіту всіх рівнів православно-церковній владі; освіта існувала в державі переважно як релігійно-духовна освіта: ідейно домінуючим змістом програм наявних навчальних закладів були християнські ідеї та концепції; викладацькі функції освітніх закладів усіх рівнів виконувалися, здебільшого, православним кліром або ж чернецтвом. Основна маса училищ та шкіл була організована при церквах, монастирях і значною мірою фінансувалася парафіями та парафіями.

Як підкреслюють сучасні дослідники, можливо, найбільш зримо цей синкретизм церкви і освіти, що йшов від минулого і підтримувався державою, проглядається на факті створення в жовтні 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти. Воно мало демонструвати «рятівну згоду між вірою, знанням і владою» [4, с.271]. Та новостворене міністерство виявилось малоефективним. Уся перша половина XIX ст. – це період, з одного боку, декларативної уваги Російської держави до очевидних потреб налагодження системи освіти, з другого – прагнення цієї ж царської адміністрації перекласти основний тягар не лише духовної, а й світської освіти в державі на плечі церкви, духовенства і громадськості.

З часом постало три типи початкових народних шкіл: міністерська, земська і церковнопарафіяльна. «Всякому, конечно, известно, что высшая администрация этих школ не одна и та же, а следовательно в каждой из них преследуются, к сожалению, часто не одни и те же цели, по крайней мере так было до последнего времени, т.е. пока церковно-приходская школа не получила прав гражданства, если можно так выразиться, – відзначав сучасник. – Министерская школа стремилась к расширению умственного кругозора своих учеников – и только; и она, насколько это было возможно, достигала своей цели. Земская школа следовала по п'ятам за министерской, прибавив только в некоторых местах ремесленные классы, и достигала той цели, к которой стримилась. Но стал ли от этого народ лучше в правственном отношенеи и богаче в материальном? Уменьшилось ли в среде простого народа пьянство, розврат, стремление к наживе за чужой счет, грубый обман? Стал ли крестьянин и вообще простой народ ревностнее относиться к исполнению общественных обязаностей, лучним семьянином и т.д.? К сожалению и горькому прискорбию, нужно сознаться, что все эти недуги не только не ослабели, но, пожалуй, еще усилились. Где же искать причины всему этому?... На этот последний вопрос можно ответить: вся суть в правильной постановке народного образования. На вопрос же, в чем заключается эта правильность, скажем, что программа церковно-приходских школ дает вполне удовлетворительный теоретический на него ответ» [5, с.143-144].

Церковна періодична преса часто містила міркування про користь грамоти для простого люду. Зазначалось, що це велике благо для народу так само необхідне, як освіта для людей середнього та вищого класу. «Не смотря на то, что жизнь простолюдина вращается большею частию среди полей, лугов или лесов и что он большею частию имеет дело с сохой или плугом, бороной или косой, с топором или лопатой, – и не смотря на то, что во всем этом по преимуществу заключается его насущный кусок хлеба и его продовольствие, – ему весьма часто приходится испытывать нужду в книге и пере, и оставлять неудовлетворенными высшие требования его духовной природы. Умрет ли у него какой либо родной, или знакомый, он душевно желал бы почитать по нем псалтырь, но этого святого желания он не может удовлетворить, будучи не грамотен. Получает ли письмо от своего родного из чужой стороны, он не может его прочитать или написать ответ по неграмотности. Зайдет ли праздник, он не в состоянии занять себя и других полезным чтением книги… Нужно ли ему свести свои хозяйственные счеты, или принять от кого-либо письменное ручательство, – он не может его сделать без затруднения; часто впадает он в ошибки и обман… Словом сказать, грамотность пригодна простолюдину на каждом шагу, и превращает его из человека неведущего в человека образованного в своем роде» [6, с.101-102]. І далі пояснювалось, що при усій видимій користі від грамотності, мета її не буде зреалізована вповні, якщо не буде особлива увага звертатися на релігійно-моральний аспект. «Грамотность нестолько нужна для простолюдина для его экономическо-житейских выгод: он умеет жить без грамотности; сколько для розвития в нем религиозно-нравственных понятий, для просвещения его слепой веры и для уничтожения грубого суеверия, скрывающегося под его неведением» [6, с.102]. Тому при поширенні грамотності серед народу ставилось завдання розвивати його релігійно-моральні поняття. А таке завдання найкраще могло виконати парафіяльне духовенство.

На сторінках церковної преси неодноразово підкреслювалося, що «на приходского священника в настоящие время возлагается большая надежда как высшею духовною, так и правительственною властью в поднятии нравственных сил простого народа. При этом всеми указывается начальное школьное образование, как одного из существенных средств и способов, могучих в значительной степени облегчить священника в достижении главной цели в его служении. Предполагается (и притом совершенно основательно), что с распространением грамотности в народе, легче будет привить русскому человеку верный взгляд на обязанности христианина. Мало того, легко тогда познакомить народ с полезными знаниями, помогающими при затрате тех же сил на работу получать больше пользы. Таким образом правильною постановкою начального народного образования можно достигнуть двух важних результатов – поднятия правственности простого народа и улучшения его материального положення [5, с.143].

Не залишаючи сумнівів щодо необхідності освіти, державно-церковне керівництво визначало основне завдання школи. Головна мета, на реалізацію якої спрямовувалась освітня діяльність духовенства, полягала у тому, «чтобы в умах и сердцах детей-школьников насадить и утвердить истинную веру и благочестие, уважение к православной церкви и ея установлениям на беззаветную предданость Государю і Отечеству [7, с.54]. Така загальна директивна установка на завдання школи деталізувалась таким: як навчати в школі і за допомогою чого. Чи не найголовнішим називалося завдання навчити читати і прищепити любов до книги. Вчителька Н. Маковська у щотижневику «Церковно-приходская школа» писала: «Задача всякой начальной школы состоит в том, чтобы научить истиннам веры православной и нравственности христианской, обучить правильно читать и понимать читаемое, развивать пытливость ума и жажду знаний, а затем каждый прошедший школу учиться может всю жизнь при помощи тех книжек, которые и здаються для народа и которые доступны ему» [8, с.196].

Але стосовно книжок, доступних для народу, існувала чітка регламентація. З цього приводу «Киевские епархиальные ведомости» звертали увагу на те, що далеко не усі книжки приносять користь. «Известно, какой есть у нас хлам в деревенской литературе, заносимый разными разносчиками в коробах с нелепыми картинками лубочными. Как бы нам и детей и родителей их убедить в пустоте и даже вреде сказок об Еруслане и Бове королевиче,

суеверных легенд, каковы: сон Богородицы, иерусалимский свиток, 12-ть пятниц и т. п.? Как бы все это неторгнуть из рук нашего молодого поколения или совсем уничтожить. Едва ли найдется для этого средство более действительное, кроме наших увещеваний родителям и детям и указаний на книги полезные и достойные чтения во всяком возрасте. С такими книгами мы и должны познакомить детей в школах.

Наши дети – будущие труженики – кормильцы и защитники отечества. Будем же знакомить их с нашим великим отечеством. Раскажем им лучшие сказания о наших предках, о благочестивых царях и героях наших, спасавших Россию, о св. Владимире и Александре Невском, о Дмитрие Донском и Пожарском, о Сусанине и Минине… Сверх исторических сведений сообщим иногда детям описание географические знатнейших мест отечественных, скажем, чем богата Россия и каких требует делателей, какие в ней есть полезнейшие заведения, какие народы, климаты, произведения и т. д.» [9, с.159].

Зрозуміло що для духовенства і вчителів надходила чітка інформація про рекомендований перелік книг для читання, про нові видання, про умови їх придбання і т. д. А для широкого загалу читачів найпоширеніше єпархіальне видання обмежувалось такими однозначними поясненнями що читати.

Щодо відношення духовенства до народної освіти, то в Духовному відомстві не допускалося і думки про те, щоб віддати початкові школи з-під своєї опіки. Професор Київської Духовної академії В. Певніцький у статті «Отношение приходского духовенства к делу народного образования» [10] нагадував, що здавна, з часу утвердження християнства на українських землях, Церква була головним і єдиним провідником освіти в народні маси. Перші школи влаштовувались при храмах і були тісно пов'язані з Церквою. «Служители Церкви были излюбленными учителями народа, и духовное сословие, более других владевшее грамотою и просвещением, одно и способно было нести труды по образованию народному» [10, с.3]. Але окрім традицій, потужним мотиваційним стимулом для духовенства була увага російського самодержця до освітньої діяльності православних пастирів. «Государь Император, желающий образования народа в духе православной Церкви, выразил надежду, что духовенство, призываемое к усиленной просветительской деятельности, окажется достойным своего высокого призвания, и что наше высшее правительство не престает оказывать большое доверие ему по отношению к заведыванию делом народного образования, свидетельством чего служит недавнее узаконение о школах грамоты, поставляющее их под контроль и заведывание приходского духовенства» [10. С.7]. Сентенцією усіх міркувань професора типу того, що «… подрастающие дети приходские должны быть предметом особенной заботливости священника, в виду тех целей, какие указывает ему Церковь, призывая его к пастырскому служению» стало цілком однозначне твердження, що «они (дети-авт.) представляют для него (священника – авт.) **самый податливый материал** (виділено нами – авт.), на который он сильно может влиять, и который он может образовать, соответственно тому идеалу, какой дан ему в учении Христовом» [10, с.12]. Тобто саме через підростаюче покоління пролягає шлях впливу на все суспільство.

На сторінках церковної преси наголошувалося, що тільки духовенство користується найбільшою довірою народу. «Сельский священник в своем приходе, – что душа в теле. Он духовный отец своего прихода, следовательно ему доступны все сокровенные мысли прихожан; он знает все их слабости и совершенства, имеет возможность действовать на их волю в такие минуты, когда человек всецело предан бывает своему духовному отцу, и когда всякий добрый совет сего последнего делается почти законом для первого. В силу такой близкой постановки священника к своим прихожанам, они питают к нему глубокое доверие: он их наставник и советник не только в делах религии и нравственности, но и в делах семейных, житейских. Случается ли какое горе, прихожанин идет облегчить его к своему духовному отцу – священнику. Поэтому самому священнику легче всего привести в исполнение какое-либо доброе предприятие: возбудить крестьян к какому либо доброму пожертвованию, к поправке церкви, к учреждению богадельни, к заведению школы и к

обучению детей приходских грамоте. Вследствие такого влияния духовенства на мирян, ему более всего подручно, вместе с народом, заводить школы, убеждать родителей отдавать детей в сии школы, следить за ходом наук в сих школах, чтобы в них во всем проходил характер церковный, нравственно-религиозный» [6, с.105].

Таким чином, у XIX столітті початкова освіта була переважно церковною освітою, не дивлячись на існування ще й земських та міністерських шкіл. Тяглість давніх освітянських традицій церкви значною мірою визначала її прагнення до повного підпорядкування народної початкової школи своєму впливові. Православна церква, розуміючи значення та можливості освіти як каналу впливу на свідомість широких народних мас, активно пропагувала необхідність поширення церковного шкільництва. Церковне керівництво чітко визначало мету і завдання освіти, як і основні напрями освітянської діяльності сільського православного духовенства. На існуючі в суспільстві сумніви щодо доцільності керівництва духовенством народною освітою, висловлювались аргументи на користь того, що найуспішніше з усіх освічених суспільних станів просвітницьку функцію може виконувати тільки православний клір. Однією з трибун для такої полеміки була періодична церковна преса.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О.П. Крижанівський. – К., 1991. – 127с.

2. Степаненко Г. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Степаненко // Український історичний збірник. – 2000. – С. 138-148.

3. Перерва В.С. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2014. – Т. 1. Загальна частина. – 576 с.

4. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова, 1999. – 560 с.

5. Л. Ш. Учитель начальной народной школы как сотрудник священника по благоустроению приходской жизни / Ш. Л. // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – №21. – С. 142-150.

6. Несколько слов о народном образовании и церковно-приходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – №5. Отдел второй. – С. 101-108.

7. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 год. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.

8. Маковская Н. Уроки рукоделия, как средство, способствующее привлечению девочек в школы / Н. Маковская // Церковно-приходская школа. – 1891. – Ноябрь. – С. 195-201.

9. [Б. а]. Обучение чтению в сельских школах // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – №6. – Отдел второй. – С. 158-163.

10. Певницкий В. Отношение приходского духовенства к делу народного образования / В. Певницкий // Церковно-приходская школа. – 1891. – Кн. 1. – С. 3-15.

Кузнец Т.В., Янчук М.М. Начальное образование в Киевской епархии XIX века: общие замечания.

На основе публикаций церковной прессы об образовании народа, в статье выясняются вопросы о целесообразности руководства образовательным процессам православного духовенства. Акцентируется внимание на том, что именно духовенство было заинтересованным в руководстве образованием широких народных масс, как действенном средстве усиления своего влияния, особенно в плане борьбы с распространением сектанства. Дети верующих для приходского священника были самым «податливым материалом», через который он мог влиять на духовно-религиозное состояние своей паствы. Поэтому на приходское духовенство возлагались учительские обязанности,

церковная и государственная власть возлагала большие надежды в плане формирования идеалов христианского смирения и верноподданнической идеологии. Но помимо исполнения этой обязанности, указывается в статье, православное духовенство выполняло важные образовательные задания, что в конечном итоге способствовало развитию общества.

Ключевые слова: *Киевская епархия, православное духовенство, приходское духовенство, начальные школы, церковно-приходские школы, школы грамоты.*

Kuznets T.V., Yanchuk M.M. Primary education in the Kiev Diocese of the 19th century: general remarks.

On the basis of clerical press publications about people's education, the article raises the question about the coordination expediency of educational process by the Orthodox clergy. It is underlined that the clergy was especially interested in coordinating education of masses as the effective means of strengthening its influence, especially in the fight against the spread of sectarianism. The children of faith were the most "flexible material" for a parish priest, via whom he could influence the spiritual and religious condition of his lambs. Therefore the Parish clergy executed teacher's duties. The ecclesiastical and state power put great hopes on it in terms of forming humbling Christian ideals and loyal ideology. The article mentions that despite the fulfillment of this obligation the Orthodox clergy realized important educational tasks that ultimately contributed to the development of society.

Key words*: Kyiv Diocese, Orthodox clergy, Parish clergy, primary schools, Parish schools, grammar schools.*

УДК 94(477) «18»

Ю.О. Нікітін

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX –НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті проаналізовано причини виникнення локальних екологічних катастроф на теренах Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Висвітлюється взаємозв'язок між розвитком промисловості в губернії й забрудненням навколишнього середовища та зменшенням природних ресурсів регіону. Показані природоохоронні заходи органів місцевого самоврядування, які сприяли покращенню стану навколишнього середовища в місцях життєдіяльності людей. Як висновок, вказано, що розвиток промисловості в Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. спричинив значний тиск на природне середовище і ресурси краю.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, органи місцевого самоврядування, природа, забруднення, промисловість, природні ресурси.*

У наш час питання захисту природного середовища в якому ми живемо є однією з найважливіших завдань людства. Розвиток промисловості й нові технології часто спричиняють екологічні катастрофи у різних куточках світу. Громадськість і дослідники часто звертаються до вивчення історії «природоохоронного руху» на українських землях. Дана стаття присвячена аналізу взаємозв'язку між розвитком промисловості й екологічними проблемами, які намагалися розв'язати органи місцевого самоврядування Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Дана проблема в тій чи іншій мірі була висвітлена у працях Л. Раковського [1, 2], Л. Шарої [3], Ю. Нікітіна [4] та ін. Дослідники у переважній більшості розглядали проблему через призму боротьби органів місцевого самоврядування з епідеміями і забрудненням

навколишнього середовища. Саме тому ми у нашій статті зупинимося на негативному впливі промисловості Чернігівщини на природу і окремі заходи самоврядних інституцій для поліпшення екологічної ситуації в регіоні.

На теренах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалась головним чином дрібна і середня промисловість та промисли, які були пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції. Існуючі в той час підприємства по обробці шкіри, дерева і особливо – чавуно-ливарні, миловарні, салотопні, цукрові та інші заводи не мали очисних споруд. Залишки виробничої діяльності забруднювали повітря, річкові та ґрунтові води. У результаті діяльності промислових підприємств відбувалося порушення обмінних процесів, гальмувався фотосинтез, уповільнювався процес росту рослин та інше [5, с. 67]. Особливо потерпали від забруднення притоки і малі річки. Частим явищем стало задихання риби, зникнення раків. У 80-х рр. XIX ст. спостерігається тенденція щодо зменшення прямого спуску промислових відходів у відкриті водойми. Замість цього власники підприємств почали забруднювати луки, яри, болота та поля. У 90-х рр. XIX ст. в окремих повітах Чернігівської губернії забрудненість водоймищ перевищувала у 15 разів допустимі норми Німеччини і у 100 разів – Англії [6, с. 2].

Збільшенню шкідливих відходів сприяло удосконалення техніки і технології виробництва окремих товарів. Особливо це стосувалося цукрового виробництва. На більшості цукрових заводів у зазначений період починають використовувати дифузійний метод отримання соку. Перенасичений вологою жом швидко починав бродити і забруднювати повітря. На початку 80-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії медиками і окремими представниками самоврядних інституцій ініціювалося питання щодо ліквідації курганів заводських відходів на цукрових заводах, що забруднювали повітря.

Земські й міські лікарі в Чернігівській губернії з 60-х рр. XIX ст. звертали увагу місцевої влади на шкідливий вплив цукрового виробництва на здоров'я робітників. Наприклад, губернське лікарняне відділення фіксувало існування ряду професійних хвороб у робітників Корюківського цукрового заводу в 1880 р.: лихоманки, запалення легенів, різні пропасниці, катари шлункового тракту, простуди, ревматизм та ін. [7, арк. 4]. Велика маса нечистот сприяла поширенню епідемії, у тому числі й холери. Наприклад, Сосницьке повітове земство констатувало, що з появою «міазмів» з'явились епідемії холери і тифу. Лише біля Холменського заводу захворіло 1500 селян [8, с. 95, 102]. Епідемії поширювалися на значні території. Наприклад, у 1879 р. епідемія дифтериту охопила 134 населених пункти 11 повітів Чернігівської губернії. З 4027 осіб, які захворіли, померло 49,5%. Такий стан речей негативно позначався на повсякденному житті мешканців краю, що викликало справедливе занепокоєння з боку частини лікарів та громадськості. Промислові відходи підприємств разом з міськими нечистотами сприяли виникненню і поширенню певних хвороб. Ці шкідливі елементи негативно впливали на людський організм. Статистичні звіти лікарень засвідчують збільшення захворювань, пов'язаних з діяльністю нирок, нервової системи, печінки, органів дихання та серцево-судинної системи.

Не менш катастрофічною була ситуація із вирубкою лісів. Дрова використовувалися не лише у побуті для опалення, але й для різноманітних технологічних процесів. Чернігівська губернія в зазначений період мала достатньо значні площі зайняті лісами. Окремі населені пункти навіть отримали свою назву від лісів, серед яких вони будувались. У залежності від потужностей промислових підприємств на сезон один завод спалював від 1000 до 2000 куб. саж. дров, що потребувало знищити 50 - 100 дес. лісових насаджень. Лише за період з 1862 по 1881 рр. у Чернігівській губернії для потреб цукрових заводів було знищено більше 22000 дес. лісу, використано 412301 куб. саж. дров. Тільки у Сосницькому повіті з 1856 по 1892 рр. площа лісів скоротилася з 110000 до 61,5000 дес. З середини до кінця XIX ст. загальна площа лісів на Чернігівщині скоротилася на 7% [9, с. 179]. Наприклад, цукровозаводчик Епштейн купив у поміщика І.М. Дурново в Чернігівському маєтку «Жукотка» 900 дес. соснового лісу, який був повністю знищений упродовж двох років [10, с. 17]. На піщаних ґрунтах в окремих повітах родючим був лише незначний верхній шар, який худоба і люди швидко руйнували. Це у свою чергу призводило до ерозії і подальших

фінансових втрат. У Прилуцькому повіті місцеві дослідники відмічали, що після вирубки лісу ґрунт може дати 1 - 2 середніх урожаї гречки, але потім він стає не родючим, бо сипучий пісок легко вивітрюється. За 30 пореформених років піскові пустелі на Чернігівщині зросли на 37.303 дес. і займали 1,5% площі губернії (у 1893 р. – 70.321 дес.). У середньому пісками засипалося більше 1000 дес. землі [11, с. 3]. Зменшення лісів призводило до змін флори і фауни в регіоні. Місцеві мешканці і громадськість відмічали зниження кількості різних видів риб (у тому числі й червоної) у річках, бурих ведмедів, бобрів, оленів та диких лісових бджіл.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії на законодавчому рівні не існувало законодавчих актів, які б були спрямовані на захист природного середовища і збереження ресурсів. Держава покладала на поліцію та органи місцевого самоврядування завдання по наведенню чистоти у населених пунктах, а також за санітарною безпекою на місцях. Земська та міська реформи закріпили дане положення на законодавчому рівні. Гласні на місцях самі визначали пріоритетні завдання самоврядних інституцій. У залежності від своїх фінансових можливостей і розуміння нагальності даної проблеми органи місцевого самоврядування розробляли спеціальні санітарні комісії та правила, які були спрямовані на вивезення нечистот з населених пунктів і запобіганню поширення епідеміологічних захворювань. Для цього виділялися кошти на упорядкування торгівлі, вивіз нечистот, профілактику захворювань та інше. Самоврядні інституції намагалися залучати до вирішення зазначених проблем і поліцію, але штати поліцейських установ були обмеженими і там не було осіб із необхідними спеціальними знаннями. Тому поліцію долучали до природоохоронної діяльності, коли було необхідно складати заборонні приписи тощо.

Земства і муніципальні структури взяли на себе основний тягар вирішення даної проблеми. У той же час необхідно зазначити, що серед представників самоврядних інституцій не було одностайності при визначенні причин забруднення навколишнього середовища і його наслідків. Так у 1889 р. Чернігівське губернське земство констатувало, що на рішення повітових земських зборів впливали власники місцевих підприємств, які систематично не виконували рішення санітарних комісій [12, с. 12]. До складу санітарних комісій крім представників місцевої адміністрації, поліції та гласних входили лікарі. Однак, діяльність останніх інколи викликала дорікання з боку громадськості. Наприклад, лише у 1898 р. лікарським губернським відділенням було затверджено «Правила про заходи попередження забруднення повітря і води цукровими заводами», які забороняли скидати забруднені промислові води у водоймища. Промисловцям рекомендувалося будувати біля підприємств спеціальні відстійники. Тільки після відстою або фільтрації воду можна було спрямовувати у водоймища. При цьому вода, у момент змішування з іншою водою, не повинна була перевищувати «температуру повітря» (20 градусів) [13, с. 16]. Також без попереднього очищення «Правилами» заборонялося спускати промислові стоки на торфовища, болота і луки. Контролювали виконання санітарних норм було покладено на поліцію та земство.

У містах муніципалітети велику увагу змушені були приділяти охороні та збереженню водних ресурсів. Водойми в межах міст відчували на собі негативний вплив міського життя (у першу чергу виробничої діяльності). Для зменшення шкідливих викидів у водойми міська влада приймала різні постанови, що забороняли таку практику. Наприклад, спираючись на постанову Міністерства внутрішніх справ (1872 р.) «Про будівництво та експлуатацію промислових підприємств» Клинцівська дума в 1887 р. видала положення «Про заборону спускати у р. Туросну неочищені промислові стоки» [14, арк. 412]. При наявності коштів у міста муніципалітети робили спроби очищення водойм. Але головною причиною малих успіхів у цьому напрямку діяльності було скрутне фінансове становище та інколи недостатнє розуміння гостроти існуючої проблеми.

Окремим напрямком роботи органів місцевого самоврядування була боротьба за укріплення піщаних ґрунтів. У 1899 р. до губернської земської управи звернулося громади 7 з повітів щодо виділення коштів для укріплення піщаних ґрунтів: Чернігівський повіт – 8 населених пунктів (2042,5 дес.), Городнянський – 7 (673 дес.), Новгород-Сіверського –

2 (225 дес.), Стародубського – 1 (200 дес.), Сосницького – 5 (910 дес.), Суражського – 6 (2500 дес.). За 11 місяців 1899 р. управа видала на засадження піщаних ґрунтів «шелюгою» 209 руб. 39 коп.

Після звернення губернського земства до управління державним майном Чернігівської губернії останнє безкоштовно мешканцям Городнянського, Чернігівського, Суразького, Стародубського і Конотопського повітів значну кількість «шелюги» та інших саджанців [15, с. 62 - 63]. У випадках, коли земство не мало запасів саджанців воно через пресу зверталося до місцевих мешканців і по високих цінах закуповувало необхідну кількість. Для задоволення потреб у «шелюзі» земство виділяло кошти для утримання спеціального «питомника» площею 9 дес. На зазначені потреби щорічно виділялося 91 руб. 50 коп. За 1899 р. завдяки діяльності губернського земства було укріплено 578,25 дес. піщаних ґрунтів [16, с. 65 - 66].

Самоврядні інституції розуміли значення природоохоронної діяльності, тому що екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Для покращення ситуації в містах громадські управління проводили роботу з озеленення населених пунктів, охорони міських лісів та очищення водойм. Боротьба за збереження лісових насаджень та засадження піщаних ґрунтів не залишалися поза увагою і муніципальних структур. Науковці вже в той час довели, що кожні 10% лісистості збільшують опади на 4% [17, с. 97]. Органи міського самоврядування, розуміючи гостроту проблеми, включалися до її вирішення. У першу чергу муніципалітети намагалися проводити роботу по озелененню міст. Сади, сквери, алеї, парки створювалися як за кошти самоврядних структур, так і за рахунок меценатів. Саме завдяки місцевій громадськості виникають і набувають популярності парки у Чернігові, Ніжині, Кролевці та інших населених пунктах. Велика кількість зелених насаджень покращувала якість повітря. Також проводилася робота по збереженню існуючих міських лісів (існувала спеціальна охорона).

Слід відзначити і роль прогресивно налаштованої громадськості та меценатів, які піднімали питання збереження навколишнього середовища та відновлення природних ресурсів. Завдяки їх зусиллям питання охорони природи стає в окремих повітах і населених пунктах Чернігівської губернії одним із пріоритетних в діяльності самоврядних інституцій.

Отже, можна зробити висновок, що розвиток промисловості в Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. спричинив значний тиск на природне середовище і ресурси краю. Тогочасні технології сприяли продукуванню значної кількості промислових відходів, які накопичуючись у певній кількості негативно впливали на здоров'я людей часто провокуючи епідемії різних захворювань. Тогочасні технології передбачали надмірне навантаження на природні ресурси, що негативно позначилося на біологічному розмаїтті флори і фауни Чернігівщини.

У той же час органи місцевого самоврядування і громадськість розуміли важливість збереження, а по можливості й відновлення природних ресурсів губернії. Самоврядні інституції приймають постанови, які сприяють реалізації практичних природоохоронних заходів. Однак, не можна сказати що діяльність у даному напрямку не носила системний характер. Головними причинами такої ситуації стали скромні фінансові можливості самоврядних інституцій і нерозуміння окремими гласними актуальності природоохоронної діяльності.

Неоднозначність результатів діяльності місцевого самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. вимагає подальших досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Заслуговують на особливу увагу такі питання: формування нових соціальних груп у містах, зміни повсякденного життя міського населення у другій половині XIX – на початку XX ст., участь останніх у вирішенні нагальних потреб міст, формування своєрідної «міської культури» українських міст та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Раковський Л.Е. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст. / Л.Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 62-67.

2. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки / Л.Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 8-18.

3. Шара Л. Природоохоронна діяльність муніципальних структур придесення у 70-90-х рр. XIX ст. / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 31 – 35.

4. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. О. Нікітін. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – 328 с.

5. Раковський Л.Е. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст.

6. Вестник финансов, промышленности и торговки. – 1894. – 27 марта.

7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127, оп. 32, спр. 187, 508 арк.

8. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Тип. Губернского земства, 1873. - № 1. – 308 с.

9. Записки КОРТО. – К.; Б.и., 1882. – Т. XII. – 310 с.

10. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки …

11. Черниговские губернские ведомости. – 1892. – 14 мая.

12. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Тип. Губернского земства, 1889. - № 5 - 6. – 310 с.

13. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії …

14. ДАЧО. – Ф.146, оп. 1, спр. 8. – 126 арк.

15. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 год. – Чернигов: Типография губернського земства, 1899. – 345 с.

16. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 год. …

17. Рахлин В.К Общество и живая природа. Краткий исторический очерк истории взаимодействий / Рахлин В.К. – М.: Мысль, 1989. – 260 с.

Никитин Ю.А. Природоохранная деятельность органов местного самоуправления во второй половине XIX ст. – в начале XX ст.(на примере Черниговской губернии).

В статье проанализированы причины возникновения локальних экологических катастроф в Черниговской губернии во второй половине XIX ст. – в начале XX ст. Показана взаимная свіязь между развитием промышленности в губернии и загрязнением окружающей стреды, а также сокращением природних ресурсов региона. Показаны природоохранные мероприятия органов местного самоуправления, которые способствовали улучшению состояния окружающей среды в местах проживання людей. Как вывод, указано, что развитие промышленности в Черниговской губернии во второй половине XIX - начале XX в. вызвал значительное давление на природную среду и ресурсы края.

Ключевые слова: *Черниговская губерния, органы местного самоуправления, природа, загрязнение, промышленность, природные ресурсы.*

Nikitin Y.O. Environmental activities of local authorities in the late 19th - early 20th century (case study of Chernihiv province).

The article analyzes the causes of local environmental disasters on the territory of Chernihiv province in the late 19th - early 20th century. It reveals the relationship between the development of industry in the province, environmental pollution and natural resources reduction in the region. The environmental measures of local authorities that have contributed to improving the environment in areas of human vital activities are given. In conclusion, given that the development of industry in Chernihiv province in the late nineteenth - early twentieth century, causing significant pressure on the environment and resources of the region.

Key words: *Chernihiv province, local authorities, nature, pollution, industry, natural resources.*

УДК 262.1-055(477.41)

В.С. Таціенко

СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається сімейний побут православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в XIX – на початку XX ст. Зроблено спробу проаналізувати один з головних аспектів повсякденного життя – шлюбно-сімейні стосунки осіб духовного стану, зокрема умови укладення шлюбів, взаємини між подружжям, виховання дітей. Звертається увага на сімейне законодавство Російської імперії. З'ясовано, що безшлюбність парафіяльного духовенства сприймалася виключно як негативне явище, шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, часто з прагматичних розрахунків. Акцентується увага на родинному укладі.

Ключові слова: *православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, шлюб, сім'я, консисторія, Св. Синод.*

Останнім часом одним з актуальних напрямів історичних досліджень є повсякденність. У зв'язку з цим, актуальності набуває вивчення сімейного життя різних соціальних верств, зокрема православного парафіяльного духовенства. Сучасні історики Т. Г. Леонтьєва [4], Б. М. Миронов [5], Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова [12], Б. О. Опря [10], зверталися до питання шлюбно-сімейних стосунків та родинного побуту парафіяльного кліру, однак загалом окреслена проблема є малодослідженою та потребує подальшого розпрацювання.

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Варто зауважити, що рукопокладений у священицький сан (священик, диякон) одружуватись вже не міг [18, с. 183]. Церковнослужителі ж мали право вступати в шлюб, перебуваючи на посаді причетника.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [18, с. 183-184, 187] та духовної спорідненості [20, арк. 90]. Юнак, який бажав одружитися, обов'язково звертався за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [15, с. 108; 27, арк. 1-40]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по собі, без дозволу начальства і благословення батьків» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [29, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «лестячись на придане, вступають у шлюб з доньками київських м'ясників, шевців і навіть поміщицьких підданих». Внаслідок чого доньки клірників виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [21, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р., посилаючись на указ 1804 р., з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «крім священно- і церковнослужительских ні на кому з наречених іншого нижчого стану не буде одружуватись під загрозою не досягнення вищого сану» [22, арк. 3-4]. Проте і надалі священно- та церковнослужителі нерідко вступали у шлюб з представницями інших станів.

Кандидат на священицьку посаду не міг одружитись на вдові, розлученій жінці чи тій, що звинувачувалась у перелюбі. Окрім того, наречена священика мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним, особливо при сторонніх [17, с. 396]. Деякі дівчата не надто бажали одружуватись з майбутніми священиками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи [10, с. 150]. За умови одруження священно-, церковнослужителя на представниці іншого суспільного стану, вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою [18, с. 24]. Часто після смерті чоловіка родина залишалась у скрутному матеріальному становищі, виходом з якого могло бути нове заміжжя [28, арк. 1, 10]. Варто відзначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік [18, с. 24].

Звичною практикою було отримання священиком парафії разом з дружиною. Адже часто місця закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних клірикв. Якщо місце залишалося за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. У такому випадку Київська духовна консисторія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали вони, одружившись, отримати вакансію [33, арк. 2-14]. Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священика була сім'я дружини. Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами [4, с. 46].Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою. Однак, обов'язковість одруження до отримання місця, раціональність у виборі майбутньої дружини могли негативно позначатися на сімейному житті [4, с. 47; 15, с. 108] та виконанні духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

А 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., що юридично ліквідовував станову замкнутість, роз'яснювалось, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчались в духовних навчальних закладах та не були членами причтів, могли вступати до шлюбу на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак, для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів отримання такого дозволу було обов'язковим. При цьому зазначалось, що соціальна приналежність нареченої не має значення [13, с. 139-140]. Все ж надалі суспільна відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням того є публікації в церковній періодиці, де наголошувалось, що кандидатам на священство не варто обирати наречену з мирянок, оскільки вони поступаються особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священика із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності» [14, с. 111-114].

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватись тричі [18, с. 186], то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. Якщо священнослужитель бажав одружитись вдруге, обов'язково мав відмовитись від сану. Проте, до цього категорично негативно ставилась церковна влада та й на перешкоді стояло світське законодавство. Адже у такому випадку крім втрати станових прав, дияконам заборонялося вступати на державну службу шість, священикам – десять років [16, с. 62-63]. В разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалось на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської уваги. До того ж навряд чи чоловік міг приділяти належну увагу дітям з огляду на господарські турботи та часті відлучки з дому для виконання треб, про що справедливо зазначав дячок М. Хмилевський у проханні на вступ у другий шлюб [24, арк. 1]. У такому випадку важко було обійтися без прислуги, яка брала на себе хатню роботу та займалася вихованням дітей. Єпархіальна адміністрація слідкувала, щоб це були порядні жінки, аби не допустити інтимних стосунків та втрати авторитету священика. А на сторінках церковної

періодики наголошувалось на необхідності максимальної коректності самотнього священика щоб серед парафіян не виникали підозри та пересуди про недозволені стосунки. Аби цього уникнути, вдівцям рекомендувалось запрошувати для допомоги жінку-родичку похилого віку [10, с. 146].

З другої половини XIX ст. в середовищі духовенства все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб. Все ж будь-яка аргументація на користь цього категорично не сприймалася і засуджувалась церковним керівництвом. Це подавалося як проникнення «згубного духу», моральна слабкість, нерозуміння притаманного православ'ю подвижництва, не готовності жити за ученням Євангелія. Священик зобов'язувався з гідністю зносити всі життєві негаразди. Однак, категорична заборона на друге одруження призводила до того, що деякі священнослужителі мали коханок. Наприклад, диякон-вдівець с. Матусів Черкаського повіту М. Кейзер мав інтимні стосунки з донькою покійного священика, виключеною з духовного стану за розпусту. Як наслідок у 1843 р. йому назавжди заборонили священнослужіння і перевели на дячківську посаду до с. Шендеринців Звенигородського повіту [30, арк. 7]. Траплялись випадки, коли священно- і церковнослужителі не лише мали недозволені стосунки, а й позашлюбних дітей. Наприклад, у 1841 р. в цьому звинувачувався священик с. Шабастівки Липовецького повіту Крижановський [32, арк. 1-3].

Аморальна поведінка була серйозним порушенням канону. Така категоричність закріплювалась і в «Статуті духовних консисторій»: «Ніхто, виявлений в порушенні цнотливості чи святості шлюбу не може залишатися в духовному стані, виключається з нього» [19, с. 77].

Церковнослужителі мали право на другий шлюб [24, арк. 1-4], але втретє одружуватись заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є архівна справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, вдруге овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що в званні причетника він не може його отримати «як невідповідний правилам церковним». Якщо ж одруження І. Горбачевський вважав для себе необхідним, то мав перейти з духовного стану в світський. Так як він все ж вирішив одружитись, то був звільнений з дячківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням єпитимії [26, арк. 1, 7, 13].

Розлучення було можливим за наступних обставин: 1) за проханням одного із членів подружжя у випадку доведеного перелюбу. 2) Нездатності чоловіка або дружини до подружнього життя. Проте для розірвання шлюбу з цієї причини необхідно, щоб пройшло не менше трьох років від часу вінчання, а також проводилось медичне обстеження. Однак, на практиці подібні прохання далеко не завжди завершувалась розлученням. 3) Притягнення до кримінальної відповідальності когось із подружжя. 4) У випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини [18, с. 195]. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були радше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-єпархії з усіх клірків розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок) [11, с. 82]. Церковна адміністрація не поспішала задовольняти такі прохання, навіть за аморальної поведінки дружин священно- і церковнослужителів [23, арк. 2, 19].

Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії. Та й відповідно до православної традиції дружина мала коритися чоловіку, виявляти терпіння. Матушка повинна була відповідати за атмосферу в сім'ї, затишок у домі [12, с. 148]. Сім'я священика була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала слугувати взірцем та прикладом для інших. Священик мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, уникати крайнощів і всіляко утримуватись від гніву тощо. Релігійність в його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя [8, с. 7]. У родинах духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалось молитвою, обов'язковим було дотримання постів [4, с. 48], за чим особливо слідкував священик як голова сім'ї, адже був відповідальним за її духовність. Це

вимагалося навіть від прислуги [17, с. 395]. У піст, крім обмежень в їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків. Порушення цієї норми вважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у період посту – аморальним [10, с. 153].

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом [10, с. 149]. Адже на матушку покладався обов'язок бути постійною підтримкою священика, порадницею, особливо для жінок релігійної громади, прикладом для вірян у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Однак, вона не мала забувати, що її головні обов'язки стосувалися сім'ї, а не парафії чоловіка [8, с. 3]. Навіть зовнішній вигляд дружини клірика мав бути відповідним. Матушка мала дотримуватись скромності, стриманості в одязі, прикрасах, особливо засуджувалось ходіння з непокритою головою [6, с. 570-573; 7, с. 593-596].

Втрата дружини важко переживалася клірикаами. Зокрема, диякон К. Новохацький після смерті дружини близько 10 років перебував у монастирі [25, арк. 35, 39-40]. Такий вибір священнослужителя, очевидно є свідченням гармонійного подружнього життя.

Однак траплялось, що сімейні стосунки не складались. Необхідність одруження до рукопокладення, прагматичність у виборі нареченої, отримання дружини з парафією, неможливість розлучення могли негативно впливати в подальшому і на подружнє життя, що перетворювалось на постійні конфлікти. Іноді траплялись випадки, коли клірики поводили себе вкрай жорстоко по відношенню до дружин. Так, А. Суський – священик с. Макалевич Радомишльського повіту звинувачувався у побитті вагітної дружини, що стало причиною передчасних пологів та її смерті [31, арк. 1].

За даними Б. Миронова, духовенство було найбільш багатодітним станом тогочасного суспільства. Це пояснювалось обов'язковим, раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини XIX ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Все ж середня величина сім'ї білого духовенства в Російській імперії складала 5,17 людини [5, с. 224].

Ставлення до дітей у родинах духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. В них бачили перш за все продовжувачів роду і опору в старості. Вихованням дітей займалася в більшості мати. Вона слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, стежила за їх станом здоров'я [12, с. 149]. У священиків, зайнятих богослужіннями, виконанням треб і особливо господарством, на це залишалося мало часу [2, с. 254].

Важливе місце займало навчання дітей грамоті та співу. Адже діти мали отримати бодай елементарну підготовку перед вступом до духовного училища чи Київського жіночого училища духовного відомства, яка полягала у вмінні читати, писати, рахувати, знанні основних молитов.

Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві [4, с. 48]. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом вчили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, дотриманні молитовного обряду, шануванні релігійних свят. Діти разом з дорослими також мали дотримуватись постів [3, с. 395-397]. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувались до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків. Та й серед духовенства обстоювалась думка, що саме у сім'ї священика виховуються «істинні пастирі». «Жодна інша сім'я, наприклад чиновника, торгівця, міщанина, заможного селянина та ін. не має сприятливих умов для формування і розвитку тих якостей, які повинен мати пастир церкви Христової» [1, с. 680].

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» наголошувалось на необхідності виховання батьками внутрішньої релігійності дитини, а не привчати лише до зовнішнього її вираження – бити поклони, хреститись, відвідувати церкву без належного розуміння [9, с. 401].

Парафіяльному духовенству навіювалась думка про шкідливість спілкування їх дітей із селянськими. Оскільки вважалось, що таким чином вони непомітно переймали багато звичок грубого селянського укладу [2, с. 255-258].

Таким чином, наявність сім'ї для парафіяльного духовенства була обов'язковою. Визначальне місце у духовній сім'ї займало релігійне виховання дітей. Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян і такі стосунки між подружжям не були вийнятковими. Однак, не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, адже йому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Где и как воспитываются истинные пастыри? // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1899. – № 18. – С. 680-682.

2. Домашнее воспитание детей духовного звания // Руководство для сельских пастырей (далі – РдСП). – 1861. – № 10. – С. 253-267.

3. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 391-399.

4. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43-52.

5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов : в 2 т. – Т. 1. – СПб., 2003. – 548 с.

6. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 24. – С. 570-573.

7. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 25. – С. 593-596.

8. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 1-7.

9. Одна из главных причин бегства семинаристов из духовного звания // РдСП. – 1905. – № 33. – С. 399-406.

10. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.

11. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния.– XII, 288 с. 12. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Краєзнавство. – № 1-4. – 2005. – С. 146-150.

13. Правительственные распоряжения // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 139-140.

14. Практический совет по адресу кандидатов священства // РдСП. – 1905. – № 4. – С. 110-114.

15. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.

16. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – Том девятый : Законы о состояниях. – СПб., 1857. – 477, 88 с.

17. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви / Г. Тихомиров // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 385-396.

18. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М., 1852. – 578 с.

19. Устав духовных консисторий. – СПб: Синодальная типография, 1843. –134, 56 с.

20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 103.

21. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56.

22. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 255. – Спр. 54.

23. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 376. – Спр. 46.
24. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215.
25. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 18.
26. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 413.
27. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 791. – Спр. 15.
28. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 849. – Спр. 32.
29. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 880. – Спр. 208.
30. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 8.
31. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 11.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 4216.
33. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 502.

Тациенко В.С. Семья православного приходского духовенства Киевской епархии в XIX – начале XX в.

В статье рассматривается семейный быт православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в. Сделана попытка проанализировать один из главных аспектов повседневной жизни – брачно-семейные отношения лиц духовного состояния, в частности, условия заключения браков, отношения между супругами, воспитание детей. Обращается внимание на семейное законодательство Российской империи. Выяснено, что безбрачие приходского духовенства воспринималась исключительно как негативное явление, браки заключались, как правило, внутри духовного сословия, часто из прагматических расчетов. Акцентируется внимание на семейном укладе.

Ключевые слова: *православное приходское духовенство, Киевская епархия, брак, семья, консистория, Св. Синод.*

Tatsiyenko V.S. Family life of the orthodox parish clergy of the Kyiv eparchy in the 19th – early 20th century.

The article deals with the family life of the Orthodox parish clergy of Kyiv Eparchy in the 19th – early 20th century. It presents the attempts to analyze one of the main aspects in daily life of the clergy that is marriage and family relations, children education and the conditions of marriage organizing in particular. The family law of the Russian Empire is paid attention to. It has been found that the celibacy of the parish clergy was perceived only as a negative phenomenon and as a rule marriages were often constituted between the members of the clergymen's families because of pragmatic reasons. Family lifestyle has been enlightened in the article.

Key words*: the Orthodox parish clergy, Kyiv Eparchy, marriage, family, consistory, Saint Synod.*

УДК 94(477.46)«18»

Ю.О. Ярцун

ДОЗВІЛЛЯ УМАНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У XIX СТ.

У статті досліджуються характерні особливості дозвілля шляхти міста Умані у XIX ст. в світлі мемуарної літератури та архівних джерел. Автором зроблено спробу змалювання його загальної картини з урахуванням різниці між дозвіллям щоденним та дозвіллям вихідних і святкових днів. Звернено увагу на відмінності між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Показано вплив міста на специфіку дозвілля місцевої шляхти. Наголошено, що поразка польських національно-визвольних повстань призвела до посилення контролю над дозвіллям, його політизації та, як наслідок, до зміни його характеру.

Ключові слова: *шляхта, XIX ст., мемуарна література, дозвілля, Умань, ярмарки.*

Шляхта репрезентує еліту річпосполитського соціуму, котра визначалася високим рівнем станового самоусвідомлення. Безперечно, шляхта створила власну неповторну культуру життя та стереотипи поведінки, систему вподобань тощо. На наше переконання, здається можливим протиставляти шляхетську культуру культурі інших соціальних станів.

Особливості культури уманської шляхти досить яскраво відображені у мемуарній літературі А. Головцова [1], Н. Хмелевського [4], Е. Комаровського [5], Б. Познанського [9], А. Іванського [19], Т. Падаліце [21], А. Тарчевської [23].

Щоденники та мемуари (спогади, записки тощо) – унікальні історичні джерела, які несуть на собі печать епохи й індивідуальності та водночас презентують нам факти, що з якихось причин не знайшли відображення в офіційних документах конкретної історичної доби. Вони зберігають у собі «дух часу», коли історичні факти, образи чи особистості сприймаються на емоційно-психологічному рівні індивідууму – учасника чи свідка суспільних подій. Причини, які спонукали їх писати, були різними, але головне те, що вони таким чином намагалися зафіксувати в написаному тексті свою ідентифікацію в цьому минулому, власну роль в історичному процесі, намагаючись тим самим у такій формі відобразити суспільне життя періоду, в якому жили [6, с. 201].

Цінність мемуарів для історичної науки визначається їх конкретністю, здатністю відобразити особисте відношення автора до подій, в яких він брав участь. Але суб'єктивність і тенденційність мемуарів ускладнюють роботу дослідника [8], тому доцільно доповнити їх архівними матеріалами ЦДІАКУ [12; 13; 14; 15; 16] та ДАКО [2; 3], а також відомими працями П. Усенко [11], Т. Епштейна [18], К. Кабачиньської [20], А. Пахоцької [22], присвяченими приватному життю поляків у XIX ст.

Щоб уявити собі картину дозвілля одного дня життя уманської шляхти у XIX ст. потрібно, в першу чергу, розпочати з визначення самого поняття. Отже, дозвілля – це вільний від праці час; час відпочинку [10, с. 347] (це може бути щоденний відпочинок, сон, заняття чим-небудь, відвідування концерту, подорож, свято, полювання).

Французький соціолог Й. Поль поділяє дозвілля на активне (перемикання на будь-яку діяльність, відмінну від тієї, що викликала втому, – їзда верхи, бесіда, полювання); творче (написання мемуарів, читання книг, формування власної бібліотеки, колекціонування тощо); пасивне (відносний спокій, відсутність активної рухомої діяльності): сон, розслаблення і т.д., та змішане [24].

Завдання дослідження:

1) визначити характерні особливості дозвілля уманської шляхти у XIX ст.;

2) охарактеризувати різницю між дозвіллям щоденним та дозвіллям вихідних та святкових днів; чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям;

3) вказати на зміни після польських національно-визвольних повстань, які призвели до трансформації дозвілля.

Історія уманської шляхти бере свій початок ще у XVI ст., коли Уманщина перейшла у відання Речі Посполитої, але особливо яскраво репрезентує себе у XVIII та XIX ст. з переходом у власність до могутнього польського шляхетського роду Потоцьких (1726 р.).

Ось що згадував Б. Познанський: «Місто Умань в кінці минулого і на початку цього століття було одним з найзначніших центрів місцевого шляхетсько-польського життя. Пишний двір багатого магната Ф. Потоцького, кілька визначених ярмарків, що мали велике значення для торгових відносин, нарешті знамените в той час василіанське училище, що служило місцем виховання шляхетської молоді, – все це в сукупності надавало велике значення для відродженої після гайдамацького погрому Умані. Завжди там було багато панів і всі вони так чи інакше тулилися до двору Потоцького, як одного з найвизначніших в той час представників недавно припиненої польської самостійності в тому краї» [9, с. 224-226].

Тому, відтворюючи загальну картину дозвілля уманської шляхти, потрібно врахувати, що на його характер впливав статус міста (центр повіту), проведення щорічних ярмарок та наявність на території міста Софіївського парку, а також те, що місто вже в XIX ст. можна було вважати студентським [12, арк. 39-40].

В 30-х рр. XIX ст. в Уманському повіті було нараховано 5 містечок, 151 селище, 46 поміщицьких родин, осіб чоловічої статі по всьому повіті: 58,647 селян, 2527 євреїв та 2378 шляхтичів (дані за 1827 р.) [12, арк. 3].

Як свідчать джерела, дозвілля шляхти в будні дні було досить одноманітним та монотонним. Картини побуту з життя Потоцьких підтверджують одноманітність проведення магнатами вільного часу, нудьгу, відсутність веселощів та інтересу до навколишнього [1, с. 14]. Описати один день з життя представника шляхти можна декількома словами: прокинулися, одягнулися, поснідали, погуляли в саду, чоловіки зайнялися поточними справами, жінки – рукоділлям (у випадку шляхтянок це один із способів зайняти свій вільний час), пообідали, поспали, а після сну шукали способів чим себе розважити до вечері. Як зауважує Т. Падаліце, в будні дні товариські контакти між шляхтою були досить слабкими або взагалі відсутніми. Приватні розваги організовувалися досить рідко і виключно в своєму колі. Натомість публічні розваги популярністю в середовищі багатої шляхти не користувалися, а якщо й організовувалися, то здебільшого у святкові дні [21, с. 18].

У вихідні дні дозвілля урізноманітнювалося походом до костелу та поїздкою в гості [13, арк. 3].

Дозвілля шляхти у святкові дні (свята, іменини, хрестини, ярмарки і т.д.) було досить видовищним, як на той час. Прикладом може бути святкування в Умані свята Петра й Павла 29 червня 1840 р., та іменин генерал-майора П. Фохта цього ж числа. Ще за декілька днів до свята в місто почали з'їжджатися поміщики зі своїми сім'ями з Уманського, Липовецького, Звенигородського та інших сусідніх повітів, а також Херсонської губернії та військових поселень. Так як погодні умови були сприятливі, то з'їзд шляхти був значним. Як запевняють місцеві жителі, з часів закриття василіанського училища (1834 р.) такого ще не було. Уманський стряпчий на власні очі бачив, проїжджаючи 28 червня через казенне село Бабанку, як в корчмі ночувало до 40 екіпажів з Херсонської губернії. Причиною з'їзду було гуляння в Цариціному саді. А так як в цей день були іменини генерал-майора П. Фохта, то й у військових було масове веселе зібрання, в якому також брали участь польські сімейства [14, арк. 2]. Гулянки, концерт, відвідання театру продовжувалися ще 3 дні після свята.

Щодо театру, то він був облаштований в м. Умані ще за декілька років до цього з'їзду з дозволу місцевої влади. На Петрів день була представлена вистава трупою з м. Балти, а концерт на скрипці давав приїзжий угорець Азберт в казенному домі. Після концерту були танці до ночі [14, арк. 3].

З'їзди в Умані такого типу відбувалися щороку, одного року більш масові, іншого – менш чисельні. Традиція цих з'їздів бере свій початок з часу заснування в Умані василіанського училища, з якого на свято Петра й Павла розпускалися учні на канікули, до яких приїздили батьки, і всі разом гуляли протягом декількох днів (ця традиція збереглася й після закриття училища).

Доречі, студентське дозвілля також мало свої особливості. Зі спогадів отця Н. Хмелевського (з 1821 р. по 1831 р. навчався в уманській василіанській школі) дізнаємося, що вихованці василіанської школи перебували під тотальним контролем, який здійснювали вчителі, репетитори та учні. Якщо учень йшов по необхідності в місто, то репетитор зобов'язаний був оглянути його штатний костюм, ґудзики, чоботи і дати йому в руки записку – на скільки часу він відпущений і посилав з ним надійного учня, щоб той не запізнився і не був ким-небудь ображений [4, с. 162-163].

Незважаючи на сувору заборону, діти заможних батьків все ж таємно переодягалися в цивільний одяг і відвідували театри, клуби, танцювальні вечори, ходили у Софіївку [7, с. 98]. Намагалися розважити себе й у стінах школи організовуючи вистави та гуртки. Відомі учні василіанської школи С. Гощинський, М. Грабовський та Б. Залеський були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні якого і були прочитані перші вірші цих представників «української школи» в польській літературі [7, с. 94].

Як ми вже здогадалися, головною причиною, яка приваблювала довколишню шляхту до Умані, був Софіївський сад. Потоцькі пишалися своїм творінням, і при першій нагоді намагалися похвалитися його величчю. У 1813 р., коли навкруги лютувала чума, заїжджий

граф Є. Комаровський занотував: «Господиня (Софія) сама нам показувала сей чарівний сад; він розташований у ярузі, а тому алеї влаштовано трьома поверхами; багатство вод дивовижне; при самому в'їзді, на великому ставу, б'є фонтан не нижче Самсона, що в Петергофі; декілька каскадів падають з високих скель, а найчудовішим із усього є підземний канал» [5, с. 32].

Софіївський сад став місцем навколо якого відбувалися всі більш-менш ключових подій в житті місцевої шляхти, та й просто місцем проведення вільного часу. Ось один з описів відпочинку панів у Софіївці: «У великому зібранні високошляхетних гостей пана С. Потоцького, С. Трембецький (придворний поет) надумав прочитати в честь свого мецената-господаря поему, в якій описувалися принади Софіївки і доблесті її власника і творця. Саме читання відбувалося в одному з розкішних альтанок-колонад саду. Зрозуміло, всі присутні улесливо, з схвалюваними мінами, слухали декламацію підлесника-поета…» [11, с. 20].

Не дивно, що Софіївський сад намагалися утримувати в належному вигляді, щоб заохочувати відвідувачів. Знаходимо опис 1830 р. догляду за садом: мармурові статуї та погруддя традиційно з приходом зими знімалися та зберігалися в кладовій економії. Оранжерея і теплиці знаходилися у відмінному стані. Постійних робітників саду нараховувалося до 30 осіб, весною робочих людей для чистки саду – до 3000. Річне утримання саду склало у 1830 р. бл. 3500 руб. сріблом [15, арк. 248].

Монотонність життя повітового містечка періодично переривали різноманітні родинні річниці, які відбувалися по навколишніх селах або в далеких околицях. Шляхта Умані, отримуючи найменший привід, з радістю виїжджала за межі міста. Наприклад, у місцевого предводителя дворянства Л. Піонтковського в селі Охматів (під Жашковом) у 1840 р., у великий піст, у зв'язку з іменинами, було багаточисельне зібрання шляхти з танцями та іншими веселощами, і, не дивлячись на таке велике свято продовжувалося декілька днів. На іменинах молодь танцювала, старші пані дрімали, діти, об'ївшись солодощів, спали по кутках, а чоловіки грали в карти та розмовляли про публічні справи і політику [19, с. 32].

Цікавим, на нашу думку, є факт про те, що дозвілля місцевої шляхти залежало від способу життя власників міста. Такі висновки робимо опираючись на інформацію, яку нам подає А. Головцов описуючи спосіб життя С. Потоцької в різні періоди життя. За словами історика, до 1810 р. Софія полюбляла влаштовувати розкішні бали, які супроводжувалися розпустою та шаленством, а після – «тут немає більше місця балам, імпонуючим своєю розкішшю, недавнім оргіям та божевіллю, час у цьому малому колі проходить приємно, і сюди з'їжджаються багато сусідів і сусідок. Спокій та пристойність панують в Умані, а тому навколишні сусідки починають відвідувати вдовицю, входячи з нею в найближчий контакт» [1, с. 15].

Варто вказати на різницю між чоловічим, жіночим та дитячим дозвіллям. Так, серед чоловіків величезною популярністю користувалися полювання, гра в карти, колекціонування і т.д. Відомо, що син С. Потоцького Юрій після смерті батька передав управління маєтком підопічним, а сам дні і ночі проводив за грою у «фараона», забувши навіть про свою пристрасть до мачухи [1, с. 12].

Як зазначає польський дослідник Т. Епштейн, в першій половині XIX ст. збір книг серед шляхти Київської губернії (крім винятків) не користувався популярністю [18, с. 77]. Цим винятком можна назвати Умань та Уманський повіт. Чого лише варта бібліотека Уманського василіанського монастиря. Каталог якої на 1818 р. склав: книг Святого письма – 10, теологічних – 121, історичних – 290, юридичних – 43, медичних – 15, географічних – 20, підручників з математики, філософії – 220, поетичної літератури, риторики – 460, граматики – 48 та інші [7, с. 97]. Крім зазначеної бібліотеки нам відомі три прізвища колекціонерів книг. Так, Ю. Томашевський назбирав понад 177 книг, а в А. Потоцького нараховано 691 книгу в 1414 томах [18, с. 77]. Захоплення книгами було також у вже згадуваного охматівського поміщика Л. Піонтковського, якому вдалося їздячи по околицях Умані назбирати цілу колекцію. Охматівська бібліотека користувалася популярністю серед шляхти, адже її господар дозволяв охочим вільно нею користуватися [19, с. 32].

Що стосується полювання, то, як правило, збиралися цілими компаніями і виїжджали на 2-3 дні. Полювали з собаками на птицю та звірів, в спеціальному одязі та з великою кількістю алкоголю [16, арк. 2].

Чоловічий відпочинок неодмінно супроводжувався веденням розмов на політичні та публічні теми, тоді як жінки пліткували під час заняття рукоділлям про дітей, моду, життя своїх знайомих.

Про різницю між чоловічими і жіночими розвагами згадує А. Тарчевська: «Новий день розпочинається так само як попередній. Марцелій (чоловік авторки) постійно вирішує якісь нові справи, так як і я щоразу щось інше граю, читаю, співаю, та й розваги наші різні…» [23, с. 202].

Жінки не мали великого вибору в проведенні свого вільного часу. Їхня життєва активність дуже часто обмежувалася стінами дому. Для розваг використовувалися набуті здібності під час дівоцтва. В залежності від особистих задатків це був спів, гра на музичних інструментах або малювання. Однак, звернемо увагу на те, що ці розваги часто були не індивідуальним способом відпочинку жінки, а способом розважити чоловіка та гостей [17, с. 187].

Особливістю дозвілля дітей шляхти було те, що воно залежало від статті. Народитися хлопчиком автоматично гарантувало отримання привілеїв дитинства – більше свободи, активності та різноманіття. Для дівчаток дозвілля було більш обмеженим. Зате зі спогадів Ф. Поплавської про свого батька стає очевидним, що дівчатка отримували більше батьківської любові: «Йшли до тебе з довірою і без страху, навіть якщо щось накоїли, своєю дитячою хитрістю розгадали, що твої покарання ніколи не будуть тяжкими…» [22, с. 49].

Польська дослідниця К. Кабачинська класифікує розваги дітей на рухові (аркадні, конкуруючі, з переміщенням), розумові (читання, музика, спів і т.п.), у світі природи (полювання на мух, метеликів, жучків [2, арк. 16] і т.п.), ігри, що наслідують реальність (весілля, похорони, танці і т.п.) та гральні (карти, кості) [20, с. 80].

Окремою сторінкою в дозвіллі шляхти, і не тільки уманської, були публічні форми проведення вільного часу: ярмарки, «Київські контракти», походи в театр, оперу та на концерти, які користувалися неймовірною популярністю. Ось тому підтвердження: «Не пропускала Софія Костянтинівна з домочадцями і своїм оточенням щорічних січневих контрактів в Києві» [1, с. 10].

Приїжджаючи до Києва, шляхтичі дізнавались багато різної інформації, знайомі, які жили в різних місцевостях і не мали змоги часто бачитись, зустрічались, жінки з дочками відвідували бали, чоловіки укладали різні угоди і грали в азартні ігри, в яких дуже часто програвали все своє майно. Поміж тим батьки не полишали нагоди підшукати вигідну партію для своїх дочок або спадкоємців.

Підкреслимо, що часто відпочинок шляхти закінчувався скандалом, бійками та іншими неприємностями. Такі випадки були поширені як серед бідної, так і серед багатої шляхти. Тобто, асоціальна поведінка не залежала від соціального статусу. Наведемо один з таких прикладів. Шляхтич Т. Слоневський так «нарозважався», що побив жінку з Юрківки, внаслідок чого остання втратила дитину [12, арк. 28]. Перелік таких ситуацій можна наводити безкінечно.

Звернемо також увагу на те, що Листопадове (1830-1831 рр.) та Січневе повстання (1863 р.) призводять до трансформації звичного укладу життя шляхти. Шляхта як соціальний стан зазнає суттєвого поглиблення соціальної неоднорідності внаслідок репресивної політики російського уряду, що, безумовно, стає причиною різниці між дозвіллям багатої шляхти, шляхти збіднілої та декласованої шляхти. Ще одним наслідком польських національно-визвольних повстань стало взяття під контроль дозвілля шляхти, за яким вівся таємний нагляд, а це призвело до замкнутості та послаблення товариських взаємодій. З цього часу дозвілля набирає політичного забарвлення, і в ньому з'являється новий елемент – конспірація. Тенденція до посилення контролю над дозвіллям шляхти з'явилася у 1837 р., коли на Уманщині почала діяти система військових поселень.

Дуже часто уманська шляхта для вирішення політичних питань збиралася разом під виглядом святкування іменин, хрестин або інших сімейних свят. Під час такого дозвілля навіть тости мали політичне забарвлення. Наприклад, у 1863 р. мировий посередник 1-го участку Уманського повіту поміщик с. Заячківка Г. Гуляницький запросив до себе в гості більше 100 чол. Було накрито стіл з горілкою. Перший тост за здоров'я, другий за Україну, а третій за старших братів польської шляхти. Після цього поміщик села Ліщинівка Г. Лозінський, залізши на стіл, голосно проспівав пісню: «Любімося, кохаймося та не даймося» [3, арк. 1-2].

З 1863 р. російська влада вводить обмеження на полювання. Мисливці, перед тим як виїхати на полювання, мали попередити владу та отримати спеціальний дозвіл від власника лісу на полювання [16, арк. 2]. Такі заходи мали на меті перешкодити організації змов чи ще якихось дій, спрямованих проти уряду.

Після Польських повстань змінюється дозвілля жінки. Якщо раніше ми стверджували, що жінки, на відміну від чоловіків, в основному пліткували, то після подій 1830-1831 рр. салони (в яких заправляли жінки) стали осередками скупчення тогочасної аристократичної еліти, центрами формування суспільної думки, а також традиційним осередком впливу жінок на публічні справи. Жінки почали відігравати важливу роль в передаванні молодому поколінню національних традицій і любові до батьківщини (в рамках дозвілля і не тільки).

Отже, відтворивши загальну картину дозвілля уманської шляхти у XIX ст., ми дійшли таких висновків:

1) специфіку дозвілля уманської шляхти визначав статус міста, Софіївський сад та наявність декількох навчальних закладів;

2) дозвілля багатої шляхти відрізнялось від дозвілля бідної шляхти, дозвілля чоловіків від дозвілля жінок та дітей, відпочинок у будні був відмінним від відпочинку у вихідні та святкові дні;

поразка польських національно-визвольних повстань призвела до посилення контролю над дозвіллям, його політизації та, як наслідок, до зміни його характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головцов А.Л. Дом над парком / А. Л. Головцов. – Гатчина Ленинградской области: Издательство ФГБУ «ПИЯФ», 2012. – 308 с.

2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44342. – 36 арк.

3. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 178. – Спр. 391. – 284 арк.

4. Илляшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умань / В. Илляшевич // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С. 161-167.

5. Комаровский Е. Ф. Записки / Е. Ф. Комаровский. – М.: Товарищество русских художников, 1990. – 302 с.

6. Кривошея І. Рецепція культурного життя Умані в мемуарній літературі: доба польських аристократів Потоцьких (1726-1832 рр.) / І. Кривошея // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – С. 199-208.

7. Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796-1830 рр.) / І. Кривошея // Історико-педагогічний альманах / Нац. акад. пед. наук України, Уман. держ. ун-т ім. Павла Тичини, Всеукр. асоц. іст. пед. – Умань, 2005. – Вип. 1. – С. 94-100.

8. Курносов А. Мемуари [Електронний ресурс] / А. Курносов. – Режим доступу: http://vseslova.com.ua/word/Мемуари-63959u. – Назва з екрана.

9. Познанский Б. С. Две старые украинские песни и по поводу их / Б. С. Познанский // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 220-242.

10. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 2. – 547 с.

11. Усенко Павло. Потоцькі, без яких не було б «Софіївки» / Павло Усенко // Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / Голов. ред. Г. Скрипник: НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2010. – № 4. – С. 7-32.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 210. – 72 арк.

13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 58. – 9 арк.

14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 790а. – Спр. 99. – 4 арк.

15. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 1066. – 267 арк.

16. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 113. – 4 арк.

17. Bawej-Lisiecka Beata. Różne odcienie codzienności w pamiętnikach i dziennikach kobiecych z I połowy XIX wiku / Beata Bawej-Lisiecka // życie Prywatne Polaków w XIX wieku. – Olsztyn, 2013. – S. 179-190.

18. Epsztein Tadeusz. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. / Tadeusz Epsztein. – Warszawa: Neriton, 2005. – 589 s.

19. Iwański August. Pamiętniki (1832-1876) / August Iwański; pod red. Wacława Zawadzkiego. – Biblioteka pamiętników polskich i obcych: Państwowy Instytut Wydawn., 1968. – 573 s.

20. Kabacińska Katarzyna. Zabawy i zabawki dziecięce w osiemnastowiecznej Polsce / Katarzyna Kabacińska. – Poznań, 2007. – 193 s.

21. Padalice T. Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie / T. Padalice. – Wilno, 1833. – T. 2. – 192 s.

22. Pachocka Anna. Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku / Anna Pachocka. – Kraków: Avallon, 2009. – 267 s.

23. Tarczewska A. Historia mego życia. Wspomnienia warszawianki / A. Tarczewska. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967. – 303 s.

24. Yonnet Paul. Travail, loisir, Temps libre et lien social / Paul Yonnet. – Paris: Gallimard, 1999. – 324 p.

Ярцун Ю.О. Досуг уманської шляхти в XIX в.

В статье исследуются характерные особенности досуга шляхты города Умани в XIX в. в свете мемуарной литературы и архивных источников. Автором предпринята попытка изображения его общей картины с учетом разницы между досугом ежедневным и досугом выходных и праздничных дней. Показано различия между мужским, женским и детским досугом. Обращено внимание на влияние города на специфику досуга местной шляхты. Отмечено, что поражение польских национально-освободительных восстаний привело к усилению контроля над досугом, его политизации и, как следствие, к изменению его характера.

***Ключевые слова**: шляхта, XIX в., мемуарная литература, досуг, Умань, ярмарки.*

Yartsun Y.O. Leisure of city Uman's nobility in the XIX century.

The article deals with characteristic features of leisure of city Uman's nobility in the XIX century in the light of memoir literature and archival sources. The author made an attempt to describe his general picture,considering the difference between daily leisure and weekends and holidays leisure. Showing the differences between male, female and children's leisure. Also, our attention is paid to the influence of the city on the specifics of the local gentry leisure. Emphasized that the defeat of the Polish national liberation uprisings led to greater control of entertainment, its politicization and, consequently, to change his character.

***Key words**: gentry, XIX century, memoir literature, leisure, Uman, fairs.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК(930.1:36-058.65) (470+57)

В.В. Гордієнко, Г.М. Гордієнко

ПРОБЛЕМА ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКІЙ ДІЙСНОСТІ: ТИПИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовані основні типи історіографічного дискурсу, предметом якого була соціальна група інвалідів війни у перші післявоєнні роки. З'ясовані обставини замовчування цієї проблеми у радянський період. Виявлена специфіка дослідницького підходу до вивчення умов життя інвалідів-фронтовиків у сучасній українській історичній науці. Встановлена залежність від ідеологічних концептів сучасних російських дослідників соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Охарактеризовано західноєвропейський варіант наукового аналізу становища покалічених військових у післявоєнній радянській дійсності.

Ключові слова: *інваліди війни, історіографічний дискурс, соціальне забезпечення, працевлаштування, пенсіонування, радянський режим.*

Серед нових тенденцій світової історіографії упродовж останнього десятиліття все більше увиразнюється тенденція посилення інтересу до вивчення тих соціальних спільнот, які раніше дуже рідко були предметом історичної науки. Цей феномен зумовлений загальними зрушеннями у сучасній гуманітаристиці. Мова йде про «тих, що не мали власного голосу». Західні історики все частіше заглиблюються у вивчення повсякдення, менталітету, настроїв таких соціальних груп, як жінки, діти, безхатченки, каліки тощо. [5, с.116]. Новаторські дослідження дають можливість більш ґрунтовно реконструювати всю систему соціальних зв'язків і комунікацій, які були властивими для відповідної історичної епохи. Ставлення суспільства до таких спільнот яскравіше показує характер цього суспільства, його морально-етичне здоров'я і згуртованість. Переважно, такого роду дослідження проводяться на Заході в умовах і на матеріалі відкритого суспільства. Саме тут сьогодні відбувається процес становлення методології студій «безголосої меншості», утверджується спеціальний понятійний апарат, з'являються стилі відповідного наративу.

У зв'язку з цим особливого значення набуває соціальна історія радянського тоталітарного суспільства. Упродовж десятиліть, які минули після падіння тоталітарного режиму, відбувся інтенсивний процес відродження вільної від ідеології пострадянської історіографії і поступове включення її й, зокрема української, до світового історіографічного процесу. Однак предметна сфера соціально-історичних досліджень у нас розширюється доволі повільно. Від радянської історіографії залишилася традиція обирати предметом вивчення значні історичні явища, великі соціальні спільноти, залишаючи поза увагою повсякдення малих соціальних груп, спільнот так званих «упосліджених».

Отож, з огляду на це, актуальним видається аналіз історіографічної ситуації довкола такої проблеми соціальної історії України як інваліди війни у післявоєнний період. Важливо з'ясувати, як ця проблема розглядалася в радянський період, які підходи до її вивчення застосовують сучасні українські історики й зарубіжні фахівці. Слід встановити відмінності у роботі дослідників над історичною реконструкцією умов повсякденного життя покалічених фронтовиків у радянській дійсності, виявити специфіку інтерпретації історичних документів, пов'язаних з інвалідами війни представниками різних груп дослідників, а також особливості аналізу взаємодії радянської держави з покаліченими військовими – захисниками комуністичного режиму в німецько-радянській війні.

Навіть побіжний погляд на історіографію проблеми дає можливість виділити три групи дослідників, а значить, три різні історіографічні дискурси з проблеми інвалідів війни («інвалідів Вітчизняної війни») у перші післявоєнні роки. Окрему групу становлять радянські автори; також можна виділити сучасних українських істориків, які започаткували науковий підхід до вивчення цієї проблеми; осібне місце займають нечисленні російські історики. Зрештою, є й приклад західно-європейського варіанту розробки питання становища радянських інвалідів війни в тоталітарній державі.

Сьогодні встановлено, що тільки в радянській Україні інвалідів Вітчизняної війни у вересні 1946 р. налічувалося, тобто, офіційно перебувало на обліку, а значить, визнано інвалідами війни державою – 628 тисяч [13]. Це був доволі численний і неоднорідний контингент фронтовиків, який потребував серйозної уваги державних органів і, особливо суспільства. У республіці, як і в усьому СРСР, функціонувала мережа закладів соціального забезпечення, які мали опікуватися інвалідами-фронтовиками. Вчорашнім військовим мусила надавати всебічну допомогу система медичних установ.

Катастрофічні наслідки німецько-радянської війни для СРСР, які «за умовчанням» визнав сам радянський диктатор, заборонивши святкування дня перемоги, виразились не тільки різким скороченням чоловічого населення, але й появою на вулицях міст і сіл країни мільйонів інвалідів війни. Ігнорувати це явище було неможливо. Неповоротка і забюрократизована система соціального захисту інвалідів війни діяла неефективно. Покалічені фронтовики, переважно, отримували допомогу від власних родин, а також, від окремих сегментів радянського суспільства. Через відсутність серйозної допомоги від держави і від громадських інституцій становище інвалідів Вітчизняної війни в радянській Україні було вкрай тяжке. Фахово вивчати умови життя фронтовиків, тим більше публікувати про це які-небудь матеріали, було заборонено.

Про інвалідів Вітчизняної війни у радянський період можна було дізнатися винятково зі спеціальних джерел. Автори – функціонери зі сфери медицини і соціального забезпечення. Привертають увагу надруковані незначними тиражами для службового використання брошури інформативного змісту номенклатурних радянських чиновників: міністра соціального забезпечення УРСР Ф. Ананченка [2] і міністра соціального забезпечення РРФСР А. Сухова [10]. Брошури містять звітні доповіді керівників соцзабезів про роботу підлеглих їм установ. Тексти звітів висвітлюють інформацію про пенсіонування, протезування, працевлаштування, навчання і перенавчання, матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. Тобто, йдеться про діяльність державних органів, спрямовану на соціальний захист інвалідів Вітчизняної війни. Встановити результативність діяльності держструктур у цій галузі на основі інформації очільників республіканських соцзабезів неможливо. Для цього, передусім, потрібна офіційна цифра взятих на облік інвалідів-фронтовиків. Державні чини уникають повідомити найважливіший показник, без якого скласти уявлення про реальне матеріальне становище інвалідів війни в перші післявоєнні роки неможливо. Так, Ф. Ананченко ні словом не обмовився про різке зростання чисельності інвалідів-фронтовиків упродовж квітня-вересня 1946 р., а потім їх різке скорочення в УРСР. Державний функціонер приховав факт зняття понад 200 тисяч інвалідів війни у республіці з допомогою Лікарсько-трудових експертних комісій (ЛТЕК) з інвалідності з формулюванням «здоровий» [14; 15].

В умовах поширення в республіці голоду «переогляди» у ЛТЕКах сотень тисяч фронтовиків проводилися з метою зменшити видатки державного бюджету на пенсіонування і поповнити робочою силою народне господарство. Отож, таких понять як «морально-психологічний стан», «умотивованість», «ціннісні орієнтації» контингенту, яким опікуються соцзабезівці, для обох вищих чиновників і їх підлеглих не існувало. Тексти номенклатурних управлінців можна означити як формально-бюрократичний спосіб оповіді про особливу соціальну групу українського повоєнного суспільства.

Окремий підвид радянського дискурсу з питань становища інвалідів-фронтовиків у радянській Україні, у тому числі й у перші післявоєнні роки, представлений у роботах пропагандистсько-просвітницького характеру про функціонування радянської системи

соціального забезпечення. Численні брошури і статті радянських авторів присвячені пропаганді планів і здобутків партійно-урядового керівництва країни в соціальній сфері. Тексти такого типу переповнені показниками, цифрами, схемами, таблицями.

Характерною у цьому відношенні є брошура В. Андреєва. Автор розкрив сутність радянської системи соціального забезпечення, яка, на його переконання, докорінно відрізняється від капіталістичної організації соціального захисту. Статистика, цифрові викладки, поміщені у тексті, використані для того, щоб довести читачеві істотні переваги радянського соціального забезпечення, а значить і радянського способу життя. З авторського аналізу категорії інвалідності в системі соціального забезпечення випливає, що групи інвалідності визначаються в першій країні соціалізму за здатністю покаліченого на війні, або на виробництві до суспільно-корисної праці [1].

Радянський автор А. Козлов у своїй брошурі висвітлює процес становлення радянської системи соціального забезпечення, поміщає у текст розлогі витяги з актових документів уряду, партійних програм і постанов. Щоправда, в роботі А. Козлова такий складний і важливий період діяльності радянського соціального забезпечення, як роки німецько-радянської війни і перші післявоєнні роки характеризується дуже стисло, одним абзацом. Автор обмежується констатацією: працівники соцзабезів провели значну роботу з працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни, які майже всі отримали робоче місце. Крім цього, доводить автор, у післявоєнний період було удосконалено порядок пенсіонування різних контингентів системи соціального забезпечення [6].

Тісно примикає до вищеозначених текстів за своїм характером книга А. Глазунова. Зміст його матеріалу – оповідь про систему державних пільг для інвалідів війни. Вперше для широкого читача було викладено основні положення раніш засекреченої постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р., якою визначався порядок призначення і нарахування пенсій покаліченим солдатам і молодшим командирам. Тут варто зазначити, що вказана постанова тривалий час після закінчення війни не розголошувалась, а використовувалася тільки службовцями соцзабезів. Це був один із документів, що вказував на системну підготовку партійно-урядового керівництва СРСР до великої війни, а його оприлюднення нівелювало б концепт «віроломно, без оголошення війни». А. Глазунов оприлюднив також маловідомий документ, яким визначалась загальна політика соціального захисту інвалідів німецько-радянської війни, постанову РНК СРСР від 6 травня 1942 р. «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни» [4]. Публікація книг А. Глазунова, В. Андреєва, А. Козлова засвідчила певне послаблення заборон на інформацію про інвалідів війни в період брежнєвського застою.

Загалом, для радянських авторів властивим було дотримуватися офіційної партійно-урядової позиції, основними пунктами якої були: інваліди Вітчизняної війни мають особливий статус в країні, партія і уряд проявляють постійну турботу про них, органи соціального забезпечення працевлаштували усіх інвалідів війни, система медичної реабілітації функціонує продуктивно, інваліди-фронтовики успішно інтегруються до повноцінного суспільного життя. Звичайно, ці роботи не мають нічого спільного з історичною наукою, навіть радянського типу. Але вони цікаві, перш за все, контекстом, у якому згадується особлива спільнота післявоєнного періоду – інваліди-фронтовики.

Після падіння комуністичного режиму в СРСР і виникнення незалежної України з'явилися нові можливості для історичних досліджень. Науковці позбулися ідеологічного диктату, а історики поряд з цим отримали нарешті доступ до раніш засекречених масивів архівних документів. Оскільки серед пострадянських істориків особливо актуальною у 90-ті роки була тема Другої світової війни, то деякі дослідники започатковують поряд з іншими темами, історіографічний дискурс з таких проблем: інваліди війни й держава, інваліди війни й суспільство в умовах тоталітаризму.

В Україні були захищені дисертації, в яких дослідження становища інвалідів Вітчизняної війни в перші післявоєнні роки виходить на науковий рівень. Дисертація О. Латиш присвячена аналізові системи охорони здоров'я в радянській Україні в період німецько-радянської війни. У розділах роботи розглядається, серед іншого, питання медичної

реабілітації інвалідів Вітчизняної війни. Автор обґрунтовує висновок про те, що для радянської медицини інваліди-фронтовики важливі були, передусім, з точки зору поповнення трудових ресурсів народного господарства. Відновлення працездатності інваліда війни було серцевиною медичної реабілітації. О. Латиш не знайшла підтверджень того, що тодішня медицина взагалі розглядала таку проблему фронтовиків як психологічна травма [7]

Продовження наукового дискурсу з питань інвалідів війни і їх повноцінної інтеграції до суспільного життя після вигнання нацистів з України міститься у дисертаційному дослідженні І. Перехрест. Авторка довела на фактах неготовність інститутів соціального захисту і медичної реабілітації до вирішення болючих питань повсякдення інвалідів Вітчизняної війни. Проблема інвалідів війни істориком розглядається через призму так званих «медико-санітарних наслідків війни» [9].

Особливості сучасного російського історіографічного дискурсу у сфері соціальної історії і, зокрема у вивченні соціальної групи інвалідів війни, можна виявити у кількох публікаціях, які з'явилися упродовж останнього десятиліття. Дисертація Г. Хорохоріної присвячена заходам радянського режиму з соціального захисту і медичної реабілітації інвалідів війни і праці в роки німецько-радянської війни. Авторка не виділяє інвалідів-фронтовиків із загального числа інвалідів, залишаючи, таким чином за межами свого наукового аналізу специфіку ставлення радянського режиму до покалічених військових. Крім того, хронологічне обмеження дослідницької проблеми роками війни істотно зменшує когнітивні можливості роботи, оскільки справжня сутність ставлення партійно-урядового керівництва СРСР до інвалідів-фронтовиків виявилося лиш у післявоєнні роки [12].

Російський історик І. Пелих предметом свого дисертаційного дослідження визначила систему соціального забезпечення в Краснодарському краї упродовж 1945 – 1953 рр. У роботі обґрунтовано важливе положення: партійно-урядове керівництво СРСР всі ресурси післявоєнної країни кинуло на вирішення військово-стратегічних завдань, а соціальні проблеми поклало на плечі місцевих органів влади і громадських організацій, які не мали для цього ні матеріальних ні фінансових можливостей [8]. Підтвердження цьому міститься у статті О. Болле про пенсіонування інвалідів-фронтовиків. Спираючись на архівні матеріали дослідниця доводить, що післявоєнна дорожнеча і дефіцит повністю нівелювали купівельні можливості невисоких пенсій рядових інвалідів Вітчизняної війни [3].

Новий підхід до вивчення теми інвалідів Вітчизняної війни запропонувала німецька дослідниця Беата Феселер. У своїй статті вона чітко означила предметне поле дослідження – становище інвалідів війни у післявоєнному радянському суспільстві. Для неї важливими є самі люди, які опинилися у скрутній ситуації після важкої військової травми, а не державні інституції, які пов'язані з ними. Дослідниця на фактах показує антигуманну сутність інституцій соціального забезпечення. Вона першою звернула увагу на те, як режим з корисливою метою маніпулював категорією «інвалідність». Не ховаючись за абстрактними дефініціями, Беата Феселер розкриває істинний зміст такого виду радянського соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків, як «працевлаштування». Історик неспростовно довела, що працевлаштування покалічених військових виконувало функцію мобілізації трудових ресурсів, а не соціального захисту [11]. Такий дискурс явно дисонує з дослідженнями пострадянських науковців.

Отож, можна констатувати, що в радянський період існувала негласна заборона на ґрунтовне вивчення проблеми інвалідів війни в перші післявоєнні роки. Упродовж майже півстоліття жоден фаховий історик у радянській Україні, як і в інших республіках СРСР, не наважився, на дослідження цієї соціальної групи радянського суспільства. Цього не можна було зробити ще й через те, що всі архівні документи, пов'язані з інвалідами-фронтовиками, були засекречені і доступ до них мало лиш обмежене коло радянських функціонерів. Тому окремі аспекти життєдіяльності інвалідів Вітчизняної війни висвітлювали у своїх текстах (доповіді, ювілейні брошури, публіцистичні статті) не історики, а працівники соціального забезпечення, медичні фахівці, публіцисти, партійні управлінці. Для їхніх текстів властивим було акцентування уваги на державній політиці соціального захисту, досягненнях у роботі органів соціального забезпечення і медичних закладів. Оповіді про успішну інтеграцію

покалічених військових у суспільне життя та виробництво були насичені патріотичним пафосом і оптимізмом.

Сучасні українські історики, які займаються означеною проблемою, позбавлені ідеологічного диктату і самоцензури. Вони називають речі своїми іменами, не закриваючи очі на жалюгідний стан переважної більшості інвалідів Вітчизняної війни в містах, і, особливо в селах радянської України. Водночас, висвітлюючи становище інвалідів-фронтовиків, наші дослідники розглядають цю проблему так би мовити «зверху», спираючись на джерела радянської державної бюрократії. Для якісної історичної реконструкції становища інвалідів Вітчизняної війни слід «почути їх власний голос», збагнути їхній світогляд, проникнути у їхні відчуття. Для цього потрібно розширити коло джерел, залучаючи листування покалічених фронтовиків, їхні неофіційні спогади, засоби усної історії.

Навіть у порівняно «вільні» двотисячні роки у Російській Федерації на тлі посилення ідеологічного концепту «великої перемоги» російські історики, окресливши наукову проблему інвалідів-фронтовиків у післявоєнній дійсності, не наважуються глибоко її проаналізувати, хоча б із застосуванням дослідницького арсеналу сучасної соціальної історії. Вони обмежуються поверхневою характеристикою радянських інституцій, що опікувалися покаліченими військовими, констатацією їх неефективності.

Стаття Беати Феселер сьогодні залишається єдиним взірцем західноєвропейського наукового підходу до питання інвалідів війни в післявоєнній радянській дійсності. Християнський менталітет, німецька фахова дисциплінованість, потужний методичний арсенал сучасної європейської історичної науки лежать в основі цього особливого історіографічного дискурсу. Для нього є властивим чітка артикуляція моральних орієнтирів, знання тоталітарних державних структур, гнучка система роботи з історичним джерелом, глибокі і логічні висновки. І саме в рамках такого дискурсу можливо у подальшому поглиблювати наші знання про «тих, хто не мав свого голосу» упродовж десятиліть – інвалідів Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР / В.С Андреев. – М.: «Знание», 1968. – 80 с.

2. Ананченко Ф.Г. О работе органов социального обеспечения Украинской ССР / Ф.Г. Ананченко. – К. : М-во социального обеспечения УССР, 1948. – 64 с.

3. Болле Е.Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы / Е.Н. Болле. // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 6. – С.50 – 56.

4. Глазунов А.Д. Льготы инвалидам войны / А.Д. Глазунов. – М. : «Юридическая литература», 1970. – 152 с.

5. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.

6. Козлов А.Е. Они не забыты. (Основные черты социального обеспечения в СССР) / А.Е. Козлов. – М. : «Советская Россия», 1977. – 122 с.

7. Латиш О.Ю. Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни: дис. … кандидата іст. наук Ж 07.00.01 / Латиш Олена Юріївна. – Донецьк, 2004. – 195 с.

8. Пелих И.В. Социальная политика в СССР в 1945 – 1953 гг.: На материалах Краснодарского края: дис. … кандидата ист. Наук: 07.00.02 / Пелих Ирина Валериевна. – Москва, 2005. – 194 с.

9. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.): дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / Перехрест Ірина В'ячеславівна. Донецьк, 2007. – 291 с.

10. Сухов А.Н. Задачи социального обеспечения / А.Н. Сухов. – М.: Изд-во Министерства социального обеспечения РСФСР, 1949. – 54 с.

11. Феселер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Беата Феселер. // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). – С. 21-33.

12. Хорохорина Г.А. Политика государства в области социального обеспечения и реабилитации инвалидов войны и труда в период 1941 – 1945 гг.: на материалах РСФСР: дис. … кандидата ист. Наук: 07.00.02 / Хорохорина Галина Анатольевна. – Москва, 2005. – 275 с.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1841. – Арк.126.

14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5181 – Арк.104.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.348. – Оп.3. – Спр.384. – Арк.12.

Гордиенко В.В., Гордиенко Г.М. Проблема инвалидов войны в советской действительности: типы историорграфического дискурса.

В статье проанализированы основные типы историографического дискурса, предметом которого была социальная группа инвалидов войны в первые послевоенные годы. Выяснены обстоятельства замалчивания этой проблемы в советский период. Выявлена специфика исследовательского подхода к изучению условий жизни инвалидов-фронтовиков в современной украинской исторической науке. Определена зависимость от идеологических концептов современных российских исследователей социального обеспечения инвалидов Отечественной войны. Охарактеризован западноевропейский вариант научного анализа состояния искалеченных военных в послевоенной советской действительности.

***Ключевые слова**: инвалиды войны, историографический дискурс, социальное обеспечение, трудоустройство, пенсионирование, советский режим.*

Gordienko V.V., Gordienko G.M. The problem of disabled soldiers in soviet reality: types of historiographical discourse.

In this article the main types of historiographical discourse are analyzed, the subject of which has been the social group of disabled soldiers in early years after the war. The circumstances of ignoring this problem in Soviet period have been found out. It has been discovered the peculiarity of the research method of investigation of disabled soldiers living conditions in modern Ukrainian historical science. The dependence of ideological concepts of modern Russian researchers upon Great Patriotic War disabled soldiers' social security has been determined. Western European variant of scientific analysis of the position of mutilated soldiers in postwar soviet reality has been characterized.

***Key words**: disabled soldiers, historiographical discourse, social security, job placement, pension, Soviet regime.*

УДК 94(477)(=411.16)

М.М. Зеркаль

УСНІ ТА ПИСЬМОВІ СВІДЧЕННЯ ТОТАЛЬНОГО ЗНИЩЕННЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У статті досліджуються усні джерела та їх роль у відтворенні істориками об'єктивної та всебічної картини історичного процесу, ролі та значення кожного з учасників процесу. Висвітлюється нелюдська сутність втілення ідеології расової неповноцінності українського та інших етносів в роки Другої світової війни на прикладі трагічних подій в Богданівці, роль усної історії у відтворенні трагедії мирного населення та

військовополонених, піднімається проблема колабораціонізму, особистісного фактору, ролі усних свідчень у викритті злочинних дій та прикладів людських подвигів у нелюдських умовах. Зосереджується увага на необхідності використання архівних документів з усними свіченнями учасників кримінальних справ в роки втілення політики голодомору радянським державним апаратом, виявлення мотивів та рушійних сил цього нелюдського терору щодо українського селянства.

Ключові слова: *фашизм, геноцид, голодомор, колабораціонізм, тоталітарна система, ідеологія, жертва.*

Значна частина українських науковців при здійсненні історичних досліджень намагається використовувати лише офіційні в паперовій формі документи, а враховуючи особливість підготовки та створення відповідних історичних джерел виникає сумнів в достовірності та обґрунтованості висновків дослідників. Особливо важливо дуже обережно ставитись до найбільш трагічних подій в історії не лише окремих людей, а нації, держави в цілому. Українська історія може продемонструвати велику кількість прикладів замовчуваних або тенденційно висвітлених та оцінених подій. В даному випадку велику роль мають відіграти усні свідчення та оцінки безпосередніх учасників та свідків. Саме тому автор пропонує на деяких прикладах звернути увагу на необхідність використання усних свідчень як історичних джерел і їх залучення до наукового обігу решти дослідників. Проголошення незалежності створило умови для відкриття доступу до архівних документів історикам, дослідження раніше заборонених тем та періодів. Таким чином в науковій літературі ми поки що маємо лише перші спроби інтегрувати усну історію в контекст існуючої парадигми наукового дослідження та викладу його результатів. Автором виокремлюються такі завдання: пригорнути увагу до актуальних трагічних подій з історичного минулого України з метою запобігання аналогій в майбутньому; спробувати продемонструвати роль і значення усних свідчень при дослідженні історичних подій; продемонструвати неможливість уникнути залучення до наукового обігу усних свідчень як учасників подій, так і зацікавлених сторін.

Під час Другої світової війни, після встановлення окупаційного режиму територія Миколаївщини була розмежована уздовж річки Південний Буг, тобто саме географічний чинник став вирішальним в адміністративному поділі. Таким чином західні райони Миколаївщини увійшли до складу Губернаторства Трансністрія, а решта – до складу Рейхскомісаріату Україна [9]. Останнім часом спостерігається тенденція до «вибіркового» вивчення історичних фактів та подій. Людська трагедія в Богданівці не набула статусу принципово важливої та потрібної для вивчення і постійного використання у виховному процесі всіма учнями України, а жаль. Специфікою цього табору було те, що сюди приганяли на страту не лише євреїв, а і представників інших «неарійських» рас, які не повинні були існувати, та військовополонених [10]. Трагедія Бабиного Яру, обов'язкова у програмовому вивченні в школах, – страхітливий прояв сутності націонал-соціалістичної ідеології фашизму, але це не єдиний факт, таких місць масових страт представників брудних етносів які потрапили в зону окупації, була велика кількість. Особливою рисою таборів на Миколаївщині було те, що в них здійснювалось знищення військовополонених та мирного населення депортованого з території також суміжних областей (Одеської, Вінницької, Кіровоградської, Молдавської РСР та ін..) [11].

Згідно з німецько-румунським договором, укладеним в Бендерах 30 серпня 1941р. територія між Південним Бугом і Дністром (частково Вінницька, Одеська, Миколаївська області та лівобережна Молдавія) підпадали під управління Румунії. Слід зазначити, що напередодні, 19 серпня були видано Іоном Антонеску Декрет №1 про встановлення румунської адміністрації в Трансністрії з розташуванням органів управління в Тірасполі, а з жовтня в Одесі. Першим губернатором був призначений професор Георге Алексяну. Лише за офіційними статистичними даними на початок війни в Україні проживало понад 3 млн. євреїв, з яких біля 2,9 млн не встигли евакуюватись. В Миколаєві мешкало 25280 євреїв(15% від загальної кількості населення) [14]. Окупаційні органи влади не вважали за доцільне

створювати гетто суто для концентрації євреїв, такі приклади були відомі лише на півночі області – село Криве Озеро, село Мостове, місто Голта, які проіснували нетривалий час. В науковій літературі триває процес дослідження діяльності юденратів в аналогічних європейських гетто. За відомостями про діяльність моноетнічних таборів ми поки що не маємо змоги стверджувати про існування відповідних органів місцевого самоврядування. В серпні 1941р. в Миколаєві видано наказ з'явитися всім євреям з документами, грошима, цінностями та предметами першої потреби на збірні пункти в районі старого міського єврейського цвинтаря (сьогодні це територія міського зоопарку, де встановлено пам'ятну стелу). Відразу було розстріляно на цвинтарі від 4 до 5 тисяч осіб [17]. Лише кільком вдалося врятуватись та розповісти, що людей клали на землю та розстрілювали з автоматів в потилицю. Фактично усні свідчення стали підставою для здійснення наступних історичних досліджень та викриття злочинних дій окупантів. Вражає те, що самі розстріли перетворились на рутинну «працю», конвейер смерті. Чому людська свідомість загарбників-окупантів не зруйнувала психіку цих «недолюдей» та не зупинила цю трагедію? Навіть в таких страшних умовах відразу виникли приклади праведної поведінки. Так, за усними свідченнями, під час виведення в'язнів для забору води з джерела декілька підлітків, мешканців Водопою (району міста), відволікали охорону і допомогли шістьом в'язням-євреям втекти, а потім їх переховували (Ф.Бондар, М.Буртиш, А.Говоренко, М.Щербина) [19]. Зрозуміло що такі факти в німецьких документах не засвідчувались. Навіть на території самого міста здійснювались масові розстріли, наприклад район Темвод, де розстріли здійснювались щоденно з 8-ї години ранку, а тіла закопували у напередодні приготовлені ями [22].

Таким чином, політика окупантів на Миколаївщині, за допомогою усних свідчень, набула додаткових вимірів завдяки залученню нових джерел. За регулярними військовими підрозділами німецької армії рухалась оперативна команда СС яка і займалась виявленням, ізоляцією та знищенням євреїв. Виявлялись «неблагонадійні елементи», серед яких найбільшу небезпеку становили євреї та радянський актив.

У роки незалежності в Україні значну увагу приділяють вересневій трагедії 1941р. в урочищі Бабин Яр поблизу Києва, де загинуло за два дні понад 33770 євреїв, а інші місця масових розстрілів, спалень ще потребують детальних досліджень [22].

На території тогочасного радгоспу «Богданівка» етапованих в'язнів розмістили в приміщеннях свинарників, конюшень, літніх куренях для свиней та просто посеред поля під відкритим небом. За деякими даними, в тому числі і усними свідченнями, кількість в'язнів сягала в певні періоди часу 54000-55000 осіб. Загалом же вважають, що тут було знищено понад 115 000 осіб, з яких 5400-55000 мирного єврейського населення [24].

Задокументовані з усних оповідей жахливі історії з життя ув'язнених і сьогодні викликають обурення та неможливість усвідомити логіку поведінки катів. Слід ретельно аналізувати також такий підхід де відповідальність за страхітливі масштаби загиблих євреїв покладається частково на представників єврейського етносу уповноваженого здійснювати евакуацію. Адже дійсно здійснюючи евакуацію фабрик, заводів, великої рогатої худоби потрібно було зменшити потік населення до тилових районів, щоб збільшити масштаби евакуації обладнання, устаткування. Навіть ті євреї що евакуювались поширювали серед тих хто залишався ідею про те, що німці це культурні люди, які говорять на зрозумілій їм мові, адже вони розмовляли на ідіш та німецькій - євреям нічого поганого не зроблять. Зустрічались навіть випадки коли єврейки в дворових скандалах з українками кричали, що коли прийдуть німці то вони їхньою кров'ю будуть фарбувати забори.

Фактично введені в оману загальною думкою порядності німців, євреї, що не евакуювались з України, всі були розстріляні окупантами. Таким чином можна навіть зазначити, що це був злочин не лише німців, румун, а також і тих євреїв хто евакуювався і дурив тих кого залишали на окупованих територіях. Представники цього підходу вважають, що в 1941р. було вдосталь часу щоб спасти всіх євреїв від розстрілу шляхом евакуації, навіть пішки, але турбота про власне життя та речові інтереси стали на заваді цьому. Даний підхід піднімає питання морально-етичної відповідальності живих перед мертвими.

Системність та швидкість знищення євреїв в Миколаєві призвели до того, що коли виникло питання про створення гетто в місті, за донесенням оперативної групи «D» від 2 жовтня 1941р. зазначалось, що за звітний період було звільнено від євреїв міста Миколаїв та Херсон. За звітом фелькомендатури Миколаєва за серпень-вересень євреї евакуйовані СД. Тому намір створити гетто не міг бути здійсненим. Тобто цим декларувалось тотальне знищення представників єврейського етносу окупаційними органами влади в місті[28]. Фактично протягом серпня – жовтня 1941р. на Миколаївщині було знищено більшість євреїв сільських жителів, а села їх проживання остаточно зникли.

Сутність трагедії Богданівки полягає в тому, що фактично це стало місцем де знищувались не просто люди, а сама ідея права на життя неарійських етносів, культур, релігій. Загибель євреїв була лише складовою загальної політики тотального знищення неарійських етносів, до яких, доречі, відносились не лише росіяни, а також і українці[29]. Саме тому особливо сьогодні, в умовах неоголошеної війни, стає актуальним питання розгортання національно-патріотичного виховання молодого покоління навколо історичної пам’яті про Богданівську трагедію в тому числі з залучення джерел усної історії.

Всіх в'язнів, за усними свідченнями, формували у колони від півтори до п'яти тисяч осіб і етапували до Богданівки за певними маршрутами. Фактично з грудня 1941р. по січень 1942р. колони приречених на смерть прибували системно. Офіційно вважається, що 21 грудня 1941р. для початку акції «Подарунок Сталіну» став спалах тифу серед богданівських в’язнів, але це лише було однією з мотивувальних форм реалізації антилюдської сутності фашистської ідеології та режиму[25]. Під час судового процесу вцілілий від розстрілу в'язень П.Б.Климов розповів, що «.. Умови життя в'язнів табору були жахливими: у свинарнику, де раніше розміщувалося 200 свиней, знаходилося близько 2000 людей. Підстилкою для них слугувала пріла солома, що залишилася від свиней, на ній і лежали змучені люди. До того ж, значна частина в'язнів, в тому числі стариків і дітей, знаходилися під відкритим небом…» [28].

Ще один врятований так описував: « Доманёвка – кровавое, черное слово. Доманёвка – центр смертей и убивства. Сюда пригоняли на смерть тысячные партии. Этапы следовали один за другим беспрерывно. Из Одессы нас вышло три тысячи человек, а в Доманёвку дошла маленькая кучка» .

Від прибуття до табору і до страти всі в'язні були позбавлені їжі та води. Всі були змушені для вгамування спраги використовувати сніг. Будь-які спроби здобути поза межами табору капусту, буряк, воду, картоплю,взагалі будь-яку їжу, жорстоко карались побиттям та розстрілами на місці. Під час судового розгляду цього злочину одна з свідків – місцева мешканка зазначала, що: «Приблизно 27 грудня 1941р. я брала воду з колодязя, до якого підійшла жінка-єврейка з табору набрати води. В цей час на вулиці з'явилася підвода, на якій сиділо троє румунів. Один з них зіскочив з підводи і почав виймати зброю, щоб застрелити її. Вона не просила помилувати її, а благала відпустити до табору де, очевидно, у неї залишилися діти. Однак вона тут же була вбита, і її труп пролежав біля колодязя п'ять днів»

За свідченням колишнього начальника жандармського посту у таборі «Богданівка», молодший офіцер Міліонеску зазначав, що від голоду, холоду щодня вмирало 150-200 осіб. Станом на 21 грудня 1941р. їх кількість становила біля 2000 чоловік[28]. Незважаючи на страхітливу ситуацію наглядачі та вбивці все одно вигадували ще більш страхітливі форми знущання. Щоб вилучити останні приховані коштовності у в'язнів румуни та німці привезли до табору підводу з хлібом і міняли його на золото. Свідки згадували, що в одному з бараків жила жінка з Молдавії, яка взяла з собою невеличку подушечку розшиту діамантами, з якої і міняла по 2-3 камінці на хліб та роздавала мешканцям бараку чим врятувала від смерті немало людей.

В тривалому існуванні Богданівського табору румунське керівництво не було зацікавленим, особливо враховуючи перебіг бойових дій. Спалах тифу серед в'язнів став приводом для прискорення часу ліквідації табору румунським губернатором. 20 грудня 1941р. до табору прибуло 60 чоловік на чолі з німцем Гегелем. До яру було завезено солому,

очерет і дрова. За показами Ісопеску, румунського губернатора області Голта зазначається, що спочатку почали вбивати хворих та інвалідів, які не могли самостійно дійти до місця страти. Їх стягли в конюшні, де облили нафтою, обложили ворота та дах соломою і живцем спалили 4000-5000 в'язнів. Решту ув'язнених 43000 чоловік відігнали до балки де роздягнених групами по 15-20 чоловік на краю обриву розстрілювали. Під час такого масового знищення не всі падали на дно яру вбитими, частина була ще живою і згорали живцем. За даними слідства за перший день було вбито таким чином біля 3000 осіб. Такі екзекуції відбувались щоденно. Впродовж січня і лютого 1942р. з метою приховання масштабів злочину щоденно 200 в'язнів займались тим, що стелили шар сіна і дров, викладали шар трупів, потів все повторювалось і такі споруди висотою 2 метри та 4 метри завширшки спалювались.

Під час дослідницької роботи було проведено опитування непрямого свідка, мешканки міста Миколаєва, яка у відповідний період мешкала в суміжному населеному пункті, Трущенко Віри Семенівни, 1937 року народження. Вона розповіла наступне: « Коли почалася війна ми жили в селі Констянтинівка, там, де зараз територія міста Южноукраїнська, а через річку Богданівка. Моя мама, Батошан Надія Трофимівна, 1914 року народження, розповідала, що були дні, коли неможливо було дихати. В повітрі був специфічний запах, незрозумілий, задушливий, їдкий. Іноді летів попіл. Тоді вони з сусідками помітили, що так буває, коли вітер дме з Богданівки. Потім стало відомо, що саме там відбувається. Спалюють людей. Було жахливо. «Ми дихали людьми»,- я запам'ятала цей мамин вислів. Була якась розмова із старостою і він нагримав на жінок-« Стуліть пельки і привикайте! То з євреїв мило варять!».

Жахливими були події також з 24 по 26 грудня 1941р., коли в'язням дали наказ побудувати земляну загату завдовшки 12 метрів та заввишки 1,8м. для утримання потоків крові. Розуміючи страшне своє майбутнє ув'язнені відмовились виходити з бараків-свинарників та забарикадувались. Тоді колаборант Іван Сливенко видає наказ підвезти солому, забити двері і підпалити бунтівні приміщення. В полум'ї загинуло біля 2000 чоловік. Діяльність колаборантів-поліцаїв, їх було 12 на чолі з І.Сливенко заслуговує окремого дослідження для усвідомлення мотивів та мети такої діяльності.

За матеріалами судової справи з'ясувалось, яка побудована була на усних свідченнях, що Іван Сливенко особисто вбив 300 євреїв. Доречі, викрити та притягти до відповідальності його вдалося лише в 1960р. за допомогою коханки, яка назвала прикметну ознаку на його тілі - бородавку. Поява Івана саме в Богданівці не була випадковою. Його батька в 1930р. розкуркулили і етапували до Сибіру, де він і гине. У їх родини було націоналізовано 66 гектарів землі, три пари коней, багато корів та свиней. Івану ж було дозволено проживати в Кіровограді, де він мешкав та працював. Дізнавшись про окупацію Богданівки німецькими військами він повертається до залишків рідної оселі і пропонує свою співпрацю загарбникам. За свідченням селян він вбив молоду дівчину лише за те, що вона назвала його «товаришем», за радянською традицією. В матеріалах справи зазначалось, що після розстрілів за його наказом вилучені у людей цінності поліцаї звозили до його хліву. Саме там він вирішував як розподілити награбоване між ним та його підручними. При виявленні факту того, що один з колабораціоністів - Льоня, приховав частину коштовностей він його особисто застрелив. Рухаючись по селу, побачивши несприятливі погляди селян він їх бив батогом. Фактично він в собі втілював абсолютну владу на селі. Особисто займався розшуком партизан і здавав за винагороду німцям. У випадку виявлення на вулиці селян після дев'ятої години лупцював їх до напівсмерті. Так в березні 1942р. довідавшись про появу незнайомця на селі віддає наказ заарештувати його та доправити на допит. Після наказу поліцаїв зупинитися та надати документи чоловік кинув в їх бік гранату та почав втікати. Переслідувачі змусили партизана сховатися на кузні. Облога тривала шість годин. Відстрілюючись чоловік не підпускав до себе колаборантів. Йти на відкритий штурм поліцаї не хотіли, ніхто не бажав гинути. Вони вдалися до хитрощі - підпалили кузню сподіваючись тим самим змусити чоловіка вийти з приміщення, але дарма. Партизан застрелився не бажаючи потрапити до рук поліцаїв, а

згодом і німців. І.Сливенко з метою психологічного тиску обгорілий труп посадили під телеграфний стовп та причепили табличку з написом «Так буде з усіма, хто посягне на поліцію».

Матеріали цього та інших злочинів були представлені для загалу на показових судових процесах над членами новоамериканського і богданівського загонів «зельбстшутц», які відбулись в 1965 та 1967 роках у Миколаєві виїзною сесією Верховного Суду УРСР. Під час судового процесу було доведено фактами, що колаборанти та німецькі колоністи, учасники загонів «самооборони», дійсно брали участь в масових каральних акціях проти ув'язнених.

Отже, поліетнічний склад замордованих ув'язнених повинен стати наріжним каменем при дослідженні, аналізі та узагальненні Богданівського злочину нацистського режиму. Вивчення і поширення спогадів свідків та свідчення злочинців мають забезпечити попередження в майбутньому для українського населення подібних трагедій як з боку своїх співвітчизників, так і представників різноманітних релігійних течій та сект які сьогодні стоять на чолі терористичних угруповань і здійснюють злочинні дії не лише проти історичних пам'яток, а також в проти людей різних національностей, релігійних поглядів та течій.

Важливого значення набуває сьогодні дослідження голодомору українського народу 1932-1933р. Геноцид радянської держави повинен бути викритим не лише за офіційними документами, а також і завдяки усній історії, свідченням вижившних. В матеріалах карних справ, які зараз можна дослідити свідчать про те, що фактично всі вони були побудовані на усних свідченнях, лише в незначній мірі присутні як доказова база матеріальні докази. Вивчаючи конкретні справи можна виділити низку напрямків та підстав притягнення людей до кримінальної відповідальності та складання обвинувального вироку в залежності від бажання слідчих. Той факт, що доступ до матеріалів справ був обмежений вже свідчить про вразливість сфабрикованих справ та можливість побачити анти людську спрямованість радянської державної та судової системи і неможливість вислизнути з лещат правоохоронних органів. Справи будувались виключно на усних свідченнях своїх односельців.

Таким чином слід зазначити, що усні джерела інформації, усна історія, повинні бути інтегровані в існуючу історичну науку і створити умови для дійсно об'єктивного та всебічного висвітлення історичних подій та узагальнення історичного процесу в цілому не слугуючи керованим знаряддям в досягненні певних політичних цілей сучасності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М.О., Козирєва М.Е., Щукін В.Р. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944 рр. - Миколаїв, 2004. - С. 245.

2. Гогун А. Проблема эффективности нацистской антисоветской и антисемитской пропаганды // Наукові записки. Збірник. - К., 2006. - Вип. 31. - С. 158.

3. Гриневич Е.В. Холокост на Николаевщине // Еврейские поселения на Николаевщине. - Николаев, 2004. - С. 245.

4. Гриневич О.В. Голокост на Миколаївщині в 1941-1944 рр. // Наукові праці. Науково-методичний журнал. - Миколаїв. - Вип. 2. - С. 139.

5. Гнітько Володимир//Електронний ресур: http://politiko.ua/blogpost86687

6. Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы. - Николаев, 1996. - С. 185.

7. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Сост. Б. Забарко. - К., 2006. - Кн. 1. - С. 466.

8. Зі спогадів мешканки с. Воскресенське Осипової Олександри Олексіївни, 1931 року народження. Зі спогадів мешканця с. Воскресенське Зимина Василя Кириловича, 1932 року народження. Зі спогадів мешканки Осипової Олександри Олексіївни, 1931 року

народження.//Державний архів Миколаївської області, ф. Р-1002, оп. 3, спр. 15, арк. 16; спр. 18, арк. 9.

9. Забарко Б. Трансністрія: біль нашої пам'яті // http://www.dt.ua/3000/3150/34705/ .

10. Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // УІЖ. - 2005. - № 3. - С. 87.

11. Ивашко, Е. Трагедия Богдановки : "Там не камыш шумит, там души детей разговаривают" : [Богдановский лагерь смерти] / Е. Ивашко // Южная правда. - 2008. - №30(15 марта). - С. 3.

12. Корсунська А. Голокост на Миколаївщині // Краєзнавчий альманах. - 2003. - № 2. - С. 28.

13. Козирева М. Участь німецьких колоністів у масовому знищенні єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації // Шестые запорожские еврейские чтения. - Запорожье, 2002. - С. 154.

14. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944) // Український історичний журнал. - 2006. - № 6. - С. 205.

15. Катастрофа и память о ней. Яд Вашем. - С. 123.

16. Климова, Л. Жестокие уроки Холокоста / Л. Климова // Рідне Прибужжя. - 2008. - №10(29 січ.). - С. 3.

17. Музыка Н. Смерть у оврага // Вечерний Николаев. - 2000. - 11 апреля.

18. Макаров Л. Ув'язнена Доманівського гетто // http://izvestiya.odessa.gov.ua / Main.aspx?sect=Page&PageID=7309.

19. Місця масових розстрілів і поховань представників національних меншин під час Великої Вітчизняної війни в Миколаївській області : довідкові матеріали / Миколаїв. облдержадміністрація, відділ у справах національностей облдержадміністрації, Миколаїв. т-во єврейської культури; ред. рада: В. О. Чебатарьов та ін. - 2-ге вид., доп. - Миколаїв: СПД Румянцева Г. В., 2012. - 32 с.: фот.

20. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. - Иерусалим, 1992. - С. 14.

21. Подольський А.Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні / Навч. посібник. - К., 2007. - С. 59.

22. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах. - К., 2002. - С. 167 - 168.

23. Семеняк Ксенія До Дня пом'яті жертв Голокосту: уроки минулого http://www.gurt.org.ua/articles/30899/

24. Соболь П. Геноцид на Доманівщині у роки Другої світової війни // http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/publication/content/940.

25. Сугацька, Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941-1944 рр.): [істор.-докум. вид.] / Н. В. Сугацька. - Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2010. - 44 с.

26. Черная книга. - К., 1991. - С. 100.

27. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем. - Иерусалим, 2007. - С. 139.

28. Чичкалюк, Т. Еврейская трагедия Богдановки : чтобы сдержать потоки крови, струившейся по склонам оврагов в Южный Буг после расстрелов, немцы приказали насыпать двухметровый земляной вал / Т.Чичкалюк // Николаевские новости. - 2013. - N 32(13 марта). - С. 3.

29. Чичкалюк, Т. Трагедия Богдановки / Т. Чичкалюк // Южная правда. - 2014. - N 8(23 янв.). - С. 1,2: фот.

Зеркаль Н.Н. Устные и письменные свидетельства тотального уничтожения мирного населения в годы Второй Мировой Войны и голодомора 1932-1933 гг. на Николаевщине.

В статье исследуются устные источники и их роль в отображении историками объективной и всесторонней картины исторического процесса, роли и значения каждого из

участников процесса. Освещается нечеловеческая сущность воплощения идеологии расовой неполноценности украинского и других этносов в годы Второй мировой войны на примере трагических событий в Богдановке, роль устной истории в реконструкции трагических событий в Богдановке, роль устной истории в реконструкции трагедии мирного населения и военнопленных, поднимается проблема коллаборационизма, личностного фактора, роли устных показаний в раскрытии преступных действий и примеров человеческих подвигов в нечеловеческих условиях. Обращается внимание на необходимость интегрированного использования архивных документов и устные показания участников уголовных дел в годы реализации политики голодомора советским аппаратом, выявление мотивов и движущих сил этого бесчеловечного террора в отношении украинского крестьянства.

Ключевые слова: *фашизм, геноцид, голодомор, коллаборационизм, тоталитарная система, идеология, жертва.*

Zerkal M.M. Oral and written testimonies the total destruction of civilian population during the Second World War and the famine of 1932-1933 in Mykolayiv region.

The article investigates the oral sources and their role in the mapping historians objective and comprehensive picture of the historical process, the role and significance of each of the participants in the process. Illuminates the inhuman nature of the Incarnation ideology of racial inferiority of the Ukrainian and other ethnic groups during the Second World War as an example of the tragic events in Bogdanovka, the role of oral history in the reconstruction of the tragic events in Bogdanovka, the role of oral history in the reconstruction of the tragedy of the civilian population and prisoners of war, raises the problem of collaboration, personal factor and the role of oral testimony in uncovering criminal acts and examples of human deeds in inhuman conditions. Attention is drawn to the need for an integrated use of archival documents and oral testimony of members of criminal cases in the years of the famine policy Soviet apparatus, revealing the motives and driving forces of the inhuman terror against the Ukrainian peasantry.

Key words: *fascism, genocide, famine, collaboration, totalitarian system, an ideology, a victim.*

UTC 94(477) «166/176»

I. I. Kryvosheia

DETAILED MATERIALS OF KOZELETSK ACT BOOK (1664 – 1765)

The book of the city of Kozelts been explored, the center Kyiv regiment, which contains cases dating 1664-1765 years. Its information potential for the study of ethnographic subjects is determined on the basis of the analysis of the source. Attention is paid to periodically higher, regimental status of the city of Kozelts, which raises the importance of the Act book as a source. A number of documentshave been analyzed, including land ownership cases, and the consequences of the construction of a mill on the New Dam, containing valuable ethnographic and genealogical information.

Keywords: *actbook, cossacks, governors, burghers, hundreds, Kievregiment, Kozelets.*

During the medieval and early modern era of Ukrainian history, act books of various institutions served to fix all types of documents that needed to be preserved and further used by individuals and legal entities of that time. The book of Kozelts city has a considerable informative potential for studying various problems of Ukrainian history of the second half of 17th - the first half of the 18th century. Of particular significance is the document for studying the history of the Kyiv region, especially the history of Kozelts with the suburbs and local problems.

Researchers of Ukrainian history for a long time emphasize that the history of Kyiv regiment has not been studied sufficiently [16, p. 69]. The reason is a weak source base, especially in relation to the XVII century. That is why the study of regional history will be facilitated by the introduction into the scientific circulation and analysis of the documents of Kozelets Act book, which is partly implemented in the proposed publication.

Act books of the 17th century are one of the most valuable and extremely informative sources of Ukrainian history of this period. The best preserved documents of the Poltava regimental government, Starodubsky Magistrate, partly Nizhyn Magistrate, Boryspil, Lokhvytska and Pyriatyn Town Hall [1-5; 7-14; 17-19; 21-28]. Some of them are published, part of which are available to researchers in the funds of various Ukrainian archives, primarily the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine [7-13; 29]. In the 18th century the governments were "mutual", that is, common for the Cossack and bourgeois administration. The practical separation of record books came only from the 20s, 18th century, when the regimental offices were fully employed. Only then records about elders and Cossacks almost disappeared from magistracy books, which certificates the revision of Starodub magistrate books dated 20-30s of the 18th century [29]. The record of the mutual government had a constant form in which the Cossack officers were first entered, then the non-executive elder and later representatives of the bourgeoisie.

The original copy of Kozelets Act book is reserved in manuscript's department of the Library of the Academy of Sciences in Krakow. It is also available in a copy in the library of the People's City of Warsaw [30]. This is the book of the mutual Kozelet's government of the second half of the 17th - the first half of the 18th century. The title of the book is in the catalog of the Polish archive. The book consists of 184 double-sided sheets of 20 x 32.

Kiev regiment, due to the size and high status of the city community in Kyiv, was turning in hundreds of cities of Ostro and Kozelets [16, p. 69]. It is known that the residence of the colonel of Kiev G. Korovki-Volsky in 1682 became Oster [15, p. 239]. Since Kozelets was a regimental city of Kiev for a long time, this increases the significance of the Act as a source.

The Act book begins with the March records, 1664. The actors were, in the main, the bourgeoisie, among which the nobility is clearly distinguished. They are called the "glorious" nobility against bourgeoisie. In January, 1665, the first record of the regimental government was signed by the clerk of the Kievan army Andriy Mitchenko, headed by the colonel of Kiev, Hnat Kalnitsky, the centurion of Koselsky Pavel Klymenko, the ataman of the city Prokop Kondratovich and other officers of the Koselets. In fact, the executive book of 1664 details the personal composition of municipal government and, to a large extent, the personal composition of the Cossack government. Documents included not only the inhabitants of the Kozelets regiment, but also other hundreds of regiments, even in other neighboring regiments. The personal data of the governors, including the relative additional information of individual documents, provide an opportunity to restore the genealogy of many Cossack and, especially, bourgeois families of Kozelts and hundreds of villages.

The books mostly included the acts of ownership to movable and immovable property in the form of purchases, submissions, tests, divisions, leases and other types of documents. They bring information about the placement of yards, their infrastructure, cost, owners of neighboring yards. High social status and wealth in the 17th century certified possession of the mill. Investigation of the case about building and New Dam and mills on it by former Colonel G.K. Korovko-Volsky, inscribed in May 1700 in the City Book, serves as a vivid example of informative direction of this source in the field of local subject.

The case reviewed the events that took place during the 1690-1700s. It all began with the complaint former colonel of Kiev, Grigory Korovchenko to hetman I. Mazepa in 1700 – a significant military comrade, on millers who owned mills on the Kozar Dam and supposedly by order of the acting Colonel K. Mokievsky flooded his mills [30, k. 137-140v.]. Consideration of the case has returned to a completely unexpected side for the complainant. He was accused of misfeasance, which was manifested in the illegal construction of the New Dam and mills on it. The

result of these actions was the flooding of villages and other damage caused to the population in ten years.

To consider the case, the hetman sent chief military officer Vasil Chuikevic hired a judge of the Nizhyn regiment Lukyan Zhurakovsky to the Kozelts. [30, k. 137]. Together with the officers of Kyiv regiment, the investigators conducted a thorough investigation, traversing all the affected settlements. The basis for this was a survey of area and of residents in several villages, especially old-timers and millers.

At first, the committee visited village Patiytu, where the chieftain was Stepan Cheperny. Ancient community of this village, Semen Berezka, Timokh Savenko, Gerasim Kushnirenko, and the sodality with the community showed that even Aksak, the chief of Ostrytsky, wanted before the war (until 1648 - I.K.) to pour a one more dam in the place where Grigory Karpovich's dam was. Aksak traveled through the boat with millers to inspect the banks, and his millers were disappointed to build because of possible damage to all the surrounding villages, namely Patyutam, Buda, Chemerura, Sharunavtsi, Kiselyovtsi, Bludshiv, Adamovtsi. This is exactly what happened when in 1691 Grigory Karpovich built a new dam and flooded the soils of the listed villages. The respondents also indicated that possible consequences were hidden. They also noticed that the "fundus on the dam" wasn't showed to local. That is, the construction was illegal. The colonel even forced the people of the surrounding villages to work on the construction of the dam. Dissatisfaction with the local population means that such obligations were not traditional and were considered a sign of power overuse.

The old town Cossacks Fedir Kanivets, Maxim Konovka and Stepan Sholukh testified in the town village of Buda. They counted numerous injustices inflicted through a consolidated dam. Only the groves and fields did not flood, as they are located far from the river Bobryk, where water from the Oster rate puts back. Witnesses pointed out that that the money from Mr. Karpovich, hired people only built the foundation, and other types of work performed free of charge by the local population. The stories mention the flooded low-lying area of the "Gala", where the inhabitants of Budy, Derzhovky and Chemer ten years ago mowed a hay. Now they hire haymakers in the swordfish [30, k. 138].

Residents of the village Dershanivka servant, who belonged to the judge, regimental I. Zhili, Ataman Danylo Karpovich, kossack Karpo Pukhnenko and the Ivan Bilous, described how Mr. Karpovich used the construction of the Cossacks and the Poles. As a result of the dam construction, this place was, so the locals are forced to ride through Chemer, adding two miles. The hayfields were dipped from the land, but the fields and groves survived [30, k. 138].

Melnys. Kiselyovka. Malahvakh Antonovich said that "Kozarskaya Kiselevska dam" was previously higher than now. At the Kozar "they were", soon came the "land" (drought in 1655, "seven years in the war." - IK) had to do the wheels. With time, about thirty years ago (from 1700 to 1670), the rowing declined, and the "carpenters" did not become (due to the negligence of millers). Earlier, when there were "korecheniki", the damage was not due to the fact that the inhabitants of the land did not process, but lived from fishing, "[...] and others were amused by making alcohol" [30, k. 138 v.]. Those who wanted to plow the land did it in Nosivka, which in 1670 and in 1700, the land of Kiselyovka was cultivated only from 1655, with the onset of drought, until 1690, when the New Roam drowned the territory again. Melnyk also pointed out that he did not "hear" the wagon on the 'fundus' of the dam, and added that with his elder brother Fedor supposedly advised Mr. Karpovich that the dam wasn't "taken". The colonel replied that "if you are wrong you will lose my money".

In the town hall, the Brotherhood brothers Ustyom and Yukhim Pogib reported that the Kozarskaya dam is older than Kiselyovsky, but there was never any crime, and much damage was caused to New. Many lands were flooded, and two wells were buried in the brothers themselves. For the construction of the dam, the Colonel ordered to cut down the private grove Pogib. The inhabitants of the village for a long time fed their money at the construction of the masters and servants of Colonel Karpovich [30, k. 139]. People from village Adamivka, chieftain Tymush

Semenko and kossack Yukhim Scitka have testified that only a few cities were flooded, other lands were not affected.

We find Interesting evidences in the case about the dam of village Kozari, the property of colonel. They were given "from grandfather and great-grandfather to the miller on the dam of the Kozar" Vasyl Ivanenko Masik. His grandfather, Oleshko Krivoy, moved from Goroshok town and built the dam. It was high, "but on it all the carpenters went to Pokrovsky Tatars; at that time, the wheels of the Hunches were made, but in the two cells there were caretakers and hunch wheels; and it was the more beautiful [...] the caretakers came to the Kozari, and now the wheel is related to the rowing of the Kozari "[30, k. 139]. Vasil also clarified that with high water mills Kiselyovsky urged millers of Kozar lower chests. Those chests did not drop, but water was allowed on all screensavers and the level was normalized.

Evidence in the case was given by representatives of the older generation. Even before the war (1648 - I.K.) in childhood, Semyon Stetsenko moved here with his family and remembered well that the Kozar Dam was "buried in the Corinthians and Hunchee Wheels". Vasko Nosarenko, who lived in the Kozar area more than 70 years ago, confirmed these words. [30, k. 139v.] . Father Semen Pavlovich, priest of the sacred priestly Kozeletskii, admitted that Zakhariyash Shcherbyna, at that time, the patron of all the mills in the Kiev regiment, forbade Grigory Karpovich to pour a new dam because of the obvious damage to the local inhabitants. In every populated point, besides the Cossacks and Vida their names are contained in the case. All the respondents swore in accordance with the points of the Magdeburg Law and Saxon.

Consequently, the two dam, Kisiel and Kozarskaya, were old and high, but their exploitation did not harm the environment and the economy of the local inhabitants. With the advent of the colonel's New Dam, also built without official permission (fundush), the situation deteriorated significantly. However, it was possible to correct it only in ten years when the colonel changed, and the investigation was conducted by a special investigative commission on the order of the hetman.

The commission decree contains a detailed analysis of the causes of flooding. The flow of the Bobrik, Nastash, Ostra rivers has been thoroughly studied and described, as Bobryk and Nastash flow into Oster, where the formation began, and why the New Dam was the reason for the rise of water. The new dam pushed out part of the water from the river Oster in the river Bobryk and Nastashu, so they poured and flooded the surrounding land. As a result of the investigation and trial on May 14, 1700 in the village Kozary Committee adopted a resolution to demolish the New Dam and to prohibit the construction of a dam in this place in the future [30, k.140].

Therefore, only one reviewed case of the Act book of Kozelets allows us to look behind the scenes of the administrative and judicial system of the Hetmanate, inform the names and social status of the participants, retain information about the arrangement and care of the mills in the middle of the 17th century, fixes the basic occupations of local residents and their relatives. It contains detailed geographic descriptions. Thanks to this information, we can complement the history of several villages along with the course of the Ostra and smaller rivers. Extremely important are the personal data necessary to establish the genealogy of local Cossack and peasant families. The Kozelet's Act Town Book contains many other interesting and diverse information of local history. The source has a high informative potential for studying various aspects of the history of the Kyiv regiment and the Hetmanate in the middle of the 17th - the middle of the 18th century.

REFERENCES

1. Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. / Черниговская губернская архивная комиссия; под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов: Тип. Г. М. Веселой, 1914. – 138 с.

2. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. – Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. – 236 с.

3. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. – Вып. 2: Справы вечистыя 1664–1671 годов. – 115 с.

4. Актовыя книги Полтавского городового уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. – Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – Вып. 3: Справывечистыя 1672–1680 годов. – 124 с.

5. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 37, № 4. – Прилож. С. 1–32 ; № 5. – Прилож. С. 33–48; № 6. – С. 49–64 ; № 7. – С. 65–112.

6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 55256. – 365 арк.

8. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55257. – 200 арк.

9. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. т. І. – 78 арк.

10. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. ІІ. 70 арк.

11. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. ІІІ. 160 арк.

12. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6967. – 69 арк.

13. ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 49–84. – 74 арк.

14. Книги третиемескиеПератинские// Стороженки: фамильныйархив: в 8 т. – К., 1908. – Т. 6. – 499 с.

15. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини: [монографія] / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

16. Кривошея В. Старшина Козелецької сотні Київського полку // Запорозька Січ і Українське козацтво: зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К.: ДП «Пріоритети», 2013. – С. 69–87.

17. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с. – (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).

18. Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) / Д. Миллер. – Х., 1894. –16 с.

19. Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубскоймеской книги за 1664–1673 гг. / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1911. – 37 с.

20. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л, Окіншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

21. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов : Типография губернского правления, 1887. – 66 с.

22. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 71–105.

23. Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 32–42.

24. Пиріг П.Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. –2001. – № 4. – С. 26–35.

25. Протокул до записованння справ поточных на рок 1690. – Чернигов: Тип. Губернскогоправления, 1852. – 180 с.

26. Протокулъ до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговскиегубернскиеведомости. – 1852. Год пятнадцятый. – №№ 36–44. – С. 381–383, 396–401, 414–418, 429, 441–443, 462–468, 482–485, 490–500.

27. Протыкулъ справъ поточнихъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. – 1857. – № 21–33. – С. 175–288.

28. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1894. – Т. 6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. – С. 259–274.

29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 24–29, 34–49, 82–91.

30. BibliotekaNarodowa w Warszawie. Działmikrofilmów.Krarów PAN 280, mf. 9105. 184 k.

Кривошея Ір.І. Краєзнавчі матеріали Козелецької актової книги (1664–1765 рр.)

Досліджується актова книга міста Козельця, сотенного центру Київського полку, що вміщує справи, датовані 1664–1765 рр. На основі аналізу джерела визначається його інформаційний потенціал для вивчення краєзнавчої тематики. Звертається увага на періодично вищий, полковий статус міста Козельця, що підносить значення актової книги як джерела. Аналізується низка документів, зокрема справи про власність на ґрунти та про наслідки побудови млина на Новій греблі, що містять цінну краєзнавчу та генеалогічну інформацію.

Ключові слова: *актова книга, козацтво, урядники, міщани, сотня, Київський полк, Козелець.*

Кривошея И. И. Краеведческие материалы Козелецкой актовой книги (1664 – 1765 гг.).

Исследуется актовая книга города Козельца, сотенного центра Киевского полка, содержащая дела, датированные 1664–1765 гг. На основании анализа источника определяется его информационный потенциал для изучения краеведческой проблематики. Обращается внимание на то, что периодически город Козелец имел полковой, более высокий статус, что повышает значение актовой книги как источника. Анализируется ряд документов, в частности дела о собственности на землю и дело о последствиях строительства мельницы на Новой плотине, которые содержат важную краеведческую и генеалогическую информацию.

Ключевые слова: *актовая книга, казацтво, урядники, мещане, сотня, Киевский полк, Козелец.*

УДК 908(477)

О.В. Лісовська

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В статті аналізується історичне краєзнавство як один з ефективних інструментів формування історичної пам'яті та духовності українського народу. Розкрито поняття «історичної пам'яті». Виділяються шляхи актуалізації історичного краєзнавства у процесі формування української національної ідентичності. Акцентується увага на виховній і консолідуючій функції історичного краєзнавства в процесі відродження української нації. Розглянуто особливості формування національної самосвідомості молоді, визначено напрями реалізації завдань держави для утвердження в свідомості громадян України власної національної гідності.

Ключові слова*: історичне краєзнавство, край, духовність, історична пам'ять, національна освіта, національна свідомість.*

Активні та всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не тільки

до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. З огляду на це, підвищеної уваги вимагає історичне краєзнавство.

Сьогодні історичне краєзнавство в Україні стало могутнім засобом пробудження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті та духовності, без чого неможливим був би процес утвердження незалежної української державності.

Історія краю, або краєзнавство, - один із найцікавіших напрямів сучасної науки. Цікавість до минувшини можна пояснити тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася, живе, що було тут до неї, якими були її предки, з якими труднощами вони стикалися, як їх переборювали; про одяг, свята і будні – всю різнобарвну палітру життя рідного краю. Людина залишає на землі багато свідчень своєї діяльності. Усе, що вона говорить чи пише, усе, що вона виготовляє, усе, до чого торкається, - дає нам свідчення про неї.

Надбання наших предків не повинно втратити свого значення. Минуле, сьогодення і майбутнє тісно пов'язані між собою. Історія показує нам, яке глибоке коріння має наше життя. А пізнати давнину ми зможемо лише тоді, коли вивчатимемо історію рідного краю, нашої «малої» батьківщини. Створення фундаментальної історії нашої держави у всій її локальній різноманітності та специфічних місцевих проявах неможливе без ґрунтовного дослідження минулого окремих регіонів.

Отже, не викликає сумнівів актуальність дослідження проблеми формування та збагачення історичної пам'яті та духовності українського народу завдяки історичному краєзнавству.

Необхідно зауважити, що різні аспекти історичної пам'яті суспільства розглядають у своїх працях Зашкільняк Л. [1], Зерній Ю. [2], Масненко В. [9], Ситник П. [12], Трегуб О. [14], Тронько П. [19]. Немало досліджень стосується і значення краєзнавства у відродженні духовності культури українського народу. Це праці Лаби В. [7], Тімець О. [13]. Велика роль у вивченні сутності краєзнавства, його завдань належить відомому науковцю-краєзнавцю П. Троньку [15-20]. Суттєвим джерелом для вивчення питання підтримки краєзнавчого руху на державному рівні слугував сайт Національної спілки краєзнавців України [21].

Метою даної статті є визначення ролі історичного краєзнавства у процесі формування історичної пам'яті та духовності українського народу.

Історична пам'ять є тим своєрідним національно-генетичним кодом, який зберігає знання про історію, етапи розвитку, умови існування й духовний потенціал нації [7, с. 50]. Основним чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є саме історична пам'ять. Саме завдяки спільному минулому, перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті, тощо, сучасні покоління відтворюють власний історичний досвід, і таким чином нація усвідомлює свою сутність, духовність.

Одним із дієвих засобів формування історичної пам'яті та духовності українського народу є історичне краєзнавство, яке відіграє надзвичайно важливу громадянську та соціальну роль в умовах становлення та розвитку української державності. Аналіз праць вітчизняних учених дає змогу стверджувати, що проблема формування національної самосвідомості особистості у процесі краєзнавчої роботи є недостатньо вивченою. Розбудова національної системи освіти на засадах компетентнісного підходу ставить перед освітніми закладами України вимоги і завдання, спрямовані на формування у молоді здатності стати суб'єктами національного життя.

На сучасному етапі невід'ємною складовою роботи вчителя чи викладача історії є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у молоді любові до рідного краю, патріотизму, поваги до людини, усвідомлення національної належності до українського народу. Виховання національної самосвідомості сприяє збагаченню духовного світогляду учнів та студентів, формує усвідомлення особистістю себе як часточки українського народу з власною національною гідністю [3, с. 25]. У наш час, коли нівелюється приналежність людини до певної нації, виховання справжнього патріота набуває особливо важливого значення. Виховуючи в учнів і студентів любов до рідного краю, до рідної школи, ми формуємо їх духовний світ.

Дослідження учнями чи студентами історії рідного краю – це перші сходинки до усвідомлення себе як громадянина. Активними членами суспільства стає та молодь, яка досконало знає своє коріння. Формування особистості з високим рівнем національної самосвідомості, здатної зрозуміти процеси національного життя, визначити своє місце і роль у ньому, виявляти творчість та ініціативу є одним із основних завдань, яке постало перед навчальними закладами сьогодні [12, с. 89-91].

Від ставлення дитини до спадщини попередніх поколінь, до героїчного подвигу нашого народу залежить її духовний світ, національна самосвідомість. Емоційні переживання, джерелом яких є пізнання та вшанування пам'яті, тісно пов'язані з активною діяльністю молодого покоління, а саме збиранням документів, фотоматеріалів, реліквій, запис спогадів учасників історичних подій, відеозапис, тощо [13, с. 30].

Важливе місце у формуванні національної самосвідомості молоді відводиться індивідуальним формам краєзнавчої роботи – написанню та захисту самостійних творчих та дослідницьких робіт; створенню мультимедійних презентацій по досліджуваній темі. Тому краєзнавча тематика в школах та у вузах сприяє розвитку духовного сприйняття світу, допомагає сформувати глибоку національну свідомість, гордість і гідність, яка одвіку була притаманна українському народу.

На державному рівні вироблено низку системних заходів щодо розвитку історичного краєзнавства. Особливо активізувався цей процес у XXI ст. В 2001 р. було видано Указ Президента України № 35(35/2001) «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні». Ще в 2012 р. Національною Спілкою краєзнавців України був створений Проект «Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року». Метою Програми визначено подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань та розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства. На сьогодні цей Проект ще знаходиться на стадії обговорення.

Відбувається відкриття кафедр краєзнавства у вузах, здійснюється підготовка програм та навчальних посібників з курсу «Краєзнавство», «Історичне краєзнавство». Хоча курс «Краєзнавство» викладається здебільшого на гуманітарних факультетах, хоча варто було б запровадити його вивчення студентами інших спеціальностей.

Для забезпечення історико-краєзнавчої роботи з молоддю у Міністерстві освіти і науки була створена Всеукраїнська координаційно-методична рада з питань розвитку дитячо-юнацького туризму, краєзнавства й екскурсій (затверджена Наказом Міністерства № 379 від 11.05.2004 р.). Її головними завданнями є реалізація державної політики в галузі освіти засобами туризму, краєзнавства й екскурсій, організації науково-методичного, програмного та інформаційного забезпечення навчальних закладів з туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти. Під керівництвом цієї ради розроблені програма і методичні рекомендації проведення факультативних занять з краєзнавства у школах, що включають в себе різноманітні форми і методи навчання. Серед них визначальними є: методичні схеми і рекомендації вивчення краєзнавчих об`єктів; екскурсії до краєзнавчого музею; практикуми в місцевому архіві; тематичні походи та експедиції; конференції з історії краю; організація книжкових тематичних виставок і занять з бібліографії краю. В процесі виконання цієї роботи з учнями проводяться факультативні заняття на тему: «Історія села (міста) – історія нашої Батьківщини», «Роль і місце вивчення історії села(міста) в нашому житті», «Історія села (міста) в народних піснях, переказах, легендах, віршах, оповіданнях». На жаль факультативні краєзнавчі заняття проводяться не у всіх школах [21].

Значну кількість заходів історико-краєзнавчого спрямування проводить Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. 104 відділення таких центрів спрямовують цю роботу в регіонах, а саме, залучають дітей та юнацтво до вивчення історичної, культурної та природної спадщини.

Міністерством освіти і науки проводиться також значна робота з ознайомлення учнів та студентів з визначними історичними місцями України, що сприяє формуванню історичної пам'яті молоді. Відповідно до Наказу даного Міністерства № 286 від 06.04.2007 р. була розроблена програма проведення комплексних навчально-тематичних екскурсій з

учнівською та студентською молоддю «Моя країна – Україна» (з відвідуванням визначних краєзнавчих та історичних об'єктів).

Значну роботу з вивчення і пропагуванню історії рідного краю здійснюють краєзнавчі та історичні музеї, бібліотеки. Музеї здійснюють активну виставкову діяльність, представляючи численні пам'ятки з історії даного краю, проводять археологічні експедиційно-пошукові роботи по території даного регіону. Але історико-краєзнавчі музеї мають ряд проблем, що заважають їм на належному рівні здійснювати свої функції. Це недостатнє фінансове забезпечення, недостатність експозиційних площ, відсутність надійної системи обліку і зберігання історичних пам'яток, неналежний рівень охорони, недостатній рівень кадрового та інформаційного забезпечення. Бібліотеки представляють значну кількість краєзнавчої літератури. Досить позитивно слід відзначити те, що частина бібліотек представляють краєзнавчі матеріали в Інтернеті. Серед основних краєзнавчих ресурсів, представлених на бібліотечних сайтах України, слід назвати: електронні краєзнавчі каталоги; путівники, довідники, тексти з історії краю; матеріали наукових і науково-практичних конференцій з історико-краєзнавчої тематики; посилання на інформацію про край в Інтернеті [18, с. 29].

Значний вклад у розвиток історичного краєзнавства також вносять громадські організації, зокрема Національна спілка краєзнавців України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, фонд ім. О. Гончара та інші. Особливо слід відмітити Національну спілку краєзнавців України. Представники спілки забезпечують реалізацію програми «Реабілітовані історією» (на даний момент видано 60 томів), видання «Зводу пам'яток історії та культури України» та іншої краєзнавчої літератури. На жаль видання багатотомної «Історії міст і сіл України» на сьогоднішній момент не здійснюється у зв'язку з відсутністю державного фінансування [21].

Ефективним шляхом формування історичної пам'яті є популяризація історичного краєзнавства через ЗМІ. Серед найбільш відомих видань ми можемо відзначити журнал «Краєзнавство». Нині через відсутність стабільної матеріальної бази журнал виходить нерегулярно, але натомість значно збільшив свій обсяг, вміщуючи ґрунтовні дослідження з усіх напрямів краєзнавства. Слід відзначити й певні періодичні регіональні видання: «Краєзнавець Черкащини», «Сіверянський літопис» (Чернігів), «Джерело» (Тернопіль), «Дивокрай» (Хмельницький), «Січеславщина» (Дніпропетровськ) та ін. [21].

На жаль краєзнавчі проблеми не достатньо висвітлюються в загальноукраїнських ЗМІ, тільки деякі газети (зокрема «День», «Дзеркало тижня», «Культура і життя», «Літературна Україна» та ін.) друкують краєзнавчі матеріали. Слід відзначити спеціалізований радіожурнал «Рідний край», який розповідає про історію та традиції різних областей країни.

Звичайно, насамперед держава має дбати про розвиток історичного краєзнавства. Для реалізації завдань розвитку історичного краєзнавства, інтеграції відповідного напряму у політику ідентичності, варто було б включити історичне краєзнавство до загальнонаціональних програм культурної політики. Серед останніх відповідних Указів Президента України слід назвати Указ № 717/2013 від 30.12.2013 р. «Про додаткові заходи щодо державної підтримки культури і мистецтва в Україні», в якому наголошується на необхідності підтримки регіональних культурних ініціатив, про відзначення ювілеїв, важливих пам'ятних дат [22].

Отже, історичне краєзнавство є одним з ефективних механізмів формування історичної пам'яті та духовності українського народу. Сьогодні, розвиток історичного краєзнавства здійснюється на належному рівні як органами державної влади так і громадськими організаціями. Хоча існують і певні труднощі. Наприклад, видання літератури історико-краєзнавчого спрямування не має достатньої державної підтримки; історія різних регіонів України та історико-краєзнавчі дослідження не достатнім чином висвітлюються у засобах масової інформації.

Підсумовуючи вище сказане слід підкреслити, що історія рідного краю є невід'ємною складовою у формуванні національно-історичної свідомості і патріотизму громадян України. В період переоцінки цінностей, творення нових форм людського співжиття у рамках української політичної нації особливо наочним стає об'єднуючий потенціал «малої історії»:

саме вона створює той психологічний фон, який дає змогу молодій людині усвідомити свою причетність до долі країни, а також свою частку відповідальності за збереження і примноження її духовних надбань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. - Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. - С. 156 - 159.

2. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності // Політичний менеджмент. - 2005. - № 5.- С. 104-115.

3. Ігнатенко М. Місце історичного краєзнавства у викладі історії України в школах // Історія в школі. – 2001. - №3-4. – С.23-28.

4. Історико-культурна спадщина України: проблеми, дослідження та збереження / відп. ред. Горбик В.О. - К., 1999.

5. Концепція краєзнавчої освіти та виховання: (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної) / уклад. В.В. Обозний; МОН Укр., Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Наук. світ, 2000. – 47 с.

6. Кострица М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. - Кам'янець-Подільський, 2002. - С. 4-12.

7. Лаба В. Місце краєзнавства в концепції національної школи // Основа. - 1992. - №3. – С. 8-12.

8. Ліхачов Д. Краєзнавство як наука і як діяльність // Пам'ятки України. – 1988. - №1. – С. 98-126.

9. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. - №5. – С. 49-62.

10. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. - 1999. - №3.

11. Серебрій В. Краєзнавство в системі народної освіти // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2001. - № 13. - С. 7-8.

12. Ситник П., Дербак А. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: Монографія. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.

13. Тімець О. Значення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства // Рідна школа. – 2002. - №8-9. – С. 27-33.

14. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Політичні студії. - 2008. - Випуск 31. - С. 25-29.

15. Тронько П. Історичне краєзнавство – невід'ємна складова суверенної України // Трибуна. – 2002. – № 5/6. – С.20-23.

16. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270 с.

17. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть // Культура і життя. - 1999. - 18 вересня. – С. 14.

18. Тронько П. Т . Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання // Краєзнавство. - 2001. - № 1–4. - С. 27-31.

19. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. – К., 1994. – 108 с.

20. Тронько П. Краєзнавчий рух в Україні (історія, сьогодення, перспективи) // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 1999. - № 38.

21. http://nsku.org.ua

22. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/717/2013

Лисовская О.В. Историческое краеведение как средство формирования исторической памяти и духовности украинского народа.

В статье анализируется историческое краеведение как один из эффективных инструментов формирования исторической памяти и духовности украинского народа. Раскрыто понятие «исторической памяти». Выделяются пути актуализации исторического краеведения в процессе формирования украинской национальной идентичности. Акцентируется внимание на воспитательной и консолидирующей функции исторического краеведения в процессе возрождения украинской нации. Рассмотрены особенности формирования национального самосознания молодежи, определены направления реализации задач государства для утверждения в сознании граждан Украины собственного национального достоинства.

***Ключевые слова**: историческое краеведение, край, духовность, историческая память, национальное образование, национальное сознание.*

Lisovska O.V. Historic regional studies as a means for forming historical memory and spirituality of the Ukrainian people.

The article analyzes the historic regional studies as one of the effective tools for creating historical memory and spirituality of the Ukrainian people. The concept «historical memory» has been clarified. The ways of the historic regional studies' actualization to form the Ukrainian national identity have been distinguished. The educating and consolidating functions of historic regional studies in the process of the Ukrainian nation revival have been focused on. The research deals with peculiarities of young people's national consciousness formation, determines the state directions and objectives for the establishment of Ukrainian citizens' national dignity.

***Key words**: historic regional studies, region, spirituality, historical memory, national education, national identity.*

УДК 94:001.89(092)(477) «17/19»

О. В. Потильчак

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ У ПРАЦЯХ В. Й. БОРИСЕНКА: ВИТОКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається різнопланова наукова діяльність відомого українського історика, професора Володимира Йосиповича Борисенка в царині соціальних, суспільно-політичних і національно-культурних проблем вітчизняної історії XVII – початку XX ст. Проаналізовано основну проблематику його наукових праць та простежено витоки наукової школи вченого у 1970-1980-х рр. XX ст. Наголошено, що дослідницька праця вчених наукової школи В. Й. Борисенка – окрема історіографічна проблема, що потребує спеціального дослідження.

***Ключові слова:** Борисенко Володимир Йосипович, історія України другої половини XVII – початку XX ст., суспільно-політичне життя, культурно-освітні проблеми, наукова школа.*

Початок 1990-х рр. у новітній історії України позиціонується сучасниками як час глибоких суспільно-політичних змін, що позначилися крахом комуністичного тоталітаризму, розпадом СРСР і новітнім етапом українського державотворення. Важливими ознаками в чільному ряду наслідків цих процесів стали демократизація суспільного, наукового життя та деідеологізація вітчизняної історичної науки.

Зняття цензурних обмежень, відкриття доступу до спецфондів бібліотек і архівів заклали підвалини для поступової деконструкції міфів радянської історіографії, спричинили небачене до того часу розширення проблематики історичної науки, створювали тло на якому

відбувалося відродження зацікавленості вчених дослідженнями з української історії. Останнє спричинило становлення в Україні ряду наукових шкіл, пов'язаних як з діяльністю наукових і освітніх інституцій так і з подвижницькою працею окремих дослідників. Їх представники взялися розробляти цілу низку раніше замовчуваних, виведених за межі актуального наукового дискурсу проблем української минувшини різних історичних періодів.

Серед останніх помітне місце посідають дослідження соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх проблем історії України другої половини XVI – початку XX ст., пов'язані з становленням і діяльністю вчених – представників наукової школи кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, фундатором і незмінним керівником якої, ось вже протягом чверті століття, є її завідувач, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук Володимир Йосипович Борисенко.

Перша в педагогічних вишах Української РСР кафедра історії України з'явилася в стінах історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького у квітні 1990 р., а вже у травні того року її колектив очолив академічний вчений, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук В. Й. Борисенко [17, с. 9]. Протягом наступних років відомий у наукових колах дослідник соціально-економічних і суспільно-політичних проблем історії України пізнього середньовіччя, раннього нового і нового часу зумів створити на кафедрі умови, інтелектуальне творче середовище в якому постала, зміцніла й розвинулась унікальна для педагогічних вищих навчальних закладів України наукова школа, що сьогодні нараховує до півсотні учнів і послідовників ученого.

У статті досліджується різнопланова наукова діяльність відомого українського історика, професора Володимира Йосиповича Борисенка у царині соціальних, суспільно-політичних і національно-культурних проблем вітчизняної історії XVII – початку XX ст. Простежено витоки наукової школи вченого у 1970-1980-х рр. XX ст.

Витоки наукової школи професора В.Й. Борисенка своїм корінням сягають багаторічних досліджень соціально-економічних і суспільно-політичних процесів на Лівобережній Україні у другій половині XVII – на початку XX ст., що проводилися вченим у роки його праці на різних наукових посадах у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Перші кроки на шляху фахового наукового зростання молодого дослідника були пов'язані з розробкою та успішною реалізацією дисертаційного проекту «Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні в 60-90-х роках XIX ст.» успішно захищеного автором у спеціалізованій вченій раді Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка в 1976 р. [5] У наступні роки, розширивши своє кандидатське дослідження територіально та доопрацювавши його змістовно, В. Й. Борисенко підготував монографію, що побачила світ в академічному видавництві «Наукова думка» 1980 р. [11] Відтак у колі наукового інтересу історика опинилися малодосліджені прикладні питання двох важливих історичних проблем. З одного боку – це реалізація консервативної за ідеологією, реакційної і колоніальної за суттю освітньої політики російського уряду в українських губерніях імперії у пореформений період. З іншого – зусилля громадськості в поширенні освіти широких народних мас. Цілком зрозуміло, що така й направду подвижницька, діяльність різночинної інтелігенції в руслі пануючої тоді марксистсько-ленінської класової парадигми позиціонувалася автором, як «боротьба демократичних сил за народну освіту». На основі аналізу джерел з фондів московських і київських архівів, автор провів кропітку роботу з встановлення типології навчальних закладів для селянства, дослідив їх мережу в Україні у 60-90-х рр. XX ст., реконструював навчально-виховний процес у початкових школах, проаналізував якісні та кількісні показники контингентів учнів і вчителів. Історик виокремив як легальний («ліберально-буржуазний») так і нелегальний («революційно-демократичний») сегменти громадсько-освітнього руху в тодішній Малоросії, а також розкрив багатогранну й різнопланову діяльність прогресивної інтелігенції у сфері позашкільної освіти [11]. Дослідження названих питань деталізувалися автором у низці наукових статей, що виходили друком в «Українському історичному журналі», місячнику «Людина і світ», «Віснику

Київського університету», «Архівах України» у 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. [1-4; 10, 12].

У середині 1970-х рр. В. Й. Борисенка предметно зацікавив малодосліджений на той час період української історії – доба Гетьманщини. Тоді ж молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму включили до складу авторського колективу, а згодом затвердили й відповідальним секретарем другого тому багатотомної «Історії Української РСР» – академічного видання, що тоді готувалося до друку в Інституті історії АН УРСР. Працюючи над томом дослідник отримав можливість глибше осмислити складні, суперечливі та малодосліджені проблеми вітчизняної історії другої половини XVII – початку XVIII ст. У співавторстві з Ф. П. Шевченком, В. В. Панашенком і В. А. Смолієм молодий вчений пише для тому два розділи («Возз'єднання України з Росією – акт історичного значення» та «Суспільно-політична думка на Україні в першій половині XVIII ст.»), хронологічний покажчик, а також самостійно укладає бібліографію [18, с. 66-75, 586-597, 598-610].

Досвіду наукової роботи, зокрема в аналізі джерел і історичного наративу, синтезі на цій основі нових історичних знань, додала В.Й. Борисенку його участь в проекті «Української Радянської енциклопедії» як автора нарисів «Коломацькі статті» та «Корсунська битва» [22, с. 286, 426-427]. Відточували талант публіциста й науково-популярні публікації вченого, що друкувалися масовими накладами на шпальтах республіканських науково-популярних журналів, інформаційних бюлетенів і газет [6-9; 13-14]. Цілком зрозуміло, що з причин жорсткого ідеологічного диктату практично всі ці статті й нотатки були присвячені єдино дозволеним радянською цензурою темам «споконвічного братерства українців і росіян» та «возз'єднання народів-братів». Проте навіть у цих, наскрізь вихолощених цензурою текстах, безпомилково вгадувався серйозний і вдумливий історик, котрий ще мав сказати своє вагоме слово в науці.

На початку 1980-х рр. у складі того ж таки академічного авторського колективу В. Й. Борисенко активно працює над підготовкою до друку третього (російськомовного) тому «Истории Украинской ССР». Він самостійно, або ж у співавторстві з В. А. Смолієм пише тексти чотирьох параграфів книги («Соціально-економічний розвиток Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя», «Адміністративний та військовий устрій Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя», «Суспільно-політична думка на Україні» та «Формування в надрах української народності елементів буржуазної нації (друга половина XVII ст.)») та укладає хронологічний покажчик тому [19, с. 121-142, 142-150, 334-352, 671-685]. Паралельно вчений працює над кількома параграфами другого тому академічного видання «Історії Києва». Вміщені в книзі тексти автора присвячені висвітленню адміністративного устрою, соціально-економічному розвитку, антифеодальним рухам і суспільно-політичній думці в місті в другій половині XVII ст. [20, с. 10-23, 23-37; 21, с. 9-23, 23-36].

У таких планових наукових студіях поступово вимальовувались проблематика, архітектоніка і зміст майбутнього великого авторського дослідження з соціально-економічної історії Лівобережної України періоду пізнього феодалізму. Інтерес вченого передусім привертали ще нез'ясовані в українській історичній науці питання еволюції аграрних відносин у Гетьманщині й Слобожанщині в другій половині XVII ст. Ключовими серед них В. Й. Борисенко вважав глибокі за змістом, складні за природою та суперечливі за наслідками історико-економічні й історико-соціальні процеси зростання феодальної земельної власності, розвитку сільського господарства, ремесел і промислів, поглиблення товарно-грошових відносин, посилення експлуатації селянства і міщан та еволюції класово-станової структури тогочасного українського суспільства. Проміжним підсумком системного й комплексного документального вивчення окреслених вище питань стала публікація В.Й. Борисенком монографії «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст.» [15].

Властиво, що виписуючи контури досліджуваної проблеми в безальтернативній для історичної науки того часу парадигмі марксистського класово-формаційного підходу, автор з'ясовує цілу низку важливих дослідницьких завдань: вплив влади московського царя, гетьмансько-старшинського адміністрування та міграційних рухів на перебіг соціально-

економічних процесів у регіоні, стан землеробства і тваринництва, розвиток традиційних і появу нових форм землеволодіння.

Розвиток ремесел і промислів на Лівобережжі розглядається вченим в контексті їх переростання в дрібнотоварне виробництво, зародження його нових форм, розвитку внутрішньої торгівлі та поступової консолідації місцевого ринку в загальноросійський. Одне з основних місць у монографії відведено вивченню процесу посилення феодальної експлуатації і форм феодальної ренти, що аналізуються В. Й. Борисенком через призму визискування селянства вільних військових сіл, козаків, міщан, а також залежних підданих старшинських і монастирських маєтностей.

Еволюція соціальної структури феодального суспільства Лівобережної України другої половини XVII ст. цілком очікувано репрезентується дослідником на тлі загострення класових суперечностей у регіоні, консолідації «класу експлуататорів» (куди автор традиційно відносить старшину, шляхту заможних міщан і духовенство), а також соціального становища найчисленніших «класів-станів» – селянства, козаків і міщан.

Наукова настирливість Володимира Йосиповича вкупі з наполегливою працею в архівах, опрацюванням історіографічних джерел з проблеми, були винагородженні загальним визнанням його дослідницького внеску в історичну науку. У жовтні 1990-го в Інституті історії АН УРСР вчений успішно захищає докторську дисертацію – «Шляхи розвитку феодалізму на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. (соціально-економічні проблеми)» [16].

Базовими умовами формування будь-якої наукової школи є не лише визнання однодумцями й опонентами в науці важливості та вагомості авторського внеску в розробку тієї чи іншої проблематики, поступове «обростання» останньої дослідженнями молодших колег, але й поява у її засновника учнів і послідовників. Якісно новий у цьому сенсі етап життєвого шляху В. Й. Борисенка пов'язаний із його багаторічною науково-педагогічною діяльністю на посаді завідувача кафедрою історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Під керівництвом вченого кафедра поступово формується як потужний і визнаний осередок наукових досліджень, змістом яких стали розробка та методологічне переосмислення багатьох невивчених, замовчуваних або ж свідомо фальсифікованих у радянській історичній науці проблем вітчизняної минувшини.

З початку 1990-х рр. і донині через аспірантуру, докторантуру та інститут здобувачів наукових ступенів на кафедрі пройшли підготовку десятки науковців вищої кваліфікації, а близько 40 кандидатів і докторів наук підготували і захистили свої наукові роботи під керівництвом В. Й. Борисенка. Більшість дисертаційних праць, наукових статей і монографій вчених наукової школи кафедри присвячені вивченню різнопланової соціально-економічної, суспільно-політичної та національно-культурної тематики історії України раннього нового і нового часу (друга половина XVI – початок XX ст.). За останні два десятиліття лік цим дослідженням іде вже на сотні, а репрезентують вони кілька малодосліджених проблемно-змістових блоків вітчизняної історії окресленого періоду. Разом із цим, дослідницька праця вчених наукової школи В. Й. Борисенка – окрема історіографічна проблема, що потребує спеціального дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. Й. Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні в період капіталізму / В.Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 102-106.

2. Борисенко В. Й. Проти волі народу / В. Й. Борисенко // Людина і світ. – 1975. – № 3.

3. Борисенко В. Й. Роль народної ініціативи в боротьбі за освіту селян Лівобережної України в 60-90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1976. – Вип. 16. – С. 15-19.

4. Борисенко В. Й. Участь сільських учителів України у народовольському русі 70-80-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1976. – Вип. 18.

5. Борисенко В. И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-90-х гг. XIX в.: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / В. И. Борисенко – Киев, 1976. – 20 с.

6. Борисенко В.Й. Триста років тому / В.Й. Борисенко // Черкаська правда. – 1977. – 17 серпня.

7. Борисенко В. Й. Так міцніло братерство / В. Й. Борисенко // Наука і суспільство. – 1977. – № 8. – С. 59.

8. Борисенко В. Й. Об'єднались навіки / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1978. – 24 травня.

9. Борисенко В. Й. Воля двох народів / В. Й. Борисенко // Україна. – 1979. – № 3.

10. Борисенко В. Й. В.І. Ленін про класову суть освіти в царській Росії / В. Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1980. – № 6. – С. 94.

11. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.

12. Борисенко В. Й. Архівні джерела про народну освіту на Україні. 1869-1890 рр. / В.Й. Борисенко // Архіви України. – 1981. - № 1. – С. 57-61.

13. Борисенко В. Й. Літопис братерства / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1982. – 10 червня.

14. Борисенко В. Й. Союзом незламним / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1982. – 19 червня.

15. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К.: «Наукова думка», 1986. – 263 с.

16. Борисенко В. Й. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в. (социально-экономические проблемы): автореф. дис. на соискание научн. степени доктора ист. наук / 07.00.02 «История СССР» / В. И. Борисенко. – К., 1990. – 33 с.

17. Борисенко В. Створення та діяльність кафедри історії України / В. Й. Борисенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 2. – С. 4-22.

18. Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти кн. / гол. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.); [АН УРСР, Інститут історії, Інститут археології]. – Т. 2.: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII - XVIII ст.). – 1979. – 614, [1] с.: іл.

19. История Украинской ССР. : в 10-ти т. Т.3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII в.). / АН УССР, Ин-т истории; Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1983. – 719 с.

20. История Киева.: в 3-х т., 4-х кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. / Гл. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.

21. Історія Києва: у 3 т., 4 кн. Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму / Інститут історії АН УРСР; Редкол.: Отв.ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1986 . – 440 с.; іл.

22. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 5: Кантата – Кулики. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1980. – 566, [2] с.

Потыльчак А. В. Проблематика истории Украины второй половины XVII – начала XX веков в работах В.И. Борисенко: истоки научной школы.

В статье рассматривается разноплановая научная деятельность известного украинского историка, профессора Владимира Иосифовича Борисенко в области социальных, общественно-политических и национально-культурных проблем украинской истории XVII – начала XX в. Анализируется основная проблематика его научных трудов, прослежено истоки научной школы ученого, фундамент которой начал формироваться в 1970-1980-х гг. XX в. Отмечено, что исследовательская работа ученых научной школы

В.И. Борисенко - отдельная историографическая проблема, требующая специального исследования.

Ключевые слова: *Борисенко Владимир Иосифович, история Украины второй половины XVII – начала XX вв., общественно-политическая жизнь, культурно-образовательные проблемы, научная школа.*

Potylchak O. V. The issue of Ukrainian history of the second half XVII - early XX century in the works of V. Borisenko: origins of his scientific school.

Multifaceted scientific work of the famous Ukrainian historian, professor V. Borisenko in the field of social, socio-political and national-cultural issues of national history XVII - early XX century was studied in the article. The basic problem of his scientific works and the origins of his scientific school during 1970-1980-ies of XX century were analyzed. Emphasized that the research work of scientists of scientific school of J. V. Borisenko - another historiographic problem that requires special study.

Key words: *Volodymyr Yosypovych Borisenko, the Ukrainian history of the second half XVII - early XX century, social and political life, cultural and educational issues, scientific school.*

УДК 94(470+571) «19/20»

З.В. Священко

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРЕСИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті йде мова про оцінку представниками громадськості та ліберальної преси Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Автор аналізує основні положення проекту аграрної реформи, запропонованого Редакційною комісією, наголошує на тому, що тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами її роботи, публічно їх коментуючи. Зроблено висновок, що у цілому проект Редакційної комісії не був позитивно схвалений та сприйнятий ліберальною пресою та громадськістю. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання, що ще раз доводить те, що запропоновані реформи серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст.

Ключові слова: *Редакційна комісія, Російська імперія, аграрне питання, громадськість, ліберальна преса.*

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Російській імперії надзвичайно актуалізувалось аграрне питання. Це було зумовлено тим, що у зазначений період у промисловості відбувались потужні модернізаційні процеси, з якими ситуація на селі різко контрастувала. Подальший розвиток країни безпосередньо залежав від кардинальних зрушень в аграрному секторі, тому аграрне питання перебувало у центрі постійної уваги урядовців.

Про те, що аграрне питання у другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ (далі – Редакційна комісія) під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О.С. Стишинського. Матеріали для Редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В.І. Гурко.

Питання створення та діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ розглядалося у працях Є.М. Брусникіна [1], В.В. Леонтович [2], Л.В. Нестерової [3] М.С. Симонової [4], С.М. Сидельникова [5], І.К. Щербакової [6], та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету дати оцінку діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії представниками громадськості та ліберальної преси кінця XIX – початку XX ст.

Витоки Редакційної комісії чітко прослідковуються з 1893 р. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів, які тісно пов'язані з діяльністю на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії таких постатей, як І. Дурново, Д. Сипягін, пізніше – В. Плеве.

Кожний із зазначених етапів мав свої особливості. Ця специфіка зумовлювалася такими факторами. По-перше, загальною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією в країні. По-друге, актуальністю аграрного питання для правлячої династії та політичної еліти. По-третє, ідейно-змістовим наповненням інтелектуального поля російського істеблішменту стосовно аграрного питання та інтересів держави.

Були окреслені чотири основні напрямки, над якими повинні були працювати члени Редакційної комісії:

1) селянське громадське управління;

2) землекористування і цивільні права селян;

3) громадське господарство селян;

4) волосний суд [7, арк. 190-212].

Темпи та напрямки роботи Редакційної комісії кардинально змінилися навесні 1902 р. 2 квітня 1902 р. за дорученням бойової дружини есерів студент С. Балмашов п'ятьма пострілами застрелив Д. Сипягіна. Смерть Міністра внутрішніх справ викликала серйозний суспільно-політичний резонанс. Новим Міністром внутрішніх справ Микола II призначив В. Плеве.

Урядова аграрна політика, на думку В.Плеве, мала відповідати таким принципам:

1) станова окремішність селянства та у зв'язку з цим особливий порядок управління селянами;

2) невідчужуваність селянських надільних земель;

3) недоторканість основних форм селянського землекористування від будь-яких насильницьких змін [7, арк. 190-212].

Ці ж принципи були покладені ним і в основу діяльності Редакційної комісії. Мета діяльності цього органу, також сформульована В. Плеве, відповідала зазначеним вище принципам. На думку Міністра внутрішніх справ, вона полягала у тому, щоб розробити постійні правила, які б сприяли зміцненню порядку, безпеки та добробуту селянського життя [7, арк. 133.]. Водночас акцент робився на тому, що мова йде не про кардинальні зміни у соціально-економічному та правовому становищі селян, а про упорядкування, виправлення, розвиток правил, які оберігають теперішній поземельний устрій селян, їхнє правове та соціально-економічне становище [8, с. 15].

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення із-поміж інших визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом» [8, с. 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років».

Члени Редакційної комісії запропонували уряду рахуватися з майновою диференціацією селян як із закономірним процесом капіталізації аграрного сектора економіки. У документі йшлося: «Явище це настільки природне (тобто майнова диференціація – автор), що перешкоджати йому … означало б суперечити основним началам економічного життя, в якому … саме нагромадження багатства є могутнім знаряддям накопичення господарського та культурного прогресу народу» [9, 451].

Автори нового Положення вважали, що заможні селяни найперше і найбільше зацікавлені в охороні інституту власності, а відповідно і держави. У зв'язку з цим рекомендувалося не перешкоджати зростанню чисельності заможного селянства [9, 451]. Водночас такий підхід не означав і активної державної підтримки цій категорії селянства.

Стосовно малозаможного селянства, нове Положення не відходило від ідей 1880-х – 1890-х рр. Держава повинна була захищати «слабкі елементи» села від «натиску на них людей, наділених великою енергією, а іноді й нерозбірливістю у досягненні поставленої мети» [8, с. 14-15]. Найбільшою загрозою для економічно малозаможних селян члени Редакційної комісії вважали обезземелення. Своє бачення ситуації вони обґрунтовували двома положеннями. По-перше, це призводило до пролетаризації селян, тобто зменшення чисельності верстви, на яку покладалася місія охорони династії та трону. По-друге, промислових потужностей було замало, щоб задовольнити реальну потребу у працевлаштуванні обезземелених селян [9, с.451].

Ураховуючи наведене вище, проектом передбачалося створення умов для остаточного відриву від землі лише незначної частини селянства. Решта – більшість селянського миру – утримувалася на селі низкою законодавчих актів. Гарантом від пролетаризації селян вважався надільний фонд. Саме тому надільні землі проголошувалися невідчужуваними.

На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еклектичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив.

Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації, і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Але досконалішою формою господарювання, яка мала велике майбутнє, був визнаний хутір. Проект передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з общини. Таким чином, автори проекту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян з общини. Прославляючи хутірську систему господарства, вони виступали проти індивідуальної селянської власності на землю, віддаючи перевагу колективній – сімейній або общинній формам власності. Основні положення проекту дали привід для різкого його засудження навіть у правлячих колах.

Окрім іншого, голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ В.І. Гурко пропонував реорганізувати волосний схід. Він мав стати малочисельнішим. До участі у його роботі залучалися обрані від волості делегати [10, с. 230-231]. Передбачалося укрупнення волості шляхом злиття дрібних в одну одиницю. У майбутньому такі укрупнені волості мали стати основою для дрібної земської одиниці [11, с. 201].

Пропозиції авторів проекту з перегляду положень про волосний суд не спрямовувалися на докорінну зміну селянського судочинства. Здебільшого вони стосувалися посилення контролю держави за селянами, покращення становища державних службовців. Лібералізація системи покарань за селянські проступки кардинально позитивно не позначалася на загалом безправному становищі селян. Принципова позиція членів Редакційної комісії на посилення станової окремішності селян знайшла відображення у тому, що не відбулося інтеграції законодавства про селян у загальноімперський правовий простір. Правовий статус селян залишався на низькому рівні.

Тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами роботи Редакційної комісії, публічно їх коментуючи. Так, наприклад, ліберально налаштована преса, зокрема «Вісник права», піддали критиці проект В. Гурко. Вони закидали його автору непослідовність у відстоюванні принципу всестановості. Свою критику ліберали будували на протиріччі, яке містилося у проекті стосовно визнання волості суцільною одиницею та обмеженням складу колишніх податних станів. Сучасне життя, – йшлося у статті, – «вимагає нові форми, а замість них проект комісії містить лише дріб'язкові доповнення» [12].

Критикувалися також суперечності, що мали місце у змісті положень пояснювальної записки та самого проекту В. Гурко. Насамперед йшлося про таку фразу пояснювальної записки: «… Ті інтереси справи, які доручаються волосним общинам, є інтересами общинного господарства та правління; у цьому сенсі волосна організація має певні риси земської організації, а тому належність до волосних общин має визначатися наявністю власності на майно у межах волості» [11, с. 205]. Дописувачі ліберального «Вісника Європи» увагу акцентували на тому, що з вищенаведеного можна зробити один логічно обґрунтований висновок: «… волость … повинна бути всестанова, однак Редакційна комісія, не пояснюючи нічого, обмежує склад общини особами податних станів» [13].

В одній із статей, опублікованій у «Новому часі», йшлося про те, що «у народі формуються паростки нищівного соціалізму, оскільки умови та порядки общинного побуту передбачають існування лише общинної власності, а не індивідуальної» [14]. «Російське багатство» безапеляційно стверджувало, що проект нового Положення спрямовується на штучне розшарування селян, збереження общини [15, с. 29].

На думку Г. Євреінова, проекти Редакційної комісії не вирішували аграрного питання. Він вважав, що надмірний протекціонізм держави над селянами суперечить основним принципам державного права, применшує справжні роль та значення держави. Вирішити аграрне питання можливо лише шляхом проведення аграрної реформи, яка б ґрунтувалася на ліберальних засадах епохи Олександра ІІ. Г. Євреінов був прихильником ідеї звільнення селян від усіх обмежень їхньої особистої свободи, що ще зберігалися, зрівняння їх у громадянських правах із іншими верствами імперського соціуму. До тих пір, поки цього не станеться, – переконував автор, – аграрне питання завжди буде актуальним, потребуючим чергового вирішення [16, с. 5, 17].

В. Розенберг, детально аналізуючи проект нового Положення у частині, що стосувалася волості, однозначно розкритикував його авторів. Під сумнів ним було поставлено наріжний камінь ідеологічної змістової проекту нового Положення – «адміністративна опіка над закладами общинного управління». За його словами, «помилковість основного начала … чітко простежується в логіці його викладу». Передбачувану проектом «волость», на його думку, не можна назвати селянською. «Швидше за все, – підсумовував дослідник, – вона заслуговує на те, щоб її називали кріпосною або підначальною, тобто такою, що не самоуправляється, а нею керує начальствующий над нею представник повітової адміністрації» [17, с. 315, 325, 328].

В унісон думкам В. Розенберга лунали роздуми А. Мануілова щодо общинного землеволодіння. Він, зокрема, звернув увагу на те, що члени Редакційної комісії без змін залишили принципи, на яких ґрунтувалося общинне землеволодіння відповідно до законів 1893 р., «змінивши лише окремі умови їхнього застосування». Узагальнюючи зміст усіх законодавчих проектів, розроблених колегами В. Плеве і О. Стишинського, А. Мануілов цілком слушно, на нашу думку, вважав, що їхня основна ідея – «збереження юридичної окремішності селян із підлеглістю земським начальникам суперечить вимогам життя, думці незаангажованих знавців селянського побуту». На його переконання, варто було селянина визнати «дорослою людиною», яка компетентна вирішувати справи, що стосуються його соціально-економічного та правового буття. «Вести в адміністративних помочах багатомільйонну масу – бюрократична утопія, що зумовлює спотворення життя» [18, с. 329, 347].

Міщанин І. Зайцев був ще відвертішим у своїх судженнях стосовно проекту нового Положення. У листі на ім’я імператриці Олександри Федорівни він писав: «Я бачу, заснована комісія для розробки проекту про покращення побуту селян віднайшла такий спосіб відокремлення бідних селян від багатих, що ця реформа зумовить не покращення становища селян, а крадіжки, грабунок, розбій» [19, арк. 3].

Якщо позицію ліберально налаштованої преси та дослідників можна пояснити їхнім несприйняттям консерватизму і у такий спосіб певною мірою виправдати зміст нового Положення, то ставлення до нього представників політичної еліти імперії однозначно

переконує в архаїзмі законодавчих ініціатив Редакційної комісії. У правлячих колах, зрозуміло, що за винятком наближених до В. Плеве осіб, результати роботи інституції, очолюваної О. Стишинським, не були позитивно схвалені та сприйняті. Відгукуючись на проект, Міністр юстиції М. Муравйов писав: «Новий закон ставить за мету остаточно закріпачити селян, остаточно віддалити їх та усамітнити від інших станів. Їх хочуть скинути у прірву. У них будуть своя влада, свій суд, свої закони. Під час публічного обговорення проекту здійнявся б галас невдоволення». Подібно на адресу проекту Редакційної комісії висловився і військовий міністр О. Куропаткін: «Закони, розроблені у Міністерстві внутрішніх справ, немов би на основі закону 19 лютого 1861 року, проте по суті селян хочуть відокремити стіною від усіх інших станів і під приводом охорони ще раз закріпачити» [20, с. 84, 86].

Щоб підготовлений Редакційною комісією документ не мав чисто відомчого характеру, В. Плеве на початку 1904 року розпорядився передати його для обговорення в губернські наради, створені з «найгідніших діячів, наділених громадською довірою». До них увійшли місцеві чиновники, земці та землевласники.

Більшість соціального складу губернських нарад становили продержавно налаштовані чиновники та представники дворянства. Таким чином, наміри залишити незмінними принципи, відображені у проекті нової аграрної політики, розробленому Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, маскувалися офіційним закликом «всебічно та ретельно їх розглянути». Міністерство внутрішніх справ забезпечило цілковитий контроль за діяльністю губернських нарад.

Діяльність губернських нарад властям не вдалося утаємничити, як це передбачав Д. Сипягін. Вона теж була предметом уваги преси, політиків, громадських діячів. Так, ліберально налаштована преса критикувала губернські комісії за їхній склад. «Вісник Європи» вважав, що губернські наради висловлюють думку не місцевих діячів, зважаючи на їхній соціальний склад, думку місцевої адміністрації [21, с. 349]. Натомість «Московські відомості» «Труди Редакційної комісії» визнали «правильною та енергійною відсіччю ворогам становості та окремішності селян» [22].

Правову оцінку результатам діяльності губернських нарад намагався висловити «Громадянин». На його сторінках піддавалася сумніву доцільність тотальної опіки держави над селянами. Проект Редакційної комісії критикувався і за нерішучість звільнити общину від безземельних. Натомість пропонувалося змінити закон 1893 р., дозволивши селянам закладати надільну землю для отримання ними дешевого кредиту. Вивільнення общини від малоземельних селян рекомендувалося зробити шляхом дозволу останнім продавати свої наділи своїй общині. Обезземелених селян передбачалося переселяти до Сибіру, допомагаючи їм придбати землю через Селянський банк [23].

Ліберально налаштована «Російська думка» спростувала позицію Редакційної комісії, яка, начебто, готуючи проект нового Положення, керувалася ідеями Великої реформи 1861 р. Вона довела, що обстоювання станової окремішності селян безпосередньо суперечить ідейному полю епохи Олександра ІІ [15, с. 25-26].

Дописувач «Нового часу» доводив, що передбачена проектом Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ станова окремішність селян є невигідною ні селянам, ні державі. Вона містить небезпеку цивільному розвитку держави [15, с. 24].

Найкурйознішою критикою результатів діяльності губернських нарад відзначилася «Революційна Росія». Вона авторам проекту нового Положення закидала неправильність їхніх намірів щодо руйнації общини. Останню вона проголошувала «корінним началом» російського народного життя, яке суперечить «буржуазно-капіталістичному культу приватної власності» [24]. Парадокс полягав у тому, як ми вже писали про це вище, що общинне начало у селянському житті проектом Редакційної комісії лише зміцнювалося.

Отже, преса, громадськість, скориставшись «весною російського життя» за П.Д. Святополк-Мирського отримала змогу критикувати на власний розсуд результати діяльності Редакційної комісії та губернських нарад. Не завжди критика була обґрунтованою. Однак у цілому проект Редакційної комісії не був позитивно схвалений та сприйнятий

ліберальною пресою та громадськістю. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання.

Це ще раз підтверджує висновок про те, що принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, не суперечили концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра ІІІ. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст. Замість того, щоб «випустити пар» і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на «закручування гайок» із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских надельных земель / Е.М. Брусникин // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Сер. ист. – филол. 1964. – Т. 1. – Вып. 72. – С. 345 – 374.

2. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В.Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.

3. Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) / Л.В. Нестерова // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2. – С. 76 – 92.

4. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.

5. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.

6. Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К. Щербакова. – Дисс… к.и.н. – М., 2003. – 282 с.

7. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 190 – 212.

8. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. Т.І. – СПб., 1903. – 641 с.

9. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т.V. – СПб., 1903. – 631 с.

10. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т.ІІ. – СПб., 1903. – 263 с.

11. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В.И. Гурко. – М.: Новое лит. обозрение, 2000. – 808,[1] с., [8] л.ил., портр. ; 22 . – (Россия в мемуарах / под ред. А.И. Рейтблата).

12. Вестник права. – 1904. – № 2.

13. Вестник Европы. – 1904. – № 2.

14. Новое время. – 1903. – 3 ноября. – № 297.

15. Отзывы печати на труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб., 1905. – 360 с.

16. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в трудах образованной в составе Министерства Внутренних Дел комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах / Г.А. Евреинов. – СПб., 1904. – 17 с.

17. Розенберг В. Проекты Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М., 1905. – С. 311–328.

18. Мануилов А.А. Общинное землевладение / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 329–348.

19. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – 271 Арк.
20. Дневник А.Н. Куропаткина // Красный архив. – 1922. – т. 2. – С. 5–117.
21. Вестник Европы. – 1904. – Т. 9. – 420 с.
22. Московские ведомости. – 1904. – № 26.
23. Гражданин. – 1905. – № 99.
24. Революционная Россия. – 1904. – № 53

Священко З.В. Деятельность Редакционной комиссии Министерства внутренних дел Российской империи в оценке представителей общественности и либеральной прессы (конец XIX – начало XX в.).

В статье идет речь об оценке представителями общественности и либеральной прессы Российской империи конца XIX – начала XX в. деятельности Редакционной комиссии Министерства внутренних дел. Автор анализирует основные положения проекта аграрной реформы, предложенного Редакционной комиссией, отмечает, что тогдашняя общественность, пресса пристально следили за результатами ее работы, публично их комментируя. Сделан вывод, что в целом проект Редакционной комиссии не был положительно одобрен и воспринят либеральной прессой и общественностью. В его поддержку высказались только проправительственные периодические издания, что еще раз доказывает то, что предложенные реформы серьезно диссонировали с теми социально-экономическими и общественно-политическими процессами, которые набирали мощные обороты в Российской империи начала XX в.

Ключевые слова: *Редакционная комиссия, Российская империя, аграрный вопрос, общественность, либеральная пресса.*

Svyaschenko Z. Activities Editorial committee Ministry of internal affairs of the Russian Empire in assessment the representative public and liberal press (late XIX – early XX centuries).

The article refers to the assessment representative by the public and press liberal Russian Empire of the late XIX – early XX century activities Editorial Committee of the Ministry of Interior affairs. The author analyzes the main provisions of the draft agrarian reform, proposed of Editorial committee stresses that the public of that time, press closely monitor the results of its work publicly commenting on them. The conclusion is that the whole project of Editorial committee was not approved positively and perceived liberal press and the public. In his expressed support only pro-government periodicals, which once again proves that the proposed reforms seriously dysonuvaly with those socio-economic and socio-political processes that are recruited strong momentum in the Russian Empire in the early twentieth century.

Key words: *Editorial committee, Russian Empire, the agrarian question, the public, the liberal press.*

УДК 930.1:2(477.46) «1793/1917»

О.В. Скус

ІСТОРІЯ КОНФЕСІЙНИХ ОСЕРЕДКІВ УМАНЩИНИ В 1793-1917 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті акцентується увага на історіографії релігійного життя Уманського повіту Київської губернії. Підкреслюється, що в дослідженнях XIX – початку XX ст. чільне місце відводиться діяльності релігійних осередків. На Уманщині історично склалося, що поряд із українським народом співіснували представники інших народностей і, відповідно, це

мало свій вплив на формування конфесійного складу населення. Кожен із цих напрямків має свою відмінність історіографічної ситуації. Вплив держави, соціально-економічних умов, суттєвих змін релігійного мислення – мали місце в історіографічному процесі. Відбір праць для аналізу і оцінки проводився автором із урахуванням тематичної спрямованості дослідження. В історіографії конфесійного життя з теми дослідження проаналізовано дореволюційну історіографію XIX – початку XX ст., характерною рисою якої є загальноросійський, імперський контекст, як «торжество православия» над іншими релігіями.

Зроблено висновок про важливість наукових праць, які з'явились у XIX ст. щодо історії релігійних осередків Уманщини та їх репрезентативність для реконструкції історії конфесійних осередків.

Ключові слова: *конфесія, Уманщина, церква, православні, греко-католики, іудеї, хасидизм, історіографія.*

Історія релігійних конфесій, зокрема розвиток конфесійного життя на регіональному рівні, все частіше стає об'єктом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зацікавленість дослідників викликає релігійне життя Уманщини, що являє собою значну палітру існування різних конфесійних груп, є малодослідженим. На Уманщині історично склалося, що поряд із українським народом співіснували представники інших народностей і, відповідно, це мало свій вплив на формування конфесійного складу населення.

Історіографія робіт, які тією чи іншою мірою стосуються конфесійного життя Правобережної України, в цілому, і Уманщини зокрема, є досить широкою. Умовно можна виділити три напрямки досліджень:

- роботи, які висвітлюють переважно загальну проблематику, але містять інформацію з історії релігійного життя регіону;
- праці, основна увага в яких приділена деяким аспектам історії конфесій у регіоні;
- дослідження з конфесійної історії регіону.

Кожен із цих напрямків має свою відмінність історіографічної ситуації. Вплив держави, соціально-економічних умов, суттєвих змін релігійного мислення – мали місце в історіографічному процесі.

Відбір праць для аналізу і оцінки проводився автором із урахуванням тематичної спрямованості дослідження. В історіографії з теми дослідження умовно можна виділити три основних етапи: XIX ст. – початок XX ст.; початок XX ст. – 1980-ті р.; кінець 1980-х рр. до сьогодення. При визначенні етапів враховано ступінь використання документальних джерел, розробку регіональних аспектів історії релігійного життя, акценти, які розставляли науковці при висвітленні релігійних конфесій.

Характерною рисою всієї дореволюційної історіографії (XIX – початку XX ст.) є те, що події викладалися у загальноросійському, імперському контексті, як «торжество православия» над іншими релігіями. При розкритті релігійного життя на теренах України автори, як правило, не виокремлювали українські єпархії з цього контексту, не акцентували уваги на відмінностях релігійних традицій українців та росіян. Вони вважали Київську митрополію генетично спорідненою з московським патріархатом. Специфіка адміністративного устрою українських єпархій не аналізувалася.

Дореволюційна історіографія представлена переважно працями російських авторів. У XIX ст. у кожній єпархії російської православної церкви з санкції імперської влади було опубліковано ряд праць із церковної історії, оформлених у вигляді так званих історико-статистичних оглядів єпархій. Їх авторами були вищі ієрархи православної церкви. Єпископи регулярно здійснювали оглядові поїздки по єпархіях, мали доступ до консисторських архівів, де зберігалися топографічні та статистичні відомості з парафій, складали звіти про стан справ у єпархії.

Церковно-історичні роботи ієрархів мали багато спільного. Вони ґрунтувалися на статистичних матеріалах та особистих враженнях ієрархів. У роботах відсутні узагальнення

та критичний аналіз інформації. По суті, це були зведені дані про стан справ у єпархії за кілька років.

У другій половині XIX ст. було опубліковано ряд загальноісторичних нарисів окремих регіонів, у яких зверталася увага на особливості адміністративного устрою церкви в різні історичні періоди.

Наукові дослідження організаційного устрою православної церкви розпочинаються з 60-х рр. XIX ст., коли в університетах та духовних академіях закладалися основи наукових шкіл. Як правило, такі наукові осередки створювалися в містах, де існували університети, духовні академії та семінарії, у Харкові, Києві, на Поділлі.

Зростання інтересу до історії релігії в Україні пов'язане з формуванням верстви свідомої української інтелігенції; громадівськими організаціями в 60 – 70-их рр. XIX ст., які займалися вивченням етнографії та старовини, регулярними етнографічними експедиціями, що проводилися під егідою філії Південно-західного географічного товариства, започаткуванням серії періодичних видань, на сторінках яких автори мали нагоду оприлюднювати свої розвідки.

Матеріали з історії церковного життя розміщалися в журналі «Киевская старина», збірниках «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Чтения в обществе Нестора-Летописца», «Труды Киевской духовной академии» та інших [1]. У церковній періодиці було опубліковано серію краєзнавчих статей Ф. Терновського [2], О. Левицького [3], де автори підкреслювали самобутність церковного устрою українського православ'я.

Праця з історії Київщини Ф. Терновського [2] позначена описовістю та суб'єктивізмом. Історія та діяльність органів єпархіального керівництва, висвітлювалася з позицій державної ідеології, але вона сприяє аналізу раннього та пізнішого імперського-синодального устрою, розумінню психологічного, особистісного та ментального клімату в Російській імперії XIX ст.

Одним із перших звернувся до української проблематики і здійснив комплексне дослідження з історії православної церкви та діяльності ієрархів Київської митрополії у XIV–XVII ст. професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. Чистович [4]. Він подав описи монастирів, життєписи митрополитів та єпископів. Його автор досить глибоко проаналізував особливості історичного розвитку унійної церкви на українських землях, довів необхідність врахування цих особливостей іншими дослідниками.

Осередком досліджень історії церкви протягом її столітнього існування (1819 – 1919) стала Київська духовна академія, представниками якої були відомі вчені духовного походження О. Лотоцький, В. Біднов та інші.

О. Лотоцький був вихованцем цієї школи, займався вивченням особливостей соборного устрою української церкви. Він ґрунтовно аналізував різні ланки церковного управління на українських територіях. Згодом, в еміграції напрацьовані матеріали він включив до фундаментальних монографій «Автокефалія» та «Джерела церковного права» [5; 6].

В. Біднов свою працю присвятив історії православної церкви в польсько-литовську добу [7]. Використали консисторські, губернські, монастирські архіви, автор проаналізував адміністративно-територіальні зміни у південно-східних регіонах України та простежив механізми реорганізації консисторії та духовних правлінь. Його праці хронологічно обмежені кінцем XVIII ст. Історія православної церкви XIX ст. В. Біднов приділяв меншу увагу [8].

Дослідники історичної школи Київської духовної академії вивчали різні аспекти історії православної церкви в Україні від доби Київської Русі до XVIII ст. [9]. Як зауважив В. Ульяновський, цим студіям притаманний комплексний документалізм [10, с.18]. На його основі автори здійснили ґрунтовний аналіз особливостей православної церкви на українських землях. Вони звернули увагу не тільки на внутрішній лад церкви, а й врахували зовнішні чинники його трансформації: впливи інших конфесій, політичні обставини.

Загалом, дореволюційній історіографії притаманні риси позитивізму, нагромадження фактологічного матеріалу, проте низький рівень застосування наукової методології.

Революційні події 1917 – 1920 рр. в Україні сколихнули хвилю релігійного відродження, актуалізували проблему відновлення та розбудову української православної церкви.

Відомі громадсько-політичних діячі, активні учасники руху за автокефалію української православної церкви архієпископ Олексій (Дородніцин) [11], П. Мазюкевич [12], І. Огієнко [13] у своїх працях зверталися до церковного устрою православної церкви у відповідності з українськими традиціями та практикою церковного будівництва. Роботам цих авторів притаманна публіцистичність, вимога реформування адміністративного апарату православної церкви на підґрунті соборності та колегіальності в управлінні, що прагнули покласти в основу української церкви. Однак обставини революційної боротьби не дали їм змоги розгорнути свої концепції та перетворити в реальність на конкретних історичних прикладах.

Відомості про релігійну палітру Уманського повіту, з'являлись не лише в часописах, але й в окремих виданнях, зокрема у довідковому виданні сенатора Івана Фундуклея [14; 15]. Помітну дослідницьку роботу здійснив Лаврентій Іванович Похілевич, заклавши базу регіонального зрізу церковної історії. У 1864 р., зібравши історико-статистичні матеріали про кожен населений пункт усієї Київської губернії, він видав «Сказания о населенных местностях Киевской губернии...» [16]. В ній подана інформація про церкви, їх назви посвяти, роки побудови, кількість приналежної церкві землі. З часом «зіставлення різних джерел дало можливість поуточнювати або доповнити чи виправити хронологію, запропоновану Л. Похилевичем» [17, с.9].

На початку XX ст. у видавництві «Киевского Губернского Статистического Комитета» вийшла праця «Список населенных мест Киевской губернии» [18], в якій подано загальну характеристику Уманського повіту та конфесійного складу його населення.

У місті Умані впродовж XIX ст. проживало переважно єврейське населення, а в повіті вони посідали друге місце за кількістю. Найбільш повною робою, що містить значну інформацію про єврейство Уманського повіту, його історію, культуру, релігію, освіту і побут є «Еврейская энциклопедия» в 16 томах, що була видана Ф. Брокгаузом та І. Ефроном у 1908 – 1913 роках [19].

Наукове дослідження історії євреїв на українських землях розпочалося у 80-х рр. XIX ст. До цього часу історіографія українського єврейства не мала ні концепції, ні скільки-небудь дослідженого кола джерел.

Першим, хто здійснив спробу створення історичної концепції з названої проблеми, був представник школи «внутрішньої» історії євреїв С.М. Дубнов (1860 – 1941 рр.). На початку 90-х рр. XIX ст. він у загальному сформулював власне бачення світової історії євреїв та історії євреїв Росії. В опублікованій ним у 1891 р. праці підкреслено, що з часів третього поділу Польщі, «починається історія євреїв держави Російської». Автор у 1891 р. зробив висновок, що на той час «єврейське питання» залишалося нерозв'язаним [21, с.45].

Визнаючи нерозривність та спадкоємність єврейських історичних традицій, С. Дубнов наголошував на окремих особливостях, що відрізняли російських євреїв, і саме це, на його думку, визначило особливий зміст «російсько-єврейського (у найширшому розумінні цього слова) питання, яке за суттю є питанням усього єврейства». Він пояснював це тим, що польсько-литовсько-українські євреї, починаючи з кінця XVIII і до XIX ст. перетворилися у російських євреїв, але зберегли за собою «переносну китайську стіну» – своєрідний релігійно-побутовий устрій, замкненість та відокремленість [20, с.241-242].

С. Дубнов першим розробив періодизацію історії єврейського народу в Російській імперії та проаналізував політику російського уряду з єврейського питання [21]. Він був переконаний у тому, що відправною точкою для такої політики стало «Положення про євреїв» (1804 р.), завданням якого було зламати замкненість єврейського устрою, що знайшло своє підтвердження у подальших різноманітних заходах уряду – «або репресивних (1825 – 1855 рр.), або миролюбних та заохочувальних (1801 – 1825 та 1855 – 1880 рр.)» [20, с.242].

Роки правління Олександра III, він назвав періодом їх «легального погрому» або «чотирнадцятирічної війни уряду з євреями» [22, с.62].

Запропонована С. Дубновим програма вивчення історії російського єврейства знайшла активну підтримку поміж нової групи єврейських вчених, що з'явилася на зламі XIX – XX ст. Помітне місце у цій групі фахівців займав Ю.І. Гессен (1871 – 1939 рр.). Це представник школи «зовнішньої» історії євреїв, який, на відміну від С. Дубнова, займав більш виважену позицію, оскільки усі його праці мали ґрунтовну документальну базу. Він був одним із перших істориків, хто поєднав дві групи джерел: єврейські та російські, що дозволило йому дати більш об'єктивну картину єврейської історії в Російській імперії. Найбільш повно творчі здобутки Ю. Гессена втілені у фундаментальній праці «Історія єврейського народу в Росії» (1914), де головна увага приділяється політико-правовим питанням єврейства [23]. При перевиданні у 1925 – 1927 рр. робота була доповнена розділами культурно-історичного характеру. Це фундаментальне дослідження, по суті, започаткувало нову історичну традицію у вивченні історії єврейського питання, що базується на об'єктивізмі та максимальному використанні російських та єврейських архівів. Певні відомості робота містить і з життя уманського єврейства, але вони фрагментарні і не розкривають усього комплексу їх духовно-релігійного життя.

Наприкінці XIX – початку XX ст. проблемами історії єврейського народу займався І. Галант, зосереджуючи свою увагу на питанні «черты еврейской оседлости» [24; 25].

У 1919 – 1929 рр. діяла Єврейська історико-археографічна комісія, до складу якої входили українські та єврейські вчені [26, с.22]. Комісією було підготовлено і видано два збірники, які містили архівні матеріали з історії євреїв в Україні, дослідження про культуру та побут українських євреїв, подій погромного періоду в українських містах та селах тощо, але релігійних питань Комісія практично не досліджувала, що було пов'язано із тогочасною ідеологічною атмосферою в УСРР [27; 28].

Наприкінці 1920-х рр. відбувається згортання не тільки тематики досліджень єврейської історії, а й власне єврейської релігії.

У другій половині XIX ст. виникає інтерес науковців до історичної долі римо-католицької церкви та її діячів. Однією з центральних тем дослідження українських істориків стали відносини, що склалися між римо-католицьким кліром і українським населенням. Така зацікавленість пояснюється передусім активізацією боротьби українського народу проти польсько-католицького панування. М.І. Костомаров у праці «Останні роки Речі Посполитої» висвітлив спроби Росії захистити від католицьких зазіхань православне населення України, зосередив увагу на претензіях ксьондзів і шляхти на українські землі. Він критикував релігійний містицизм і національні елементи, які постійно переважали у світогляді римо-католицьких священиків. На його думку, католицькі священики протягом багатьох століть не хотіли бачити та визнавати самобутності українського народу і враховувати його власні потреби у релігійних питаннях [29, с.67].

В.Б. Антонович негативно поставився до проявів католицького фанатизму в XIX ст., який, на його думку, був головним чинником ополячення і покатоличення українського народу. Він спростував ідеї «культурної місії» поляків і наголосив на тому, що римо-католицька церква відіграла далеко не останню роль у справі поневолення православного українського населення Правобережної України, зокрема й Поділля [30, с.470].

У працях М.І. Костомарова та В.Б. Антоновича знайшла відображення діяльність римо-католицького кліру на Правобережжі. Вони були одними з перших українських істориків XIX ст., хто спробував визначити причини наростання патріотичних тенденцій серед польської меншини та католицького духовенства Правобережжя. Праці науковців дали змогу з'ясувати причини, за якими українське населення краю не підтримало польських визвольних змагань у XIX ст. Проте у них суспільно-політична та економічна діяльність римо-католицького духовенства на Правобережжі, й зокрема Уманщини, не була ґрунтовно проаналізована.

Російські дослідники римо-католицької церкви дотримувалися проімперських позицій, визнаючи, що римо-католицькі священики займалися створенням парафіяльної освіти, перетворили цю справу на насильницьке насадження полонізму та католицизму.

Пізнавальним є видання літургійного календаря в Житомирі [31], в якому подається історична довідка про римо-католицьку церкву в Російській імперії, її ієрархія на 1907 р., у тому числі називаються декани і віце-декани Київської губернії, що були керуючими Уманськими парафіями.

Отже, наукові та науково-популярні праці, які з'явились у XIX ст. мають важливе значення для реконструкції історії конфесійних осередків. Однак ці праці характеризуються вузькою проблематикою, обмеженістю джерел, які б допомогли комплексно реконструювати церковне і релігійне життя краю. В багатьох доробках історія подана через православне світосприйняття та показано позитивну роль Російської держави в розвитку православ'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским: в 7 т. – СПб., 1872. – Т.7. – 438 с.

2. Терновский Ф. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / под. ред. В.С. Иконникова. – Кн. 1. – К., 1879. – С.181 – 229.

3. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16–17 вв. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1884. – №8. – С.627 – 654.

4. Чистович І. Очерк истории западнорусской церкви / Іларіон Чистович. – СПб., 1882–1884. – Т. 1 – 2.

5. Лотоцький О. Автокефалія: в 2 т. / Олександр Лотоцький. — К.: [Б.в.], 1999. – Т. 1.: Засади автокефалії. [Репринтне видання] – 207 с.;

6. Т. 2.: Нарис історії автокефальних церков. [Репринтне видання]. – 560 с.

7. Лотоцький О. Джерела церковного права / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1931. – 42 с.

8. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве / В. Беднов – Екатеринослав, 1908. – 512 с.

9. Біднов В., Антонович Д. Українська церква / В. Біднов, Д. Антонович / Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича [Упор. С В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.; іл.

10. Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы / И. М. Покровский. – Казань, 1913. – 892 с.

11. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн.: Навч.посібник для студ. вищих навч.закладів / В. І. Ульяновський. — К.: Либідь, 1994. - Кн. 1 : Середина XV – кінець XVI століття. — 252с.

12. Дородницин Алексій, архиєп. Историческая справка о подчинении Украинской Церкви (Киевской митрополии) Московскому патриархату / Алексій Дородницин. – К., 1918. – 72 с.

13. Мазюкевич П. Начерк реального шляху створення вільної Української Православної Церкви / П. Мазюкевич // Вісті Всеукраїнського православного церковного Собору. – 1918. – №2. – С. 1 – 12.

14. Огієнко І. Українська Церква: Нарис з історії української Православної Церкви: в 2-х т. / Іван Огієнко. – К., 1993. – 283 с.

15. Фундуклей Іван. Огляд Києва відносно старожитностей. [Репринтне відтворення видання 1847 року] /Іван Фундукдей. – К. : Задруга, Літопис, 1996. – 120 с.

16. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – 285 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики).

17. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и

городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики).

18. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2006. – 607с.

19. Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского Статистического Комитета: в 2-х томах. – Киев, 1900. – 1896 с.

20. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. [Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона]. – С. – Петербург, 1910.

21. Дубнов С. М. Какая самоэмансипация нужна евреям? /С.М. Дубнов // Восход. – 1883. – №5 – 6. – С. 219 – 246.

22. Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества /С.М. Дубнов // Восход. Журнал учено-литературный и политический. – 1891. – № 4 – 9. – С.1 – 91.

23. Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции / С.М. Дубнов. – М. – П. : Издательство Л. Д.Френкель, 1923. – 146 с.

24. Гессен Ю. История еврейского народа в России; [Репринтное издание в 2-х томах]. / Ю. Гессен. – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим : Гешарим, 1993. – Т.1. – 239 с.; Т.2. – 234 с.

25. Галант И.В. К истории поселения евреев в Польше, Руси и в Подолии в частности / И.В. Галант. – СПб., Тип. А.Е. Ландау. – 1897. – 30 с.

26. Галант И.В. Черта еврейской оседлости / И.В. Галант. – К., 1910. – 32 с.

27. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI-XX веков в Киевских архивах / Виктория Хитерер. — М. : Мосты культуры, 2001. — 223с. : фотоил. — Библиогр.: с. 160 – 183.

28. Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії. – Кн. 1. / За ред. І. Галанта. - К. : Всеукраїнська Академія наук, 1928. – 243 с.

29. Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. – Т. 2. / Під. ред. акад. А.Е. Кримського. – К. : Всеукраїнська Академія наук, 1929. – 237 с.

30. Костомаров М.И. Последние годы Речи Посполитой: в 2 т. / М. И. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – Т.2. – 711 с.

31. Антонович В.Б. Очерк состояния Православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII столетия / Володимир Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 470.

32. Римско-католическая иерархия в Российской Империи и Царстве Польском и Список светскому и монашествующему духовенству в Луцко-Житомирской епархии и в Подольской губернии на 1907 год. [Kalendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Zytomiriensis, nec non Ecclesiarum per Podoliam] /Jussu et auctor.: C.-A. Niedziakowski. – Zytomiriae, 1906-1907. – 159, 71 s.

Скус О.В. История конфессиональных организаций Уманьщины в 1793-1917 гг.: историография (XIX - начало XX вв.).

В статье акцентируется внимание на историографии религиозной жизни Уманского уезда Киевской губернии. Подчеркивается, что в исследованиях XIX - начала XX в. главное место отводится деятельности религиозных организаций. На Уманьщине исторически сложилось, что наряду с украинским народом сосуществовали представители других народностей и, соответственно, это мало свое влияние на формирование конфессионального состава населения. Каждое из этих направлений имеет свое отличие историографической ситуации. Влияние государства, социально-экономических условий, существенных изменений религиозного мышления - имели место в историографическому процессе. Отбор работ для анализа и оценки проводился автором с учетом тематической направленности исследования. В историографии конфессионального жизни по теме

исследования проанализированы дореволюционную историографию XIX - начало XX в., характерной чертой которой является общероссийский, имперский контекст, как «Торжество Православия» над другими религиями.

Сделан вывод о важности научных трудов, которые появились в XIX в. по истории религиозных организаций Уманьщины и репрезентативность историографии данной научной проблемы для реконструкции истории конфессиональных организаций.

***Ключевые слова:** конфессия, Уманьщина, церковь, православные, греко-католики, иудеи, хасидизм, историография.*

Skus O.V. History Uman religious centers in 1793-1917 gg.: historiography (XIX – early XX centuries).

The article focuses on the historiography of religious life Uman region Kiev province. It is emphasized that in studies of XIX - early XX century. prominence given to the activities of religious communities. At the Uman district historically, along with the Ukrainian people coexisted representatives of other nationalities and, accordingly, it had an impact on the formation of confessional composition of the population. Each of these areas has its differences historiographical situation. The influence of the state, social and economic conditions, significant changes in religious thought – took place in the historiography process. The selection of works for the analysis and assessment conducted by the author, taking into account the thematic focus of the study. In historiography denominational life of the research topic analyzes the pre-revolutionary historiography of the XIX – XX century, a feature of which is the all, imperial context as the "Feast of Orthodoxy" of other religions.

The conclusion about the importance of scientific papers that appeared in the nineteenth century. the history of religious centers historiography of Uman and representativeness of the scientific problem to reconstruct the history of religious communities.

***Key words:** confession, Uman, church, Orthodox, Greek Catholics, Jews, Hassidism, historiography.*

УДК 321

С.С. Троян

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: БАЗОВІ МІЖНАРОДНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ

Національна пам'ять є феноменом суспільної свідомості і забезпечує стабільний розвиток нації. На національну пам'ять впливає багато різних чинників, у тому числі міжнародних. Вони зумовлені характером і особливістю міжнародних відносин, їх впливом на на практично всі сфери життя суспільства. Міжнародний чинник – це фактор, який перетинає кордони і впливає на формування національної пам'яті в спільнотах по різні боки кордону. Конструювання національної пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів.

***Ключові слова:** міжнародні відносини, національна пам'ять, міжнародний чинник, нація, міжнародний чинник, етнічна культура.*

Актуальні проблеми життя кожного суспільства – не виняток і українське – завжди тісно пов'язані з його історичним минулим, пам'ятанням і переживаннями з цього приводу. Те, «як суспільства пам'ятають», безпосередньо впливає на умови, характер і способи їх функціонування, еволюції і трансформації. Загалом «пам'ять – це психічний процес запам'ятовування, збереження й подальшого відтворення інформації, що надходить» [1]. Як складний психічний процес вона дозволяє накопичувати, зберігати й постійно використовувати особистий досвід, закріплювати теоретичні знання, практичні навички й

уміння. Водночас пам’яті притаманна різнорідність, пов’язана зокрема як з наявністю в суспільстві різних груп і спільнот, так і з його цілісністю, а також впливом на окремі сегменти і суспільство загалом численних чинників, у тому числі й міжнародного характеру.

Національна пам'ять. Національна пам’ять визначається як «феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного перспективного розвитку. Національна пам’ять відповідно до національного наративу є ієрархічною, органічно включає в себе знання основних подій національної історії. Вона забезпечує функціонування нації як найрепрезентативнішої спільноти, її стабільність, а також здатність і можливість комунікації в її межах» [2].

Важливе значення національної пам’яті полягає в її консолідуючій або інтегративній функції єднання нації, ідентифікації та легітимізації влади. У цьому сенсі формувати, зберігати, розвивати національну пам’ять покликані різні державні і громадські інститути пам’яті, зокрема архівні установи, бібліотеки, музеї, інститути національної пам’яті, академічні і вузівські заклади, а також практики вшанування пам’ятних дат, ювілеї подій і особистостей, свята тощо. Водночас, процес конструювання національної пам’яті як правило характеризується складністю перебігу і внутрішньою суперечливістю. Це зумовлено впливом на неї різнорідних чинників, з поміж яких вагоме місце займають міжнародні, пов’язані в найзагальнішому вигляді з характером і специфікою міжнародних відносин.

Міжнародні відносини. Міжнародні відносини доцільно розглядати у межах насамперед системного підходу і його структурно-функціональної складової. У цьому разі вони становлять цілісну систему з функціональною єдністю її складових компонентів – держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій, корпорацій тощо, тобто різноманітних політичних і економічних акторів, які діють і взаємодіють на міжнародній арені.

Запропонуємо таке, на наш погляд, найбільш прийнятне визначення міжнародних відносин – це системна сукупність політичних, економічних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв’язків і відносин між суб’єктами світового співтовариства, до яких відносяться держави, народи, суспільні та громадські рухи, різноманітні організації, об’єднання, корпорації тощо.

Це загалом не суперечить точці зору знаного французького соціолога Р. Арона, у відповідності в якою основний зміст міжнародних відносин становлять взаємодії між державами, а незаперечним прикладом міжнародних відносин є міждержавні угоди. Щоправда, відомий американський спеціаліст у галузі міжнародних відносин Дж. Розенау висловив думку, що структурні зміни останніх десятиріч у світовій політиці стали основною причиною взаємозалежності народів і суспільств, викликали трансформаційні зміни у міжнародних відносинах, їх головними діючими акторами стають уже не держави, а конкретні особи (індивіди), які вступають у відносини між собою при мінімальній посередницькій ролі держав або навіть всупереч такій волі. Звідси, символічними суб’єктами міжнародних відносин у Р. Арона виступають дипломат і солдат, а в Дж. Розенау – турист і терорист.

Виходячи з такої багатогранності міжнародних відносин, треба виділити їхні різні типи, види, рівні та стани.

Типи міжнародних відносин виділяють найчастіше на основі двох критеріїв – класового і загальноцивілізаційного. Згідно першого, є відносини панування і підпорядкування (феодальний і капіталістичний типи відносин), співробітництва і взаємодопомоги (стосунки між соціалістичними державами), перехідні відносини (між державами, що звільнилися від колоніальної залежності). У відповідності з другим критерієм виділяли два наступних типи міжнародних відносин – 1) відносини на основі балансу сил і 2) стосунки на грунті балансу інтересів.

Види міжнародних відносин також розглядаються за двома критеріями. За сферами суспільного життя і, відповідно, змістом відносин виділяють економічні, політичні, воєнно-

стратегічні, культурні, ідеологічні. науково-технічні. На основі взаємодії учасників або акторів розрізняють міждержавні та міжпартійні відносини, стосунки між різними міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями тощо.

За двома критеріями класифікують і різні рівні міжнародних відносин. Так, у залежності від ступеня розвитку та інтенсивності кожного з видів визначають високий, низький або середній рівні, А от на основі геополітичного критерію виділяють глобальний або загальнопланетарний, регіональні (європейський, азійський і т.п.). субрегіональні (наприклад, країни Центрально-Східної Європи) рівні міжнародної взаємодії.

З точки зору ступеня міжнародної напруги можна говорити про різні стани міжнародних відносин. До них належать стабільність і нестабільність, довір'я і ворожнеча, співробітництво і конфлікти, мир і війна,

Поняття міжнародних відносин як складного комплексу особливого роду суспільних відносин на світовій арені напряму пов'язане з формуванням і впливом різних міжнародних факторів на практично всі реалії, прояви чи навіть смислові конструкти життя кожного суспільства. У цьому сенсі йдеться і про вплив міжнародних чинників на конструювання і функціонування національної пам'яті.

Міжнародний чинник. Ключовою засадою для визначення категорії «міжнародного чинника» слугує розуміння міжнародних відносин як стосунків, що ґрунтуються фактично на трансфері. Тобто такі стосунки охоплюють практично всі різновиди громадських і приватних, політичних, господарських, культурних та інших відносин, що передбачають перетин державного кордону людьми, товарами чи ідеями.

На цій основі запропонуємо таке дефініювання міжнародного чинника національної пам'яті – це фактор (складник, елемент), який перетинає кордони і впливає на ґенезу, розвиток, функціонування і трансформацію історичної пам'яті в спільнотах по обидва боки кордону або по різні боки кордонів.

Водночас у сучасному світі відбувається як глобалізація світової політичної системи, так і внутрішня трансформація національних держав з точки зору переосмислення традиційних концептів національної пам'яті та національної ідентичності. За вмотивованим спостереженням професора політології лондонського Університету Квін-Мері, наукової співробітниці Центру глобального управління Монтсеррат Гібернау, «національна ідентичність набула нового виміру, що робить її більш відкритою і здатною залучати іноземні елементи, не змінюючи радикального свого ядра. Іншими словами, національна ідентичність толерує вищий ступінь гібридності й розмитості на краях, ніж за попередніх часів» [3]. Ця тенденція реалізується в явищах нівелювання кордонів між національними державами, зростання рівня людської мобільності, збільшення кількості та посилення впливовості міжнародних чинників на національну пам'ять у різних країнах світу.

Йдеться передовсім про те, що взаємозалежність сучасного світу, руйнування традиційних імперативів «класичної» геополітики, поступове стирання кордонів між державами, культурна динаміка, активізація комунікацій, зміна структури європейського простору та принципів функціонування соціальних спільнот вимагають переосмислення політичних і соціокультурних процесів у сучасній Європі, у тому числі й у сфері функціонування і видозміни пам'яттєвого дискурсу. Мова йде і про взаємовпливи, які пронизують динамічне поле нових кордонів після завершення «холодної війни», механізмів конструювання національної пам'яті.

Кордони і фронтити як міжнародні чинники національної пам'яті. У контексті конструювання та функціонування сучасних кордонів у Європі є проблема ідентичності, індивідуального і колективного ментального вибору, на яку безпосередньо впливає національний пам'яттєвий зріз. Ідентичність, за твердженням німецького дослідника І. Ноймана, – «це не даність, а відношення, яке постійно формується та реформується в межах певного дискурсу» [4]. Маркери ідентичності рухливі, вони обумовлюються безліччю чинників. Такими чинниками є географія культурних ареалів, історичні кордони соціополітичних утворень, маргіналізація, або націоналізація суспільства, трансформації в будь-якому елементі соціокультурної системи тощо. Саме такий складний і почасти навіть

внутрішньо суперечливий комплекс чинників впливають на особливості національної пам'яті в сучасній Європі, передусім Центральній та Східній, де вона не лише запізнилася в часі з процесом свого конструювання, але й змушена відповідати ще й на виклики так званих прикордонних фронтирних територій.

Фронтир як науковий термін для позначення рухомого кордону вперше вжив і обґрунтував Ф. Тернер ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [5]. Упродовж століття тернеровське поняття фронтиту еволюціонувало від кордону як лінії поділу між «дикістю» і «цивілізацією» або як поступального руху в «пустинні землі» і під впливом антропології перетворилося в концепцію кордону як зони взаємодії. Зараз фронтир найчастіше вживається в розумінні перехідною прикордонної зони, в якій відбувається взаємодія між двома або більше різними культурами чи політичними структурами (Альфред Рибер) [6]. Найважливіший структурний елемент фронтиру – стан нестійкої рівноваги. Фронтир – це завжди динамічна, мінлива межа / зона, яка накладає свої особливості перехідного характеру на всі сторони життєдіяльності та функціонування прикордоння, зокрема й національної пам'яті.

Прикладом такого порубіжжя є прикордонна зона України з усіма сусідніми державами і народами. Це означає, що по обидва боки українського кордону виникли території з жителями, що зберігають історичну пам'ять про перебування колись по інший бік кордону. Така пам'ять, як вдало підмітив російський історик Олексій Міллер, дає можливість побачити різні «правди» різних суб'єктів (акторів) і групп [7]. Така пам'ять історична, адже головним джерелом інформації для неї є радше знання про минуле, реконструйоване з доступних сьогодні даних, ніж передання індивідуальних досвідів минулого.

Чинник міжнародного трансферу**.** У міжнародному вимірі кордон також виступає невід'ємною зоною трансферу як чинника конструювання національної пам'яті. З огляду на цей фактор національна пам'ять може проявлятися одночасно як пам'ять культурна та історична, пам'ять «культурного білінгвізму» і свободи, пам'ять розділена (особистісна) і загальна (групова, колективна), пам'ять прихована (забування) і відкрита (пригадування), пам'ять коротких і довгих хвиль, пам'ять прикордоння однієї й іншої держави (контактна пам'ять), пам'ять політично легендованих кордонів і геополітичних претензій, пам'ять народу та еліт, пам'ять титульного етносу і окремої національності, пам'ять дифузна і моногрупова / мононаціональна, пам'ять інтенсивного обміну інформацією та дбайливого зберігання свого чи окремішнього, пам'ять поділу на «своїх» і «чужих», пам'ять перемог і поразок, пам'ять нашарувань і минущого характеру.

У конкретному вираженні міжкордонний трансфер (транзит, перетин, перехід, переїзд) пов'язаний як з позитивними, наприклад з транскордонним співробітництвом або прикордонною співпрацею, так і негативними, зокрема з депортаціями, переселеннями, виселеннями чи навіть зачищеннями території від корінного населення або окремих його груп, коннотаціями. Все це безпосередньо впливає на механізми функціонування, перебіг процесу конструювання і змістовне вираження національної пам'яті. При цьому її головним предметом стає не подія минулого як така, а пам'ять про неї, той образ, який закарбувався у свідомості учасників і сучасників.

Зауважимо, що пограниччя є простором, що створювався носіями різних культур, тобто має як фізичний, так і ментальний вираз, є зантропологізованим. Особливістю категорії простору є осмислення його як місця, яке займає особа чи предмет, тобто простір – це сфера розташування тіл, предметів, природних об'єктів. Тому просторові елементи пограниччя – дім, вікно, поріг, ґанок, подвір'я, паркан, вулиця, дорога, ріка, озеро, поле, лан, ліс, пагорби, село, місто тощо – розглядаються як символи, що з'єднують світ людини з навколишнім середовищем, формують смислові елементи національної пам'яті.

Посилаючись на італійського письменника і мислителя У. Еко, польський науковець С. Ульяш зазначає, що культурні пограниччя розглядаються як особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди та символи [8]. Тобто можна стверджувати, що образ, візія чи уявлення про пограниччя змінювались та еволюціонували разом з свідомістю та баченням світу місцевого населення. Водночас проблема конструювання власної

позитивної індивідуальної, групової, територіальної, регіональної, національної ідентичності та, відповідно, національної пам'яті має бути сприятливим чинником для порозуміння з «Іншими», налагодження відносин у площині «свій – чужий», «ми – вони» і відходу від небезпеки негативної дихотомії на цьому рівні.

Чинник міжнародної культурної дифузії. У процесі міжнародної взаємодії різних етнічних культур виразно викристалізовуються чинники, що впливають на культурну дифузію у контексті конструювання національної пам'яті. По-перше, це ступінь інтенсивності контактів. По-друге – це умови контакту. Вони можуть бути як природними, так і насильницькими. «Якщо є Чуже, – писав німецький філософ Б. Вальденфельс, – то воно постійно виявляє себе у той чи той спосіб і провокує певні відповіді» [9]. При цьому будь-яке насильницьке нав'язування культури неминуче викликає відторгнення і подальший розвиток подій – надмірну акцентуацію власної самобутності, мови, національної пам'яті. За таких обставин етнічна культура має здатність відповідати на дискомфорт, викликаний появою інноваційних елементів своєю внутрішньою перебудовою.

Етнічна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціально-культурного спілкування і декультурації, свої морально-етичні засади суспільного життя, включаючи власні типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття. Однак це не спростовує можливостей діалогу між різними культурами, що має стимулювати процес їхнього саморозвитку, бо між ними постійно відбуваються процеси соціальної акультурації [10]. Діалог (як спільність культурологічних взаємодій) поступово формує їх загальні цінності. Як підкреслює Х. Ортега-і-Гассет, діалог при цьому набуває багаторівневого глибинного загальнолюдського характеру. Діалог культур, який базується на толерантності та взаєморозумінні, дає можливість збереження ідентифікаційних національних особливостей кожної із культур.

Прикметно, що діалог культур одночасно базується на імперативах «чуже» та «своє». Світ минулого розглядається не через призму зовнішньо накладеної системи законів і закономірностей як способів осмислення історичного буття, а вживаючись у внутрішній світ історичних персонажів конкретної епохи, що постають співрозмовниками у діалоговій взаємодії з сучасністю. Г. Кнабе зауважує: «Живе єство культури і суспільне буття виявляється, проте не у цих загальних закономірностях, а в тих обумовлених своїм часом і тому неповторних взаємодіях "особистості" і "індивіда", які є характерними для кожної конкретної історично-культурної ситуації» [11]. Власне, такий пережитий із середини стан Іншого може спонукати до плекання етично-моральних вчинків: співчуття, співпереживання, співпричетності, спів розуміння як змістовно-символічних елементів національної пам'яті.

Загалом поширення знань одне про одного, культурна відкритість і діалог, насамперед інтелектуалів і політиків усіх рівнів – єдина реальна протидія потенційній реанімації негативних елементів національно-пам'яттєвого стереотипу у взаємних стосунках. Потрібна подальша широка масова клопітка робота, потрібна зміна законодавства у належному напрямку, потрібен час спокійного розважання над ґенезою і природою конфліктів і трагічних сторінок минулого. Конструювання національної пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості і неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливих спільних історичних сторінок. У цьому сенсі міжнародні чинники треба успішно використовувати для свого роду плекання толерантної національної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большая психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007. – С. 316.

2. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 239.

3. Ґібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Ґібернау. – К.: Темпора, 2012. – С. 247.

4. Neumann I.B. Russia and Central Europe's Constituting Other / I.B. Neumann // East European Politics and Societes. – 1993. – Vol. 7. – N 2. – P. 249.

5. Тернер Ф.Дж. Значення фронтиру в американській історії [Електронний ресурс] / Фредерик Джексон Тернер. – Режим доступу: http://www.uamoderna.com/podii/19-akzhyttia/materialydok/turner/18-turner

6. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический подход / Альфред Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства / Редакторы и составители: И.Герасимов, С.Глебов, А.Каплуновский, М.Могильнер, А.Семенов. – Казань: Центр Исследований Национализма и Империй, 2004. – С. 214.

7. Историческая политика: update [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polit.ru/article/2009/11/05/istpolit/; Миллер А. «Историческая политика» в Восточной Европе: плоды вовлеченного наблюдения [Электронный ресурс] / Алексей Миллер/ – Режим доступу: http://www.polit.ru/lectures/2008/05/07/miller.html

8. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur / S. Uliasz // O dialogu kultur / Pod red. C. Kiaka. – Rzeszów, 1997. – S. 9.

9. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс. – К.: ППС – 2002, 2004. – (Сер. Сучасна гуманітарна бібліотека). – С. 6.

10. Гулай В.В. Особливості міжкультурних контактів в умовах міжетнічної конфліктної взаємодії / В.В. Гулай // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т міжнародних відносин, 2009. – Вип. 83. – Ч.1. – С. 133.

11. Кнабе Г.С. Изменчивое соотношение двух постоянных характеристик человека / Г.С. Кнабе // Одиссей. Человек в истории. – Личность и общество. – М.: Наука, 1990. – С. 10 – 12.

Троян С.С. Национальная память: базовые международные факторы конструирования.

Национальная память является феноменом общественного сознания и обеспечивает стабильное развитие нации. На национальную память влияет много разных факторов, в том числе международных. Они обусловлены характером и особенностью международных отношений, их влиянием на практически все сферы жизни общества. Международный фактор отличается тем, что пересекает границы и сказывается на формировании национальной памяти в сообществах по разные стороны границы. Конструирование национальной памяти должно основываться не на мифотворчестве, а на максимально возможном исследовании всей сложности и тонкости исторических процессов.

Ключевые слова: *международные отношения, национальная память, международный фактор, международный фактор, этническая культура.*

Troyan S.S. National memory: basic international design factors.

National memory is a phenomenon of social consciousness and provides a stable development of the nation. There are many different factors, including international ones, impact on national memory. They are caused by the nature and characteristics of international relations and their influence on almost all aspects of society. The international factor is characterized by the fact that crosses borders and affects the formation of national memory in the communities on either side of the border. Construction of national remembrance must be based not on myth, but at the highest possible study the complexity and subtlety of historical processes.

Key words**:** *international relations, national memory, the international factor, international factor, ethnic culture.*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

АНДРЄЄВ Віталій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

АНДРЄЄВА Світлана Серафимівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

БАРВІНОК Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

БУДЗАР Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

ГЕРАСИМОВ Тимофій Юрійович - кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГОРДІЄНКО В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ГОРДІЄНКО Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро Іванович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ДІДЕНКО Катерина Володимирівна – викладач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ДУДНИК Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЗАХАРЧЕНКО Роман Сергійович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського національного університету імені В.Сухомлинського

КИРИДОН Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»

КОМПАНІЄЦЬ Олексій Вікторович – магістр архівознавства Навчально-наукового інституту історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КРИВОШЕЯ Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КРИВОШЕЯ Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Навчально-наукового інституту історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

НІКІТІН Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ПОТИЛЬЧАК Олександр Валентинович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

РОМАНЮК Іван Миронович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СКУС Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СРІБНЯК Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка

ТАЦІЄНКО Віталій Сергійович – старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ТРОЯН Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

УСТЕНКО Альона Анатоліївна – аспірант, викладач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЯКИМЕНКО Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, співробітник Державного архітектурного заповідника «Стара Умань»

ЯНЧУК Михайло Михайлович - викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЯРЦУН Юлія Олександрівна – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Наукове видання

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 2

Підписано до друку 06.12.2016 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 18,13
Тираж 300 прим. Замовлення № 86

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi08@mail.ru